

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192866

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83.1

Accession No. M1236

Author

B57P

Title

भावे, पु. भा.

यदिष्ट यिज्ञान.

This book should be returned on or before the date last marked below.

पहिला पाऊस

[लघुकथासंग्रह]

पुरुषोत्तम भास्कर भावे

★ ४६ ★

मूल्य सव्वा दोन रुपये

सर्वाधिकार
सुरक्षित

प्रथमावृत्ति
१९४६

मुखपृष्ठ
दत्तात्रेय
गणेश
गोडसे

प्रकाशक : के. मि. ढवळे,
श्रीसमर्थ-सदन : २
चिराबाजार, मुंबई २

मुद्रक : बा. ग. ढवळे,
कर्नाटक मुद्रणालय
चिराबाजार, मुंबई २

ती० ज. भा. साने
ह्यांस आदरपूर्वक—

प्रस्तुत कथासंग्रहांतील “ दया ” ह्या गोष्टीचें
प्रो. चिं. वि. जोशी ह्यांच्या “ रिक्षा ” नामक
कथेशीं विलक्षण साम्य आहे, परंतु माझ्या ह्या
गोष्टीचा प्रकाशनकाल श्री. जोशी ह्यांच्या कथेच्या
प्रकाशनकाळापेक्षां एक वर्षांनीं अलीकडचा आहे.
ह्या संग्रहांतील प्रत्येक गोष्ट पूर्णपणें स्वतंत्र आहे.

१ पहिला पाउस ...	...	९
२ सार्थक ! ...	...	२४
३ पाखरं ...	...	३९
४ सोबतीण ...	...	४४
५ हेमांगिनीचें प्रेम ! ...	...	५७
६ निष्ठा ...	...	७२
७ दया ! ...	...	८३
८ विश्वकर्मा चित्रालय ...	...	९०
९ ज्यथा ...	...	१०३
१० पुनर्जन्म ...	...	१२१

प हि ला
पा ऊ स

प ह ि ल

पा ऊ स

गेले कांहीं दिवस सारखी सरत्या उन्हाळ्याची तलखी चालली होती. जमिनीला भाजून तडा पडल्या होत्या. सगळा समुद्र तिने हपापल्या तोंडाने पिऊन टाकला असता. आभाळांतून जळते निखारे गळत होते. कुठे कुठे हिरव्या गवताचा अंकुर म्हणून दिसत नव्हता. सारे कसे करडे, भकास आणि गरम ! पहाटे वारे वाहात ते सुद्धा कोमट कोमट ! आणि मग डोळे वटारून सूर्य वर आला की दाही दिशांना एकदम पेटलेल्या भट्टीचा तांबडा लाल रंग चढे. वाटे, की हा सरता उन्हाळा कसला, ह्या भयंकर तापाला आतां कोठे अंतच नाही ! दुपारीं सारे कसे मरगळून जाई. चोर्हाकडे शांत ! भडकत जाणाऱ्या उन्हाचा मात्र “मुग्म” असा विलक्षण आवाज होई. मध्येच एखादी घर किलकिल करीत वर चढे. खार वरून टुकटुक पाही. चुकार गुरे कान हालवीत वळचणीचा आसरा शोधीत. आमचा पोपट खसताटीशेजारीं लावलेल्या पिंजऱ्यांत आपल्या गोल डोळ्यांवर कातडी ओढून समाधि लावी. मोत्या कुत्रा लांहालांहा करीत न्हाणीघरांत आंगाची गुंडाळी करून बसे. आणि नाकांतून गरम वाफा सोडीत वारा मधूनच धावत जाई !

उन्हाळ्याचा कडाका सुरू झाला, तेव्हांपासूनच मोठ्या माणसांनी पोक्तपणाचा विचार करून शक्यतोपर्यंत घरांत बसायचे ठरवले. पण पोरें मात्र भारी अचपळ ! साऱ्या मुलखाची तडफड आणि मस्ती त्यांच्या आंगांत भरली होती. उद्योग नसला तर निदान उपद्रव्याप तरी करावासा त्यांना वाटे. उन्हाताऱ्याची त्यांना कधी खातरही नसायची ! हवापाण्याची कसली का कडक लहर असेना, मोकळ्यांत जाऊन हुंदडल्याशिवाय त्यांना चैनच पडत नसे. कांपविणारी थंडी पडली तर ती त्या थंडीलाच मिळ्या मारायला धावत आणि भाजणारे उन्हा असले तर ती त्या उन्हाशीच खेळ मांडीत ! मोठीं माणसे पंगव्याखाली शांतपणे वाचीत असली, नाही तर त्यांचा डोळा लागला किंवा गप्पांत तीं गुंगून गेलीं, कीं मुले त्यांची नजर चुकवून केव्हांच पसार होत आणि दूर मैदानांत जाऊन कसला तरी खेळ मांडीत, नाही तर

सरसर माकडासारखी निंबाच्या झाडावर चढून जात, किंवा मोटेवर चढून धडाधड विहिरींत उड्या घेत. ! येथून तेथून सगळा अवखळपणा आणि पोरखेळ ! प्रकृतीची पर्वा नाही की जिव्याची तमा नाही ! डोक्याचा उपयोग पोरानीं कधी केलाच असेल तर तो कोलांच्या मारायला ! बाकी सारा हातीं पायीं कारभार ! पोरान्या मार्गे “ अरे-अरे ” करून धावतां धावतां आणि त्यांना धपाटे घालून घराच्या चार भितींआड दडपून ठेवतां ठेवतां वडीलघान्यांच्या नाकीं अगदीं नऊ येत.

हवापाण्यांत थोडाही बदल झाला कीं मोठीं माणसें त्या हवापाण्याला धावून जात आणि लहान पोरें मोठ्या माणसांच्या रखवालदारीनें जेरीस येत ! त्यांत यंदा हा असा जगावेगळा उन्हाळा पडला ! उन्हाळ्यापेक्षा पोराना वडील माणसांचा ताप असह्य झाला होता ! घराबाहेर पाऊल टाकायची कांहीं त्यांना कोणी सोय ठेवली नव्हती. पोरान्या खोड्यांकडे एरव्ही कानाडोळा करून त्यांना पाठीशीं घालणाऱ्या रमाबाईनीं आपला आसरा आतां तोडला. दादा त्यांची बखोटी धरून त्यांना घरांत डांबूं लागला आणि नानाकाकांनीं तर अगदीं कहरच केला ! हिंवाळ्यांत थंडी असते म्हणून पोरानीं बाहेर जाऊं नये, पावसाळ्यांत पाऊस असतो म्हणून त्यांनीं बाहेर फिरकूं नये आणि उन्हाळ्यांत उन्हा तापतें म्हणून अष्टौप्रहर त्यांनीं घरांत बसावें ! नुसतें घरांत बसावें एवढेंच नव्हे, तर पुढच्या इयत्तेच्या पुस्तकांत डोकें खुपसून घरांत बसावें ! नानाकाकांच्या तर्कशास्त्रापुढें पोरें अगदीं हवालदील झालीं होती. तशांत यंदा हा असा उन्हाळा पडलेला ! पोराना वाटे, ‘ खरंच, कधीं संपणार हा उन्हाळा ? ’

नानाकाकांना मात्र उन्हाळा वरदानासारखा वाटला. नानाकाका बावांचे बावा होते आणि मुलांचे आजोबा होते. बावा त्यांना नानाकाका म्हणत, म्हणून मुलेंही त्यांना नानाकाका म्हणत. नानाकाकांना मुलें आवडत नव्हतीं आणि मुलांना नानाकाका आवडत नव्हते ! नानाकाकांचा तो चुरगळलेल्या कागदासारखा चेहेरा, त्या लोंबणाऱ्या भुवया, तो चिरचिरा म्हातारा आवाज आणि तें पथ्यपाणी ! राम-राम— ! चिंचा, कैऱ्या, ब्रेरें ! किती सुंदर वस्तु ! पोरान्या तोंडाला नुसतें पाणी सुटायचें आणि नानांना त्यांच्या नुसत्या नांवानेंच पडसें व्हायचें आणि खोकल्याची ढास लागायची !

चिंचाकैऱ्यांची जर ही गत, तर झाडावर चढणें, उन्हांत धावणें, विहिरींत कुदणें,—गोष्ट कशाला ! मस्तीनें मुसमुसून धावपळ करणारीं आणि हाताला लागेल तें तोंडांत कोंबणारीं कार्टी पाहिलीं, कीं नानाकाकांच्या आंगाचा नुसता तिळपापड उडे—गुडध्यांत माना खुपसून दडपून ठेवलं पाहिजे कारऱ्यांना ! मारे थोडाडून काढलं पाहिजे ! मस्तवाल शिंचीं ! ~~अगदीं सग~~ नानाकाकांच्या ठरलेल्या आरोळ्या !

—कारऱ्यांनो ! मरायचं आहे का ?

—कारऱ्यांनो ! तंगडी तुटेल ना !

—होतां कीं नाहीं घरांत ? कीं येऊं मी आतां ?

नानाकाकांच्या पायाला गरम बॅडेज आणि वात सदाचाच लागलेला होता, म्हणून मुलांच्या मार्गें धावत येण्याची धमकी त्यांना कर्घांच खरी करतां येत नसे. मुलांना हें माहीत होतें; नानाकाकांनाही हें माहीत होतें. मुलांना हें माहीत आहे ह्या कल्पनेनें नानाकाका जास्तच दांतओठ खात आणि नानाकाकांना हें माहीत आहे, ह्या कल्पनेमुळें हाताच्या टप्प्याबाहेर धावत गेल्यावर मुलें दांत विचकून खिदळत. पोरें तशीं कांहीं वाईट नव्हतीं. रमाबाई कधीमधीं ओरडल्या तर तीं मान खालीं घालीत. दादानें सटीं सहामाशीं रपाटा घातला तरी तीं त्याच्याभोवतीं गोळा होत. पण नानाकाका ? अष्टौप्रहर घरांत खुरडून सदा मुलांच्या मार्गावर असणारे नानाकाका मात्र त्यांना अगदीं आवडत नव्हते ! त्यांचें तें बॅडेज, खोकला, तें तस्त, तो तेलचा वास, ती मळकट आरामखुर्ची—कांहीं कांहीं त्यांना पसंत नसे. आणि नानाकाकाही पोरांचा एखाद्या सूडकऱ्यासारखा राग करीत. मुलांच्या चेहेऱ्यावर तांबडा गोरा रंग अगदीं मावत नव्हता आणि नानांच्या निबर तोंडावर जळक्या गोवरीची राखुंडी अवकळा पसरली होती. पोरांचीं वाढतीं शरीरें एखाद्या हिरण्या वेतासारखीं जागोजाग लवत होतीं आणि नानांच्या हाडांचीं मात्र वाळकीं लाकडें बनलीं होतीं. नानांचे डोळे एखाद्या डबक्यासारखे गढूळ आणि खोल होते, तर पोरांचे डोळे नितळ पाण्यानें कांठोकांठ भरून लकाकत होते. सगळें जग पचवण्याइतकी भूक पोरांच्या पोटांत होती, तर नानांच्या पोटांत नुसत्या त्या देखाव्यानेंच कळा उठत ! मुलें समोर असलीं कीं त्यांना डोळ्यांपुढें पाहून नाना चिरचिर करायचे आणि तीं डोळ्यांसमोर नसलीं,

कीं आरामखुर्चीवर कण्हत पडलेले नाना, त्यांच्या कोठें तरी चाललेल्या खेळाच्या कल्पनेनें बेभान व्हायचे ! छेः छेः ! नानाकाकांना मुलांचें कांहींच आवडत नव्हतें आणि मुलांनाही त्यांचें कांहीं आवडत नव्हतें ! आतां यंदाच्या ह्या विलक्षण उन्हाळ्याचें पाहा ना. हा उन्हाळा मुलांना एखाद्या शत्रूसारखा वाटत होता. त्यांना सारखें घरांत माना दुमडून बसावें लागायचें ! जरा कोठें हातपाय हालवूं म्हटलें तर कोणीतरी खेकसून हातांत पाटी, पेन्सिल देणार ! मोठ्या माणसांचीं सदा बोलणीं, नानाकाकांचे रपाटे आणि त्यांचा नको असलेला सहवास ! ह्या साऱ्या गोष्टी ह्या उन्हाळ्यानें पोरांच्या नशिबी आणल्या !

नानाकाकांना मात्र यंदाचा जादा उन्हाळा फारच मानवला. त्यांनीं बॅंजेज सोडून त्याच्या गुंडाळ्या केल्या आणि त्या पेटींत ठेवून दिल्या (त्या गंपूला ठेवाव्या लागल्या ! शीः !). पायाला दिवसांतून तीनदा तेल चोळायचें त्यांनीं आतां सोडून दिलें. त्यांचे गुडघे आतां कमी दुखूं लागले. कफ कोरडा झाला. खोकल्याला उतार पडला. आणि उन्हाच्या निमित्तानें घरांत डांबलेल्या पोरांचे कान त्यांच्या हातांत आतां सहज सापडूं लागले. पुढच्या वर्गाचा अभ्यास घेण्याच्या निमित्तानें काठीचा उपयोग धोंडूच्या पाठीवर सर्रास करतां येऊं लागला. (विद्रकल्याणी कार्टा ! वेडावून दाखवतो काय ?) दुरून दुरून वर्षभर खोड्या आणि चेष्टा करणारी कार्टी बरीं आतां आयतीं हातांत सापडलीं ! कांपणाऱ्या हातांनीं पोरांचे कोवळे कान नानाकाका आतां रोज एखाद्या घड्याळाच्या किल्लीसारखे फिरवूं लागले ! धोंडू, गोपू, दिन्या, चंपी-अर्वाच्य पोस्टी. पण आतां तीं सुद्धा उन्हाळा आणि आजोबा ह्यांच्या जाचानें अगदीं गाय होऊन गेलीं ! त्यांना वाटूं लागलें, कीं सुट्टी नको, आइस्क्रीम नको, मास्तर चालतील, शाळा चालेल, पण आतां बस झाला हा उन्हाळा आणि हें नानाकाकांचें रोज रडविणारें राज्य ! त्या वाढत्या उन्हाळ्यांत नानाकाकांची प्रकृति सुधारूं लागली आणि पोरांचा नूर पार उतरून गेला ! एवढीं पुंड पोरे पण तीं आतां अगदीं दीन होऊन गेलीं ! कधीं बसली नव्हती, अशी नानाकाकांची धास्ती त्यांना आतां बसली ! नानाकाकांच्या हातांतला जोर दररोज वाढत होता, आणि पोरांनीं मात्र माना टाकल्या होत्या !

—बापरे ! काय हा उन्हाळा !
हा कधी संपणार आतां ?

—जून ! मृग लागला !

आज कोठें इतक्या दिवसांनंतर भुईवर भरलेल्या आकाशाच्या ओल्या सावल्या फिलं लागल्या. दाही दिशांना पेटलेली आग एकदम मंदावून दमट झाली. पेटत्या वाऱ्याच्या शुष्कतेला शीतळाई आली. जेथून निखारे गळत होते तेथून पाण्याचे फवारे उडण्याचीं शुभ लक्षणे दिसूं लागलीं.

आभाळांत एकाकीपणें ओरडत फिरणाऱ्या त्या घारीच्या जोडीला आतां अनेक पांखरांचे थवे लोटले. पिंजऱ्यांत डोळ्यांवर कातडी ओढून आळसत झोपलेल्या पोपटानें आपले डोळे व तोंड उघडलें आणि परत वाचाळपणाला मुरुवात केली. न्हाणीघराचा गार आडोसा सोडून मोत्या मैदानांत चौखूर धावूं लागला. बंदिस्त घरांचीं खिडक्या दारें भराभर मोकळीं झालीं. तापून रखरखलेल्या भुईवर मृगाच्या अपेक्षेचा आनंद दिसूं लागला !

वारा सुटला ! आजचा वारा गरम आणि रखरखीत नव्हता ; तर कसा गार गार आणि मऊ मऊ होता आजचा वारा ! दमून पेंगलेल्या साऱ्या झाडांना त्या थंड वाऱ्यानें जागें केलें. उन्हामुळें शोष पडलेला वारा आतां कोठून तरी भरपूर पाणी पिऊन आला होता आणि शीळ घालीत सैरावैरा धावत होता. ‘मृग आला, मृग आला—उठा—!’ वारा धावपळ करून साऱ्यांना सांगत होता.

—जमिनीवर निपचित् पडून राहिलेली धूळ आतां आकाशांत उडूं लागली. त्यांत काड्या मिसळल्या, कागदाचे कपटे—पांखरांचीं पिसें ! वर दगांनीं छऱ्या घेऊन जमावानें मिरवणूक काढली !

—आणि मग आवाज झाला ! ‘गुड्डम् !’ आभाळांतली म्हातारी हरभरे दळूं लागली ! ओहो ! किती दिवसांनंतर आज हा आवाज परत ऐकूं आला ! ‘गड्ड-गुड्डम् !’ उन्हाळा संपला ! उन्हाळा संपला ! पावसाळ्याची पहिली सलामी झाली. वरुणराजाची द्वाही फिरली. मृगराजाच्या गडगडणाऱ्या रथचक्राचे पडसाद घुमूं लागले ! ग्रीष्माचा ताप बंद ! आतां

पंख्याचा कृत्रिम वारा बंद ! आतां वर्षाचा खोटा थंडोसा बंद ! आतां खसताऱ्यांची खोटी सावली बंद !

आतां खरा वारा आला. आतां देवाघरचें खरें खरें गार गार पाणी आलें. थंड थंड सावल्या पडल्या ! ह्या पावसाळ्याच्या सावल्या आहेत ! ही उन्हाळ्याची अखेर आहे—फार लांबलेल्या उन्हाळ्याची ही अखेर आहे !
—‘ गुडुम्—गुड्डुड्—गुडुम् !! ’ हें पोराना पावसाळ्याचें आमंत्रण आहे. पावसाळी वाऱ्याचें आमंत्रण आहे. गरजणाऱ्या मेघांचें आमंत्रण आहे. लवलवणाऱ्या विजांचें आमंत्रण आहे. धुंदकारलेल्या दिशांचें आमंत्रण आहे ! गर्जना—प्रकाश—वर्षाव !

—अहाहा ! वारा किती गार आहे ! आणि नुसता गारच नव्हे, तर किती जोराचा आहे ! वाटतें, उन्हाळ्याच्या घामानें शेंदवलेले सारे कपडे दूर फेकून द्यावेत, आणि ह्या वेगवान् वाऱ्याच्या झोतांत उघडें होऊन स्नान करावें !

उन्हाळ्याचा आळस, उन्हाळ्याचें औदास्य, उन्हाळ्याचें मालीन्य, सारीं गाळून टाकावीत ! कोठला कोठला उत्साह, कोठला कोठला सुवास आणि कोठलें कोठलें जीवन आहे ह्या भरदार, दमदार पावसाळी वाऱ्यांत ! पोरान्या एखाद्या टोळीसारखा दंगेखोर आणि रंगेल आहे हा वारा !

—सूं SS - सूं SS सळळ !

—गुडुम् - गुडुम् - स्विश—!!

झाडांचे शेंडे हालूं लागले. दारें खिडक्या हादरूं लागलीं. सर्वत्र हालचाल—सर्वत्र चेतना—सर्वत्र गति ! आणि ह्या वेळीं...

पोरांचें भयभीत कोंडाळें नानाकाकांच्या भोवतीं डोळे विस्फारून बसलें होतें. काकांचा एका बाजूनें दोरी बांधलेला चष्मा त्यांच्या कपाळावर विसावत होता. थरथरत्या हातांनीं त्यांनीं साऱ्यांचे कान आळीपाळीनें लाल करून सोडले. पोरान्या गालांवर आसवांचे ओघळ वाहून वाळले होते. मधून मधून त्यांचीं मनगटें नाकाखालून फिरत होतीं. धोंडू, गोप्या, दिनू, चंपी—सारींच पोरां अगदीं अवघडून गेलीं होतीं. साऱ्यांचे जीव अंबून गेले. बाहेर अंधारून आलें,

आंत जास्तच अंधारलें होतें. रडव्या आवाजांत पोरें काकांनीं दिलेल्या संथा घोळत होती.

“ उमाळ्यावरी येतसे सूर्य जेव्हां... ! ”

“ शुद्ध कसें बोलावें आणि शुद्ध कसें लिहावें... ! ”

“ ऋषीचा ऋ-ऋषीचा ऋ... ! ”

“ M-A-N म्यान म्हणजे माणूस !

C-A-T क्याट म्हणजे मांजर,

Cat क्याट म्हणजे मांजर SS... ! ”

पोरांचे आवाज विव्दलण्यासारखे येत होते. आज दुपारपासून नानांनीं सान्या पोरांना अगदीं बेदम शिकवण्याचा धोशा लावला होता. खुद्द नानाकाकांचें शिक्षण M-A-N मॅन म्हणजे माणूस-ह्या पलीकडे फारसें गेलेलें नव्हतें. मराठी चौथीत गेलेला धोंड्या, इंग्रजी पहिलीत गेलेला दिन्या, मराठी दुसरीतला गोप्या, आणि बालवर्गातली चंपी, ह्या सान्यांना त्यांनीं वेठीला धरलें होतें, ह्यांत विशेष नवलची गोष्ट नव्हती. पण यंदाच मॅट्रिक पास झालेल्या दादाला सुद्धा त्यांनीं कांहीं तरी वाचीत बसण्याचा हुकूम सोडायला कमी केलें नाहीं ! एरव्हीं नानाकाकांना फारशी दाद न देणारा दादा सुद्धा आज मिस्किलपणें गालांतून जीभ फिरवीत पोरांच्या सुरांत सूर मिळवून नवीनच घेतलेल्या पुस्तकांतून कविता वाचीत होता -

“Crabbed age and youth,

Cannot live together ;

Youth is full of pleasance,

Age is full of care ;

.....

Youth is full of sport,

Age's breath is short ;

Youth is nimble, age is lame,

Youth is hot and bold,

Age is weak and cold,

Youth is wild and age is tame,

Crabbed age and youth.....!”

ती अंधारलेली खोली विसंवादी सुरांच्या मिश्रणाने सारखी कांपत होती. वठणीवर आणलेल्या पोरच्यांच्या वाकलेल्या मस्तकांवरून नानाकाका मोठ्या समाधानाने नजर फिरवीत होते. त्यांच्या पायांशी त्यांची दमलेली काठी आडवी पडली होती. केवळ मानसिक समाधानासाठी मधूनच ते हात उगारून एखादी षष्ठीप्रत्ययान्त शिवी हासडीत तेव्हां त्यांच्या आंगरख्यावर मुखरसाचे चारदोन नवे डाग ओघळत.

पलीकडच्या खोलीत रमाबाई कांहीं तरी पुटपुटत भांडीं आपटीत होत्या. “पोरांची जात” “दुस्वास” आणि “राक्षस” ह्या तीन शब्दांचा त्या वारंवार उच्चार करीत. नानांची श्रवणशक्ति मंदावलेली होती, हेंच त्यांच्या व त्यांच्या सुनेच्याही दृष्टीने ठीक होतें. नाही तर मुलांच्या बाळसेदार आरोग्याला मरवडा घालून त्यांना “दांडगेश्वर” म्हणणारा माणूस स्वतःच “उलथून” जायला पाहिजे, असें आपल्या सुनेचें मत असल्याचा शोध नानांना लागला असता आणि नानांना मुलांना शिकवण्यापेक्षां मुलांना मारण्याचीच हौस जास्त आहे, असाही रमाबाईचा प्रामाणिक विश्वास असल्याचें त्यांच्या ध्यानांत आलें असतें. नानांनीं आज दुपारभर गाजवलेल्या कर्तबगारीवरूनच सांगायचें, तर त्यांनीं आज मुलांना जितकें शिकवलें त्यापेक्षां मारलेंच जास्त, ही गोष्ट अगदीं खरी होती. पोरें जेवून आंचवतात न आंचवतात तोंच नानांनीं त्यांच्यावर झडप घातली आणि मग...!

—घड्याळाचे कांटे एकापासून फिरत साडेपांचावर आले !

—गिरण्यांचे भोंगे वाजू लागले !

—नळाच्या प्रसूतिवेदनांचा फटक्-हुदश्-फटक् असा चमत्कारिक आवाज सुरू झाला !

तरी नानाकाकांचा मुलांना शिकवण्याचा सपाटा चालूच होता. आतां मात्र पोरांचा अगदीं गळाठा उडाला. सारे डोळे पाण्यावर आले ! “M-A-N म्यान-म्हणजे माकड-अं-माणूस-” असा प्रकार सुरू झाला. अगदीं तारखरांत पाठान्तर करणारे सूर दमून दमून पुटपुटण्याच्या पड्ढीत लागले. मधून मधून पोरांच्या नजरा खोलीबाहेर जाणाऱ्या प्रत्येक दारावर आशाळूपणें फिरत. पण त्यांना कोणी त्राता दिसेना !

पक्के साडे चार घंटे झाले ! घरांत बसायची नानांना सवयच होती. एवढेंच काय, पण घरांतल्या सुद्धा एका विशिष्ट खोलींत आणि एका विशिष्ट कोपऱ्यांत ते घंटोगणती बसून राहात ! मुलें मार खायला भीत नव्हतीं पण त्या ब्रैड्या शिक्षेनें त्यांना अगदीं रंजीस आणलें. शत्रुपक्षाची ही दाणादाण नानांना ओळखली. मुलांना मारून मारून त्यांचे हात आतां दुखूं लागले होते. तंबाकूचा नवा बार भरण्यासाठीं त्यांनीं हातांतलें पुस्तक मांडीवर पालथें ठेवलें, आणि बोवड्या आवाजांत पण संतुष्ट स्वरांत ते गरजले,—

“ हां ! मग ? कुठवर आलं ? ”

सारे आवाज एकदम थांबले. ‘ M-A-N-भ्यान-म्हणजे माणूस ’ म्हणून स्वतःला मरगळलेल्या सुरांत वजावीत बसणारा आवाज देखील स्तब्ध झाला. नानांना सुट्टी मागायची संधि असली तर ती हीच होती. नानांच्या खुणा पोरांना ठाऊक होत्या. कोणाला मारायचें असलें, तर प्रथम ते बोटांतली आंगठी एकदा फिरवीत. त्यांना विशेष कांहीं म्हणायचें नसलें तर ते “ हॉ—मग ? ” म्हणून उगीचच प्रश्न करीत. नानांनीं आतां “ हॉ—मग ? ” केलें आणि सारे डोळे सुट्टीसाठीं काकुळतीनें त्यांच्याकडे लागले.

संध्याकाळ झाली होती. बाहेर कावळ्यांनीं ओरडून ओरडून गर्गशा घातला होता. गुरांच्या गळ्यांतल्या घंटांचे आवाज ऐकूं येत होते. खिडकीच्या कांचेंतून पोरांना बाहेरच्या सुंदर जगाचा एक छोटासा तुकडा दिसत होता. पोरांचा आत्मा अगदीं अस्वस्थ झाला होता. तेवढ्यांत वाऱ्याचा एक मोठा झोत खोलींत शिरला. तावदानें वाजलीं. खिडक्यांचे पडदे फडफडले आणि नानाकाकांच्या मांडीवरचें पुस्तक दूर उडालें. चटकन् नानाकाका स्वतः उठले. त्यांना उठतांना आज मुलांचा प्रयास पडले नाहींत. न कण्हतां पुस्तक उचलण्यासाठीं ते खालीं वाकले. वाऱ्याचा नवा झोत आला. दांडीवरचे कपडे एखाद्या निशाणासारखे हालले. भिंतीवर टांगलेल्या पंचांगानें गिरक्या घेतल्या. नानाकाकांचें पुस्तक आणखी कांहीं फूट पलीकडे उडालें. नानाकाकांनीं जवळ जवळ उडी मारून तें पुस्तक पकडलें. त्यांचे गुडघे दुखले नाहींत. त्यांना खोकल्याची उबळ आली नाहीं. घशांत कफ दाटला नाहीं. पाठींत उसण भरली नाहीं. पुस्तक घेऊन नानाकाका परत खुर्चीवर जाऊन बसले व हसले !! आणि अपरिचित अशा मृदु स्वरांत ते म्हणाले—

“ काय रे मुलांनो, काय म्हणालों मी ? ”

दिन्यानें धोंडूला दोसलें, धोंडूनें गोप्याला दोसलें आणि गोपू चंपीला कोपरानें सारखा टोचीत राहिला. नानाकाकांचा नूर मवाळ पडला होता, तरी पण काय नेम घ्या ? मध्यस्थाचें काम करायचें असलें तर तें छोट्या चंपूनेच करायला पाहिजे असा त्या अर्धवर्तुळांत फिरलेल्या कोपरखळ्यांचा अर्थ होता. नानांच्या सपाऱ्यांतून वांचली, तर गरीब चंपीच वांचण्याचा थोडाबहुत संभव होता !

“ धोंड्या-दिन्या-गोप्या-चंपे... ” नानाकाका पिचक्या स्वरांत नामावळी वाचूं लागले.

वान्याचा आणखी एक झोत आला, आणखी एक-आणखी एक... !

पोरांच्या हातांतल्या वऱ्या चौफेर उडाल्या.

मेघ जोरजोरानें गडगडूं लागले.

पोरांच्या कल्पनेसमोर सारें परिस्तान नाचत होतें ! कागदाच्या नावा, मृगाचे किडे, इंद्राचें धनुष्य, आभाळांतली म्हातारी !

“ नानाकाका, आम्हांला सुट्टी द्या ना हो आतां ! आम्हीं जरा खेळतां ना बाहेर जाऊन ! ”

खेळण्याचा मोह आणि गोप्याच्या कोपरखळ्या दोन्ही अनावर झाल्यामुळें अखेर तोंडांत जाणारे केस आवरीत छोटी चंपी विचारती झाली. चंपी बोलली आणि “ सूँ ऽ ऽ ” असा आवाज करून पोरांनीं नाकाखालून जिभा फिरविल्या. अगदीं आणीबाणीचा निकाल ऐकण्यासाठीं करावेत तसे त्यांचे चेहेरे झाले. चंपूचे शब्द नानांनीं ऐकले, आणि तरीही त्यांच्या तोंडून अपशब्द आला नाही ! आभाळांत सपाऱ्यानें उमटत गेलेल्या इंद्रधनुष्याचा एक भाग खिडकींतून दिसत होता. ओथंबलेल्या आकाशाच्या पार्श्वभूमीवरून उडत गेलेले कांहीं वगळे पांढऱ्या फुलांच्या अस्मानांत उधळलेल्या ओंजळीसारखे दिसले. नानाकाका आपल्या धुरकटलेल्या डोळ्यांनीं कोठेंतरी दूर पाहात होते. ते निश्चित कोठें पाहात होते कोण जाणे. कदाचित् पासष्ट वर्षांपूर्वी पावसांत मनमुराद गिरक्या घेणाऱ्या एका सडपातळ मुलाच्या कोवळ्या आकृतीकडे ते पाहात असतील. नानाकाका असें काय

पाहाताहेत तें मुलांना कळेना. नानाकाकांच्या उत्तराची वाट पाहत त्यांनी आपले दम रोखून घेतले.

पुन्हा एकदा सोसाटत वारा आला ! पुन्हा एकदा गरजलें ! दूर कोठें तरी खिळलेली नानाकाकांची झिलई उडालेली नजर चंपूपासून धोंडूपर्यंत सान्यांच्या चेहेऱ्यांवरून फिरली आणि ते खरखरणाऱ्या आवाजांत म्हणाले—

“ चंपे, कुणाला सुट्टी पाहिजे आहे रे ? ”

“ मला नानाकाका ! ” अर्धवट उठत चंपी म्हणाली.

“ आणखी कुणा कुणाला खेळायला जायचंय रे ? ”

“ मला नानाकाका ! ” गोप्यानें छातीवर हात मारला.

“ आणखी मला सुट्टा ! ” पाताळांत गेलेला स्वर आभाळांत चढवीत विन्या म्हणाला.

“ आणखी मला ! ”

“ आम्हांला सगळ्यांनाच नानाकाका ! ” लाडावून केस खात चंपूनें आतां ठासून सांगितलें !

“ मग माझी खुर्ची कोण नेऊन ठेवतो पडवीत ? कोण बरं ? गोपू तूं ? धोंडू तूं ? दिन्या ... ? ”

इतकें मार्दव पोरांनीं नानाकाकांच्या स्वरांत विरळाच ऐकलें होतें. त्या मार्दवानें मुलांना एकदम जिकलें. नानाकाकांचे शंभर अपराध त्यांनीं आतां माफ केले. नुसती खुर्ची पडवीत उचलून ठेवण्याची गोष्ट काय, पण खुद्द नानाकाकांसकट त्या खुर्चीची पोरांनीं आतां वाजत मिरवणूक काढली असती. मोकळ्या सुटलेल्या त्या वानरसेनेनें भराभर नानांची खुर्ची, काठी, चष्मा, पोथी, सारें काहीं पडवीत नेऊन ठेवलें. एवढेंच काय पण नानाकाकांचेही बोट धरून मुलांनीं त्यांना बाहेर आणून बसवलें. नानाकाकांनीं आंगाभोवतीं शाल लपेटली, आणि टापशी गुंडाळून ते आंगणांतल्या किलबिलत्या थव्याकडे अनिमिष डोळ्यांनीं पाहूं लागले.

आतांपर्यंत दाबून ठेवलेला पोरांचा उत्साह आतां उसळ्या घेत बाहेर आला. तीं नुसतीं नाचत सुटलीं. आणि अगदीं भुईशीं लोंबलेल्या आभाळाला तळहातांनीं पालवत चक्राकार फेर धरून तीं पावसाला आळवूं लागलीं,

“ये रे ये रे पावसा !
ये रे ये रे पावसा !
ये रे ये रे पावसा ! ”

अनेक कोवळ्या, लवचिक, कर्कश, मधुर कंठांतून संवादी सूर आकाशाच्या दिशेनें चढूं लागले—

“तुला देतो पैसा !
तुला देतो पैसा !
तुला देतो पैसा ! ”

छेः ! मुलांना थकवा कसा तो माहीत नव्हता. त्यांचे आवाज कसल्या तरी विलक्षण शक्तीनें कांडोकांड भरलेले होते. प्रांगणाचें माप आपल्या मुक्त कोलाहलानें त्यांनीं शिगोशीग भरून टाकलें. त्यांच्या कोलाहलमय शब्दांत अर्थ नव्हता, पण प्राण होते. मध्येंच वाऱ्याचा अतिशय वेगवान झोट येई व पोरांचे उडत्या भाल्यासारखे टोकदार आवाज बोथटून मध्येंच टिपले जात. पोरांच्या नाकांत, तोंडांत, कानांत, वारा भरत होता. तीं सारीं वाऱ्याच्या तालावर नाचत होतीं. तीं जणूं वायुरूप झालीं होतीं. पृथ्वीवर त्यांचे पाय टेकेनात ! वाऱ्याच्या गतीनें तीं चक्राकार फेर घेऊं लागलीं. त्यांचे आकार अस्पष्ट झाले ! जणूं वाऱ्यावर आतां नुसते फुलांचे गोल गुच्छ उडत होते ! जणूं त्यांचा सूर वाऱ्याचा आणि वाऱ्याचा सूर त्यांचा होता. जणूं त्यांची चेतना वाऱ्याची व वाऱ्याची चेतना त्यांची होती ! जणूं त्यांचें गाणें वारा व वाऱ्याचें गाणें तीं गात होतीं !

“ये रे ये रे पावसा !
ये रे ये रे पावसा !
तुला देतो पैसा !
तुला देतो पैसा ! ”

आभाळांत मुंग्यांचीं अनंत वारुळें मोकळीं सुटलीं. लख्खन् विजा डोकावूं लागल्या. मेघांनीं सहस्रावधि टाळ्यांचा कडकडाट केला. त्या बालगीताचा जणूं

त्यांना अनावर मोह वाटला ! वाऱ्यानेही आतां नुसता हुतुतू मांडला ! सारीं झाडें खळखळा हल्लें लागलीं. वेली बेभान होऊन माना डोलवूं लागल्या. भुईवरील धूळ अस्मानांतील ओल्या धुक्यास भेटावयास गेली ! सगळीकडे हालचाल, सगळीकडे मस्ती, सर्वत्र धुंदी ! आकाश धुंद, झाडें धुंद, दिशा धुंद, मुलें धुंद !

तो सारा देखावा नानाकाका बांधल्या नजरेनें पाहात होते. त्यांचें मन कोठें होतें कोणास ठाऊक ! पोरें बेभानपणें नाचत होतीं. त्यांच्या चेहेऱ्यांवर रक्त उसळलें होतें. नकळत नानाकाकांचा हात थरथरत स्वतःच्या तोंडावरून फिरला. तेथें त्यांना जरड खुंट आणि मृत कातडीचा स्पर्श झाला. त्यांची दृष्टि खाली फिरत गेली. शुष्क, निस्तेज आणि जर्जर अशा कोण्या शरीराचें त्यांच्या डोळ्यांना दर्शन झालें. कांटेकुटे आणि दगडगोटे ह्यांनीं भरलेली ओसाडी पार करून कोठल्या तरी हिरव्याचार राईत भटकणाऱ्या त्यांच्या कल्पनेला तें दुर्दर्शन असह्य वाटलें.

वाऱ्याची नवी लाट घोंघावत आली. समोरच्या झाडांचीं पानें शेकड्यांनीं गळलीं आणि इतस्ततः उधळलीं गेलीं ! पोरान्या स्वैर संगीताला ऐन भरती आली होती. मेघांच्या पोटांतील पाण्याचा प्रकाश सर्वत्र पडला. वातावरणास एक प्रकारचा धूसर, अंधुक, स्वप्नमय रंग चढला. पोरानीं आनंदाचे चीत्कार करीत आंगावरील कपडे काढून फेकले, व भान गेल्याप्रमाणें नाचत तीं ओरडूं लागलीं,

“ पैसा झाला खोटा !
 पैसा झाला खोटा !
 पैसा झाला खोटा ! ”

नानाकाका तन्मयतेनें पाहात होते व ऐकत होते. मूर्तिमंत जीवन त्यांच्या क्षीण नेत्रांसमोर गीतमय गिरक्या घेत होतें. निसर्गाशीं आणि वादळाशीं खेळत बसणारे तें जीवन होतें. त्या जीवनांत वर्षाऋतूची सफलता होती, वायूचा वेग होता, विजेचा प्रकाश होता, आणि धरित्रीची सहनशीलता होती. पथ्य, औषध, कंप, कातरता ह्यांना त्या जीवनांत अवसर नव्हता. अहा ! किती मस्त, किती बेफाम, किती सुंदर !

दबलेल्या स्वरांत मेघ गुरगुरले, डोळे दिपविणारा प्रकाश फांकला, आणि बऱ्याच अंतरावर कडकडत आगीचा एक लोळ जमिनीत घुसला. नानाकाका जागच्या जागीं दचकले. पोरांनीं खिदळून टाळ्या पिटल्या. अंधार वाढत होता. त्या अंधारांत मेघराशींची काळोखी कालवली गेली. मुलांचीं शरीरें आतां दिसत नव्हतीं. जणूं तीं केवळ नादरूप झालीं होतीं,

“ पैसा झाला खोटा
पैसा झाला खोटा
पैसा झाला खोटा
पाऊस आला मोठा ! ! ”

टिपरघाईला आलेले मुलांचे आवाज अगदीं आभाळाला टेकले. वारे अधिकच ओलावले. पावसाचे थेंब टपटपूं लागले. प्रथम चुकार व मग शेकडों ! मुलांनीं एकच गोंगाट करून पुन्हा टाळ्या पिटल्या व आकाशाच्या दिशेनें आपल्या चोंची उघडल्या. तो मृगाचा आरंभ होता ! तो पाऊस पहिला होता ! तें वादळ पहिलें होतें ! ती उन्हाळ्याची अखेर होती !

“ गुडम-गुड-गुड- ” मेघ गरजले.

“ सों-स्विश-सों-स्विश-सूं-सूं- ” वारा वाहूं लागला.

“ तड-तड-तड-तड ” तीरांच्या वर्षावासारख्या पावसाच्या धारा सपसपत पडूं लागल्या.

पहिला पावसाळी वारा नानाकाकांच्या आंगाला झोंबला. पहिल्या पावसाचे ओले ओसाडे त्यांच्या आंगावर गेले. पाऊसवाऱ्याच्या त्या स्पर्शानें त्यांना हुडहुडी भरली आणि त्यांचें शरीर कांपूं लागलें. खोकल्याची नवी उबळ त्यांच्या घशांत उसळली. वाटलें, जणूं आतां आतडीं तुटतात ! त्यांच्या आंगभर एकदम चमक उठली आणि पाठींत उसण भरली, गुडघे दुखूं लागले, कंठांत पुन्हा कफाचा फास बसला. नानाकाकांचा जीव कासावीस झाला. पोरें अजूनही कोसळत्या पावसांत नाचत होतीं. त्यांच्या कोलाहलाला अद्याप खंड नव्हता. तो आवाज आतां नानाकाकांना असह्य वाटला. त्यांच्या कानशिलावरची शीर संतापानें तडतडूं लागली. त्यांचा आवाज

बदलला, त्यांची वृत्ति बदलली. थोड्या वेळापूर्वी फार मार्गे राहिलेल्या शैशवाच्या हिरवळीवर जाऊन नाचणाऱ्या त्यांच्या कल्पनेच्या गळ्यांत कोणी तरी दोरखंड अडकवले व तिला खेचीत पुन्हा काठ्याकुठ्यांच्या आणि दगडागोठ्यांच्या जगांत आणून सोडले. त्यांच्या दृष्टीपुढून पासष्ट वर्षांपूर्वी चक्राकार नाचणारा तो कोंवळा पोरगा अदृश्य झाला आणि आतां तिथें एक विद्रूप म्हातारा खोकत उभा राहिला. नानाकाकांचें मस्तक अनामिक संतापानें झिणाझिणलें. आंगणांत खेळणाऱ्या पोरांच्या थव्याकडे पिवळ्या हिरव्या डोळ्यांनीं पाहात ते विकृत स्वरांत ओरडले, “कारट्यांनो, होतां कीं नाहीं घरांत ? कीं मरायचं आहे न्यूमोनियानें ? बेअकल अवलाद ! फोडून काढलं पाहिजे एकेकाला !”

बोलतां बोलतां नानाकाकांना ठसका लागला. त्यांच्या गळ्याची प्रत्येक शीर ताठ उभी झाली. सडसडणाऱ्या पावसाच्या आवाजांत नानांच्या खोकल्याचा आवाज विचित्रपणें मिसळला. मुलांचें गाणें थांबलें. खालीं माना घालून निथळत्या आंगानें तीं घरांत परतलीं !

मुलांनीं चिथावून दिलेला पाऊस मात्र आतां जास्तच जोरानें कोसळूं लागला !

सार्थक

कोणाचें सुख कोठें गुंतलें असेल तें सांगणें मोठें कठीण आहे. जिवंत राहाण्यासाठीं माणूस नुसता कारणाला टेकलेला असतो. तें कारण वरवर पाहणाऱ्याला शोधूनही सापडायचें नाही. वाळवंटांतही हिरवळ असते. ओसाड आडांतही एकटें दुकटें फूल उमलतें, आणि कुरूप बायकाही पावडरीच्या आधारावर आनंद मानतात. नाहीं तर वास्तविक पाहतां ज्यांनीं इहलोकास नम्रपणें मुजरा करून केव्हांच आत्महत्या करायला पाहिजे, त्यांचाच जगांत जगण्यासाठीं एवढा अट्टाहास चाललेला दिसता ना ! बाहेरची दुनिया त्यांच्या लेखीं विस्तवानें फुल्ली असतां, मनाच्या मायानगरांत हे वीर एखाद्या शीतल कारंजाची कळ दाबतात, आणि आयुष्यावरचा आपला कबजा कायम ठेवतात. जगण्यासाठीं कांहीं तरी कारण पाहिजे आणि जगायचें आहे, हेंच जगण्यासाठीं कारण ! म्हणून सुखाचे आभास उत्पन्न होतात !

स्वरूपकुमार ऊर्फ महादेव ह्याच्या नांवानें वास्तविक पाहतां आतांपर्यंत एक सुंदरशी नक्षीदार समाधि बांधली जायला पाहिजे होती. निष्कारण वैराण आयुष्य लांबवीत आणि जगत बसला होता मला मनुष्य ! कोणी सुख लांबवेळ आणि भोगेल, कोणी शोष लांबवेळ आणि भोगेल, पण ना जागृति ना निद्रा, ना बेहोष धुंदी ना नितळ नजर—असलें कांहीं तरी भकास, डोळे दुखवणारें जीवन लांबवत बसला होता हा प्राणी ! चित्रगुप्ताला सुद्धा त्याच्या खात्यांत तीच तीच नोंद करतांना जांभया यायला लागल्या असतील. स्वरूपकुमार ऊर्फ महादेव माने ह्याची झगझगीत पाप किंवा झळझळीत पुण्य करण्याची मुळीं ऐपतच राहिली नव्हती. मरणाआर्धांच मेलेल्या त्या खडबडत्या आयुष्यांत कसलें पाप आणि कसलें पुण्य ? तीं दोन्ही करण्याच्या दृष्टींनीं पुरताच कफळक बनला होता तो ! खालीं बसला तर कायमचा निजेल, असा टांग्याचा मरतुकडा घोडा, निव्वळ मागून चाकें ढकलतात, एवढ्यासाठींच तत्त्वशासारखा चालत असतो. निव्वळ निमित्ताचें कारण ! महादेवला मागून कोणतीं चाकें ढकलत होतीं, तें मात्र मला अजून मुळींच कळलें नव्हतें.

प्रो. मोन्यांनीं ' दि ग्रेट गोरिला सर्कस (ऑफ तासगाँम !) ' काढली होती व नांवारूपाला आणली होती. प्रो. (प्राध्यापक !) मोन्यांनींच महादेवला

सनलाईट सोपच्या फेसांत बुचकळून आणि त्याच्या ताळूवर बाटलीभर तेल ओतून त्याचा 'स्वरूपकुमार' केला होता. आंगावरची रकटी आणि खेड्यांत बसलेली धूळ झटकून त्यांनीच त्याला एका तपाच्या तालमीत शिक्षण आणि संस्कृति दिली व त्याचें तें लोकप्रिय मोटारसायकलवरचें काम संपल्यावर, काळ्या मखमलीच्या पोशाखांत कमरेच्या प्रत्येक कोनांत वाकून, दशदिशांना सलाम करायलाही त्यांनीच त्याला शिकवलें. आपल्या 'शंकर' घोड्यापेक्षांही ज्या अर्थी प्रोफेसरसाहेब आपणावर जास्त मेहनत व पैसा खर्च करोत आहेत त्या अर्थी पुत्री चंपूच्या पिंजऱ्यांत आपणांस कायमचें बंद करण्याचा त्यांचा मनसुबा असावा, अशीही तेव्हां त्याला बळकट शंका होती. चंपू, जनावरें व जग ह्यांचा मुकाबला करण्याची योग्यता यावी म्हणून लहानपणां प्रो. मोरे त्याला इतका झोडपीत, कीं सारा शिकारखाना गद्गद कंठानें अश्रु ढाळूं लागे. म्हणूनच मला वाटतें, आज महादेवच्या आंगांत एवढा कौतुकास्पद मखलपणा मुरलेला दिसत आहे.

परंतु मनुष्य आणि परमेश्वर ह्यांच्या इच्छांची कांहीं अजब तेढ आहे. गुरगुरून शेपटी हापटणाऱ्या सिंह, वाघ वगैरे उद्धट मंडळीपासून तो तहत नुसत्या दांत दाखवून समाधान मानणाऱ्या माकडापर्यंत सान्यांशीं दैनिक घसट आटोपल्यावर बिल्ल्यांचा कोट उतरवून ठेवतांना महादेव चंपूला माणसाळविण्याचा प्रयत्न करित आहे, त्याचे चार दोन बिल्ले लांबवून त्यांचे बिल्वर करण्याच्या इरेस पेटल्यामुळें ती आफ्रिकन सिंहणीचे पवित्रे घेत आहे, मिशा पिकलेले प्रो. मोरे हा सारा वत्सल देखावा सस्मित दृष्टीनें निरखित आहेत व महादेवच्या असूयेनें जळून खाक झालेला व्यवस्थापक पवार बंगाली वाघाच्या तोंडांत मान देऊन हाराकिरी करण्याच्या बेतांत आहे इत्यादि महादेवच्या मनांत त्या काळीं कित्येकदा घडून गेलेल्या घटना प्रत्यक्षांत येणें, परमेश्वरानें मनावर घेतलेंच असतें तर, तेवढें कांहीं अशक्य नव्हतें. परंतु अघटित घटनापडुत्वाची चटक लागलेल्या त्या जगन्नियंत्याची लहर कांहीं बंगळीच लागली. चाबकाच्या उपयोगाब्रत एके रात्री प्रो. मोरे आणि एक माथेफिरू चित्ता ह्यांच्यांत तीव्र तात्त्विक मतभेद झाला व त्या मतभेदांत तीव्रतर नखांची भर पडल्यामुळें प्रो. मोरे ऐरावत, उच्चैःश्रवा, तारनर्तकी मिस रंभा आदींच्या स्वर्गीय सहवासासाठीं त्वरेनें निघून गेले.

येथून साराच रंग पालटला. जीव प्रो. मोन्यांचा गेला, पण बॅंडबाजा वाजल्याप्रमाणे ती बातमी सर्वत्र पसरली व तमाम रसिकांना स्वतःचें प्राणोत्क्रमण झाल्याचा भास होऊन गांवोगांव 'दि ग्रेट गोरिला सर्कस' (ऑफ तासगाँव) चे तंबू रिकामे पडूं लागले. शिकारखान्यावर अवकळा पसरली. सिंह गाढवासारखे दिसूं लागले. हत्तीला डुकराची कळा आली. उंट आणि जिराफ ह्यांत ओळख काढणें कठीण झालें. माकडें माणसासारखा दिसूं लागला. सर्कशींतील माणसांना देव दिसूं लागून त्यांची वासना घोड्यासमोरील चण्यावर जाऊं लागली. बदनामीपासून फारच दूर, मलाया बोर्निओकडे सर्कशीनें कूच केलें असतें, तर ती कदाचित् वांचलीही असती, पण पदरी असलेलें अश्वदल, गजदल हा कांहीं खर्चाच्या आधुनिक वाहनांवर तोडगा नव्हता. आपल्या 'ओल्या व्यसनापायी' प्रो. मोन्यांनीं गंगाजळी कोरडी पाडल्याचें निदर्शनास आलें होतें. त्यांतच शहरोशहरीं बोलके सिनेमे उपटले. इंग्रजी दुसऱ्या वर्गातील पोराना सुद्धा सर्कशीच्या निम्मे दराचें आकर्षण वाटेनासें झालें.

'सर्कस-सर्कस' खेळण्याऐवजीं वाकडां तिकडां तोंडें करीत व माना वेळीत तीं गाऊं लागलीं. तोंडाला संगजिरें फासून डबलवारची नकल करीत असतां तंगडी मोडून घेण्याऐवजीं आतां द्रंद्रगीतें गाऊन इतरांचे कान फोडण्याची त्यांची तयारी झाली होती. शिकारखाना पाहण्याऐवजीं नटांचे फोटो व सेल्युलॉइडचे तुकडे जमवण्याचा नवा आकर्षक छंद त्यांना आतां लागला. सर्कसवाल्यांचें मायपोट असणारा तरुण आधारस्तंभ अशा रीतीनें पार कोसळून पडला !

दिने दिने सर्कशींतले व्याघ्रसिंहादि सामिष आहार करणारे प्राणी गजसेनेकडे सतृष्ण नजरेनें पाहूं लागले. व्यवस्थापक पवार अस्वलाच्या केसांची, हस्तीदंतांची, वाघनखांची व सिंहाच्या चरवीची सुद्धा मनाशी किंमत लावूं लागला. खेळाडूंच्या मखमली पोशाखावरील जर पार झडून गेली, तार-नर्तिका चपला हिचे जमिनीवरून चालतांनाही झोक जाऊं लागले. सायकलवस्ताद छोट्ट हा भाड्याच्या सायकलीचें दुकान काढल्यास कसें दिसेल ह्याचा विचार करूं लागला व अनवस्थाप्रसंगाची कमाल झाल्यावर एके सुप्रभाती त्या थोर 'दि ग्रेट गोरिला सर्कस' चा प्रचंड गाशा सावकारांनीं अचानक व कायमचा

गुंडाळला ! चंपूचें काय झालें, प्रतिस्पर्धी पवार कोठें गेला, चपला कोठें निसटली ह्याचा विचार करायला महादेव माने ह्याला अवकाश नव्हता. 'ग्रेट गोरिला' च्या अखेरच्या गोंधळांत त्याच्या हातीं कापिराज गोरिलाचें निवासस्थान असणारी राहुटी, खेळाची 'ट्रम्फ' मोटारसायकल व एक बुरणूस एवढ्या वस्तु लागल्या व त्या घेऊन तो पहिल्या रस्त्यानें पसार झाला. चंपूचा सर्कससम्राट रिंगमाष्टर होण्याचें महादेवचें स्वप्न येथेंच संपलें !

किती दिवस चाललें होतें कोण जाणे ! पण त्यानंतर त्याचें तें आयुष्य सुरू झालें, कीं ज्याला आयुष्य म्हणणें खरोखरच जिवार येतें. तेंच तें आयुष्य, कीं जें एखाद्या मातीमोल नटाच्या किंवा उतारास लागलेल्या पण्यांगनेच्या नाशिकां येतें. इतक्या उशिरां दुसऱ्या कसल्या कसबांत शिरायची नालायकी महादेवच्याही अंगां आली होती. आडांत पोहायला शिकलेला बेडूक आड आटला तरी तेथेंच शेवटीं वेदनेनें नाचत आणि ओरडत मरायचा ! त्या प्रकाराला वाटेल तर कोणी खुशाल जलसा म्हणावें !

जवळ असलेल्या एकाच कलेचा महादेवनें आतां असाच जलसा सुरू केला. लहान लहान तालुक्याचीं गांवें पाहार्वांत, फडतूस शाळामास्तरांची अजीजी करावी, पोलीसांसमोर गुडघे टेकावेत आणि चार दिवस राहुटी ठोकून आपला तोच तो मोटारसायकलचा खेळ, गांव पाहून दोन ते चार पैशांत, पाहाण्याविषयीं लोकांचीं मनं वळवार्वांत. आज एक गांव, उद्यां दुसरा, परवां तिसरा आणि असाच टोक न दाखविणारा अखंड क्रम. भटकणें-भटकणें-भटकणें ! मनाला भोवळ येईल इतकें ! चैतन्य हरपून जाईल इतकें ! तेंच कपाळ रोज नव्या धन्याच्या पायांवर लोटायचें आणि तेंही अक्षरशः फक्त जेमतेमच पोटाला मिळावें म्हणून !

एका प्रचंड तंबूंत हजारोंच्या जमावाला काळी मखमल घालून ऐटबाज प्रणाम करणाऱ्या स्वरूपकुमारची आज ही अवस्था होती. प्रो. मोन्यांचा जावई म्हणून ज्याचें नांव पडलें होतें, तो आज; सवलतीच्या एक पैसा दरांत पोरांना खेळाला पाठवा, म्हणून मळकट मास्तरांच्या दाढ्या धरीत होता. त्या काळीं ह्यांचीं कळकट उपरणीं त्याच्या जोड्याला लागलीं असतीं, तरी त्यानें तो पॉलिशसाठीं फेकला नसता ! तेव्हां ~~पोलिशसाठीं~~

म्युनिसिपालिटीच्या लोकांशीं तो झोकांत हस्तांदोलन करीत असे. आणि आज ते त्याला मुष्किलीनें पाय धरूं देत होते.

—छे: छे: ! महादेव जवळपास स्वतःचें नांव विसरला होता. स्वरूपकुमार केव्हांच प्रो. मोन्यांबरोबर गेला. आणि महादेव ? महादेव, फार फार पूर्वीं आईबापांपाशींच राहिला. आईबापांनाही तो आज आठवण असूनही मोठ्या चमत्कारिकपणें विसरला होता. आईबापांच्या गांवाविषयीही तेंच ! फक्त एकच त्याला माहीत होतें, कीं तो महादेवही नव्हता व स्वरूपकुमारही नव्हता. तो कोणीतरी वेगळाच होता व निरनिराळ्या गांवांची धूळ खात भटकणें एवढेंच त्याचें काम होतें.

असाच भटकत तो आमच्या गांवीं आला. आमच्या घराला लागूनच आठवडी बाजाराचें भलें मोठें पटांगण होतें. आमच्या घराच्या जवळ जवळ भिंतीच्या आसऱ्यानेंच त्यानें आपली राहुटी ठोकली. तेथून जवळच त्यानें त्याच्या मोटरसायकलच्या मानमोड खेळासाठीं उंच उंच फळ्यांचा एक वर्तुळाकार पिंजरा उभा केला व आंत चाललेला खेळ प्रेक्षकांना दिसावा म्हणून उभ्या लाकडांच्या आधारेनें त्या पिंजऱ्याभोवतीं वर फळकटें लावून दिली. ती गाडलेल्या फळ्यांची विहीर, तिच्या भोवतींची ती लाकडी बैठक व ह्या साऱ्या वैभवाभोवतीं दोऱ्यांनीं बांधलेलें बांबूचें कुंपण, एवढा देखावा मनासमोर आणला, कीं महादेवच्या क्रीडाभूमीची कल्पना पुरी झाली.

माझ्या माडीच्या खिडकींतून महादेवचे दैनिक व्यवहार मला सहजगत्या दिसत. सकाळीं साडेनऊपर्यंत सामान्यतः त्याला जाग्या जगाची चिंता नसे. अनेक ठिगळें लावलेल्या व कांहीं वर्षांच्या उष्णतामानाचा आणि पर्जन्यमानाचा आढावा देणाऱ्या आपल्या राहुटींत तो मुरकुंडी मारून तोंवर झोपलेला असे. त्याला मध्येंच विवळून बडबडत मुट्याची सवय आहे, असेंही माझी आई मला सांगे. साडेनऊनंतर तो आपली खाट ओढून बाहेर आणी, आणि घराच्या सावलीत आपल्या मळकट विछान्यावर उगीच एखादें 'सस्ता साहित्या' चें पुस्तक चाळीत लोळत पडे. मग एक चहा विक्रीत फिरणारा पोऱ्या कळकट कपांतून त्याला चहा देई. महादेव चहा घेई आणि थुंके. मग तो आणखी एक कप काळसर गढूळ चहा घेई व ओल्या काथानें

बरबटलेली पट्टी चढवून पुन्हा चार-दोनदा थुंके आणि कूस बदलून आपलें 'सस्ता साहित्य' वाचन चालू करी.

त्याचें जेवण असेंच कोठेंतरी गांवांतल्या घाणेरड्या हॉटेलांत होत असलें पाहिजे. कारण केसांना फणी किंवा तेलानाचा संस्कार न करतां डोकें पिंजारून आणि एक कसला तरी सदरा, पॅन्ट व जुना जोडा चढवून तो साडेचार, एकला आपल्या राहुटीबाहेर जाई व घंटा दीड घंटा चक्कर खाऊन परत येई. कदाचित् संध्याकाळीं तो शेवचिवडा किंवा पुरीभाजी किंवा असलेच कांहीं तरी बाजारू पदार्थ पोटांत भरून भूक भागवीत असेल. कारण त्याच्या राहुटीसमोर तेलकट कागद उडतांना मला नेहमीं दिसत.

चालतांना मान ग्वालीं घालून चालायची त्याला सवय होती. उंचीनें तो पुरा होता आणि त्याचा बांधा म्हणाल, तर तो खरोखरच एखाद्या ग्रीक देवाचा होता. भरलेली छाती, रुंद खांदे, विशाल बाहू आणि जवळजवळ जिला सिंहकटी म्हणावें, अशी बारीक खरी कंबर ! त्याच्या चेहेऱ्यावर निर्विकारतेचा एक पडदा पडला होता, पण त्याच्या लवचिक हालचालीत मात्र मर्दानी खेळाडूचें काव्य होतें ! ती हालचाल पाहिली, कीं त्याचें थुंकणें, त्याचे पिंजारलेले केस, त्याची ती मळकट पॅन्ट व गंजीफ्रॉक, ह्या साऱ्यांचा विसर पडे व वाटे कीं गांवगना कोठलेंही मैदान हीं कांहीं ह्या माणसाची जागा नव्हे ! ह्याला जर घरादाराचा थारा मिळेल, दोन तांवे ऊन पाणी जर ह्याच्या आंगावर दररोज पडेल आणि शेवचिवड्यापासून जर ह्याचो मुक्तता होईल, तर ह्याचा हा भुरकट रंग उजळेल, ह्याच्या तोंडावरचा पडदा गळून पडेल आणि लांबट चेहेऱ्याचा, तरतरीत नाकाचा व दाट केसांचा एक नवाच उमदा तरुण धुळीच्या ह्या हलत्या थरांतून उत्पन्न होईल. दिवसभराचें त्याचें आळसणें, कुशी बदलणें आणि हेतुशून्य भटकणें संपून सायंकाळीं खेळाच्या आधीं जेव्हां तो स्नान व पोशाख करी, तेव्हांच ह्याचें प्रत्यंतर येई.

बारापंधरा हजारोंच्या आमच्या गांवांत हा मानमोड मोटरबाइकस्वार आमच्या अगदीं भिंतीला लागून उतरल्यामुळें आमच्या घरच्या पोरांना आपला सामाजिक दर्जा वाढल्यासारखा वाटत होता. ते डोळे विस्फारून त्याच्या करामतीच्या कथा मला सांगत. उलट दर संध्याकाळीं होणारी थोडीफार गर्दी आणि मोटरसायकल व फळ्या ह्यांचा कानठळ्या बसवणारा आवाज माझ्या अगदीं मस्तकीं

बसला होता. चाकू, कात्या, सुन्या, नट व भटके खेळाडू हीं लहान मुलांचीं खेळणीं नसल्याविषयीं मी त्यांना बजावून सांगें.

परंतु दुसऱ्याचीं दुखणीं निस्तरत बसायची आमच्या आईला सवय आहे. तसें नसतें, तर महादेवच्या झोपाळू लीला दुरूनच पाहाण्यांत मीं संतोष मानला असता. दुसऱ्याच्या भानगडीकडे शक्य तों दुर्लक्ष करावयाचें असा माझा वाणा आहे. उलट दुसऱ्याच्या भानगडी आपल्याच समजून त्या आवरत बसायच्या अशी आमच्या आईची सवय आहे. तिच्या सवयीमुळेच महादेवचा आमच्या घरां प्रवेश झाला.

एके दिवशीं संध्याकाळीं खेळ करीत असतां महादेवला अगदीं लहानसा अपघात झाला. अर्थात् पोरांनीं वातमी घरीं आणली. मीं दुर्लक्ष केलें. आई मात्र “अयाई-बिचारं पोर !” म्हणून सतरांदा शेजारच्या राहुटीकडे पाहूं लागली. त्या रात्रीं वेदनेनें महादेव विवळत अमला पाहिजे. कारण आमच्या आईनें भर बारा वाजतां त्याला काय होतें आहे तें पाहाण्याविषयी मला आज्ञा सोडली. ‘साऱ्या जगांतलीं दुःखं नाहींशीं करण्याचा कांहीं आपण पत्कर घेतला नाहीं’ असें म्हणून मी माझी नापसंती व्यक्त केली. ‘आपल्या शेजारीं कुणाला दुःख असेल तर त्याचं केलं पाहिजे एवढं मला कळतं.’ असे निर्वाणीचे शब्द आईनें काढले. माझ्या त्रयस्थ आळशीपणाला नैतिक बळ नाहीं हें व आईच्या इच्छेवर मात्रा नाहीं हें लक्षांत आल्यामुळे मी धडपडत महादेवच्या राहुटीवर गेलों व त्या लंगडणाऱ्या प्राण्याला माझ्या मातृदेवतेच्या स्वाधीन केला. त्यानंतर महादेव शेकला गेला, उपचारिला गेला व अखेर आमच्याच घरीं निजवलाही गेला.

येथून महादेव रोज आमच्या येथें येऊं लागला. आला कीं तो माणसाळलेल्या वाघासारखा प्रथम आईचे पाय चाटून येई. जिभेचा दुसरा उपयोग त्याला फारसा ठाऊक नव्हता. तो येई, खालच्या मानेनें थोडा वेळ बसे, माझ्या कपाटांतून ‘सरस सुरस’ मालेचें एखादें पुस्तक मागून घेई व आपला रस्ता धरी. एक गोष्ट माझ्या लक्षांत आली होती. महादेव संभावित होता. भल्या घरचे रीतिरिवाज त्याला माहीत होते. ते पाळतांना त्याला एक अभिमान व आनंद वाटत असे. भटक्या उडाणटप्पूंचा बेइमान कलंदरपणा त्याच्यांत नव्हता. आमचें घर पोरीवाळीचें आहे. पण महादेवची मान कधीं वर झाली

नाहीं कीं त्याच्या नजरेंत तो पापाची क्षणिक फिरत कधीं उमटली नाहीं. आपल्या नेहमींच्या मळकट पोषाखानें व पिसकारलेल्या केसांनीं तो कधीं आमच्या येथें आला नाहीं. माझी अशी खात्री आहे, कीं आमच्या येथें येण्यासाठीं महादेवनें नवे कपडे केले व आमच्या येथें येतांना संकोच वाटूं नये म्हणून आपल्या राहुटांतला देखावा व सवयीही भराभर बदलल्या. साडे नवाला उठणें, शेव-चिवड्याचे कागद उडवणें, पानपट्टी खाऊन भराभर धुंकणें, मळकट आंथरुणांत लोळत पडणें, इत्यादि लकवींची आपल्या दैनिक आयुष्यक्रमांतून त्यानें फार त्वरेनें वजावट केली. आपल्याला एका आसऱ्याच्या ठिकाणीं जायचें आहे व आपल्याला कोणी पाहात आहे ही जाणीव त्याला झाली असली पाहिजे. निदान चहा घेतल्याशिवाय आमची आई महादेवला कधीं परत जाऊं देत नसे. तिनें त्याला आमच्या घरां जेवायलाही पुष्कळदा बोलावले. बाजारांतल्या ग्वाण्यावर जेमतेम जगलेल्या महादेवला आमच्या येथला पाहुणचार घेतांना मोठा उक्कट आनंद होत असला पाहिजे. घरांत पाटापाण्याची गडबड आणि मुलीवाळींची धावपळ सुरू झाली, कीं महादेवच्या थंड पडलेल्या डोळ्यांत सुद्धा वेगळें पाणी तरंगत आहे असा मला भास होई. त्याला वाटत असलें पाहिजे, कीं 'हें एक कुटुंब आहे. एकमेकांविषयीं आस्था वाळवून नि एकमेकांवर प्रेम करून इथलीं माणसं जगतात. इथल्या ह्या सात्त्विक अन्नपाण्यांत शरीर आणि मन पोसायचा केवढा गुण आहे ! चहा-भज्यांवर नि मोल लावलेल्या बाजारू अन्नावर देह जाळणारा मी-महादेव माने-आज ह्या अन्नपाण्याचा व कौटुंबिक सुखाचा वाटेकरी होणार आहे. '

ह्याच कल्पनेनें महादेव अन्नावर वसत असला पाहिजे. प्रत्येक घास तो मोठ्या चवीनें व कृतज्ञतेनें खाई. पाट, पाणी, उदकाच्या, रांगोळ्या—सगळ्यांचाच त्याला मोठा आनंद होता. गृहस्थी जीवनाच्या प्रत्येक हळव्या व सुंदर विशेषाचें जणूं तो मनोमन टिपण करून घेई. पण तरीही त्याच्या तोंडून कधीं औपचारिक आभाराचा शब्द निघाला नाहीं, कीं सुखाच्या उत्रेनें कधीं त्याची मान उंचावली नाहीं ! सर्कशीतल्या त्या मुक्या जनावराला जर कांहीं सुखदुःख असेल, तर तें ज्या कोणा मनकवड्याला जाणतां येत असेल, त्यानें जाणावें.

मला आजकाल ती इच्छा झाली होती, कारण माझे ह्या पाळीव प्राण्याविषयीं हळुहळू चांगलें मत बनत गेलें होतें. सवंग बोलबेवडेपणानें त्यानें आपल्या सुखदुःखांचा बाजार माझ्यासमोर मांडून सहानुभूतीचा सौदा पटविण्याचा प्रयत्न केला असता तर त्रयस्थ तुच्छतेपलीकडे माझ्यापासून त्याला कांहीं मिळालें नसतें. परंतु त्याच्या ह्या सारख्या सहनच करीत जाणाऱ्या अबोल, मल्ल धिम्मेपणानें मात्र मला चांगलेंच डिवचलें होतें. एक दिवस दुपारीं तो माझ्याकडे ‘मर्दानी सौंदर्य’ नांवाचें मिस अमेलिया कार्टरच्या पराक्रमांची सविस्तर हकिगत सांगणारें पुस्तक मागावयास आला. सुकाट्यानें पुस्तक काढून देऊन दहा पांच जुजबी वाक्यांत त्याची बोळवण करण्याऐवजीं मीं त्याला बसायला सांगितलें. माझ्या गुबगुबीत खुर्चींत तो मोठ्या समाधानानें बसला. बसण्यांत सुद्धा दिसणाऱ्या त्याच्या आविभावोचा विचार करीत मीं त्याला एकदम कधीं विचारले नव्हते असे जिव्हाळ्याचे प्रश्न विचारायला सुरुवात केली.

“काय रे महादेव, तुला कधीं आपल्या आईवापांच्या भेटीला जावंसं नाहीं वाटत ?”

त्यानें नकारार्थी मान हालवली !

“कां बरं ?”

“कां कोण जाणे !”

“बरं तुला लग्नही नाहीं करावंस वाटत ?”

“फार उशीर झाला बाळूदादा ! बत्तीस वर्स झालीं वयाला ! तशांत हा बिन्हाड पाठविर घेऊन भटकण्याचा पेशा, आणखी रोज यमपुरीपर्यंतची वारी ! कशाला कुणाचे श्राप घेऊं ?”

“मग हा पेशा सोडून कां नाहीं देत ?”

“फार उशीर झाला बाळूदादा !”

“पाहा महादेव, ना तुझ्या डोळ्यांना मागचं टोक दिसत ना पुढचं. असाच भटकत जगणार तूं ?”

“ह्यांतच मरणार आम्ही एक दिवस !”

“अरे काय बोलतोस ! नाहीं म्हटलं तरी तूं अजून तरुण आहेस. आंगांत अजून रग आहे तुझ्या. पण पुढें एक दिवस कदाचित् असा येईल कीं तेव्हां तुला वाटेल—आपलं जिणं व्यर्थ गेलं. आयुष्याचं कांहींच सार्थक नाहीं झालं आपल्या हातून !”

“कांहींच सार्थक नाहीं झालं !” माझेच शब्द त्यानें अभावितपणें यंत्रासारखे उच्चारले आणि माझी चूक नसेल, तर एक अतिशय सूक्ष्म उसासा सोडला. “हें बघ महादेव, तूं आमचं कुटुंब बघतोस. पिशाच्चासारखं भटकणं नाहीं इथें. प्रत्येकाला परत यायला जागा असते. प्रत्येकाला परत यायची ओढ असते. परत यावंच लागतं प्रत्येकाला. नुसतंच धावणं नाहीं, तर इथें विश्रांतिही आहे. एकमेकांच्या सावलींत माणसं इथें सुखावून जगतात. एकाचं हृदय दुसऱ्यासाठीं धडधडतं. आई, दादा, मी, ताई, ती ! सान्यांचे सूर एक लागतात ! विचार कर महादेव !”

“फार उशीर झाला बाळूदादा !”

“कसला रे डोंब्रलाचा उशीर झाला ? मोटरसायकलच्या चक्रासारखं जिणं तुझं. ती वंगण तरी मागते, तुला तेंही नाहीं ! कशाच्या आधारावर हें जिणं जगतोस ? जगण्याची ही बेशरम शक्ति आणतोस कुठून ? दिवसाचे चोवीस तास, नि चोवीस तासांचे असे किती तरी दिवस घालवतोस—काळाचं हें लांबत बसणारं मुर्दाड ओझं ओढीत बसतोस ! सार्थकाच्या कोणत्या चार क्षणांच्या आशेवर ?”

मला वाटतें, त्याच्या जिवाची तगमग झाली. चेहेरा नेहमीप्रमाणें निर्विकार होता, पण खुर्चीतल्या खुर्चीत चार दोनदा त्यानें मान वेळावली. पांच मिनिटें तो ‘मर्दानी सौंदर्य’ चाळीत शांत बसला. त्याची ती शांतता पाहून माझा राग मात्र चढत होता. थोड्या वेळानें तो म्हणाला,

“आज संध्याकाळीं माझा खेळ पाह्यला याल बाळूदादा ?”

“नाहीं !”

“कां बरं ?”

“मला हे असले पोरखेळ मुळींच आवडत नाहीत ! दत्तू, गणूला घेऊन जा !”

“पोरखेळ नाहीं दादा ! आमच्या सर्कसला माझ्या ह्या कामावर फार चांगला

पैसा मिळायचा. आतां माझ्याजवळ कपडे आणि सामान नाही बघा, नि लोकांनाही तेवढो आवड नाही राहिली, म्हणून ! पण तुम्ही याच आज ! ”

“ नको रे बुवा ! ”

“ एवढं एका ना गरिबाचं ! ”

स्वतःच्या गरिबीचा उल्लेख करून जेव्हां कोणी माझ्याशी बोलतो, तेव्हां सामान्यतः माझ्या निश्चयाचा बंधारा फुटतो. आतांही तसेच झाले. निश्चयाचा नकार सोडून मीं गुळमुळीत स्तब्धता स्वीकारली. मौनाच्या ह्या खिंडारांतून आंत घुसून मला पुरताच पाडाव करणारें वाक्य महादेव अखेर बोलला—

“ तुम्ही जर आज संध्याकाळीं माझा खेळ पाह्यला आलां कीं नाहीं वाळूदादा, तर आतांपर्यंत तुम्ही जें कांहीं बोललांत, त्याचं उत्तर द्यायचा प्रयत्न मी करीन ! ”

■

■

■

आज बाजारचा दिवस होता आणि त्यांत गांवांतल्या ‘ जंठ्री ’ नेंही काय मनावर घेतलें कोणास ठाऊक. महादेवच्या बासाड्यांच्या कुंपणांत प्रेक्षकांची चांगलीच गर्दी जमली होती. आमच्या छोट्याशा गांवांतला सगळा फुलोरा तेथें गोळा झाला होता. बायकांची गोष्टच सोडा म्हणा ! त्या तर आजकाल नाहीं तेथें प्रथम जाऊन धडपडतात. मला वाटतें, दुसऱ्यानें जीव धोक्यांत घालून केलेला खेळ अंगावर शहारे आणीत व तोंडांनं ‘ सू-सू ’ करीत पाहाण्यांत बायकांना विशेष आनंद वाटतो. तो त्यांचा ईश्वरदत्त स्वभाव आहे. कारण महादेवचे खेळ पाहायला दररोज इतर कोणी नसलें तरी त्याच त्या बायका विनचूक उपस्थित असत. आजही म्हाताऱ्या भगतशेटची शेटाणी व त्याच्या ललितागौरी, मृदुलात्रेन आणि अर्धा डझन कन्यका, वर्धमान मारवाड्याची फुलकुंवर, गांवच्या मानानें फाजील नखरेल असणारा इंग्रजी शाळेंतील मिस् सुंदर अष्टपुत्रे हिच्या नेतृत्वाखालील लफफेवाज पदरांच्या मास्तरणांचा फड, आदि बराच महिलासमाज महादेवच्या मानमोड कसबाचें कौतुक करायला तेथें एकत्र झाला होता. ह्याशिवाय नगरशेट मगनभाई, वर्धमानशेट, अब्दुल हुसेन बिडीवाला, हेडमास्तर रकटे, तहसिलदार

तेरडे, पोलिस इन्स्पेक्टर तिस्मारखान, ग्यानू पाटील, वे. शा. सं. भडभडे आदि बऱ्याच सज्जनांनीं आपल्या उपस्थितीनें त्या कामट्यांच्या कटघरास शोभा आणली होती. ह्याखेरीज मुंडासे सावरणारे कित्येक गांवढळ व शिऱ्या वाजविणारीं पोरटीं वेगळींच !

ग्यासच्या दोन चार बऱ्या भगभगूं लागल्या. थोड्याच वेळांत महादेव ऊर्फ स्वरूपकुमार जमिनीसरशा असणाऱ्या खालच्या दारानें त्या पंधरा वीस फूट उंचीच्या उभ्या लाकडी विहिरींत शिरला. सारा प्रेक्षकसमुदाय बाजूच्या शिडीनें वर चढून त्या विहिरीच्या तोंडाशीं गोलाकार उभा राहिला. कित्येक वर्षांच्या वापरीनें विळविळ्या झालेल्या मोटरसायकलला लाथा मारून ती सुरू करण्याच्या प्रयत्नांत महादेव चूर होता. फाडू-फाडू-फटू-फटू-फटू असा आवाज त्या लाकडी विहिरींतून घुमत होता. जवान हिंदुस्थान शिऱ्या फुंकून टाळ्या वाजवीत होता. जरठ हिंदुस्थान एखाद्या संत्रस्त अस्वलासारखा चेहेरा करून पुढें काय होतें, त्याची वाट पाहत होता. ललित भारतानें कंठावर हात ठेवून चीत्कार करण्याची तयारी ठेवली होती.

आतां मी असें निःसंशय म्हणें कीं महादेव देखणा दिसत होता. स्वस्त पण सुंदर काळ्या जपानी टाफेटाची तुमान त्यानें घातली होती व मनगटाशीं तंग असणारा फुगीर बाह्यांचा तसलाच सट्टा त्यानें घातला होता. त्याचे कुळकुळीत जोडे चांगल्यापैकी होते. त्याचे केस उत्कृष्ट प्रकारें फिरवलेले होते. चेहेरा तुळतुळीत दिसत होता. डॉक्टर ऑपरेशन करतांना सुंदर दिसतो. नट रंगभूमीवर सुंदर दिसतो. महादेव त्या लाकडी विहिरीच्या तळाशीं आणि धडपडणाऱ्या मोटरसायकलच्या सहवासांत सुंदर दिसत होता.

लाथा मारून मारून त्या काळ्या वेगवतीला महादेवनें खूप चिडवले. ती फुसांडली, आंगभर कांपूं लागली व तिनें वेग घेतला. महादेव तिच्यावर स्वार झाला होता. प्रथम त्यानें जमिनीवरच चारदोन वर्तुळें घेतलीं, वेग वाढवीत नेला, आणखी वाढवीत नेला व तो अचानक जमिनीवरून त्या लाकडी विहिरीच्या उभ्या भिंतीवर चढला. आतां महादेवला उन्माद चढला. त्या लाकडी परिघावर तो जणूं वेगाचीं वर्तुळें काढूं लागला. त्याचा देह व त्याचे वाहन ह्यांनीं विहिरीच्या तोंडावर उभ्या असणाऱ्या प्रेक्षकांशीं काटकोन केला होता. महादेव जणूं गति प्याला होता. त्याच्या कपाळावरची शीर

फुगली होती. त्याच्या ओठांवर बेफिकीर उन्मादाचें अस्फुट हास्य उमटलें होतें. त्याचे केस व कोंलर सारखी फडफडत होती. त्या फोफावत धावणाऱ्या वेगवतीला वाटेल तशी वाकवण्याइतका त्याचा रबरी देह समर्थ होता. त्याचे खांदे मजबूत होते. मनगटांत पकड होती !

वेग वाढूं लागला, आणि त्याबरोबरच महादेवचा बेफामपणाही ! तो तळापासून उलटी सूर घेऊन जवळ जवळ वरच्या प्रेक्षकांच्या भेटीस येई व पुन्हा परत खाली जाऊन तिरकस वर्तुळें कापूं लागे. गति व गर्जना सारखी त्या विहिरांत घुमत होती. लाकडी भिंतीला आडवें चिकटून धडधडणारी ती धूरचाकी वर उभ्या असणाऱ्या प्रेक्षकांना सारखे हादरे देत होती ! वेग वाढत होता ! वेग वाढत होता—आणि त्या वेग—व्यापाऱ्याचा उन्माद !

सारखी पांच मिनिटें तो जिवाच्या होडीचा खेळ चालला होता. ती धूरचाकीही विचित्र होती. ना तिला मडगार्ड ना हॉर्न ! गरीब भटक्याच्या सहवासांत तिची दुरुस्ती देखील जेमतेमच होत असेल. थोडीही चूक झाली असती तर तेथें रक्तमांसाचा चिखल आणि खूप धूर ओकणारें एक मोडकें यंत्र दिसलें असतें. पण तसें झालें नाहीं. पांच मिनिटें तो खेळ तसाच चालू राहिला.

त्या पांच मिनिटांत महादेवनें साऱ्यांचे श्वास हिरावून घेतले किंवा त्यांना विलक्षण गति दिली. साऱ्यांच्या डोळ्यांचें एकच लक्ष्य होतें. सारीं हृदयें एकाच कारणासाठीं धडधडत होती. सारीं शरीरें एकाच कारणासाठीं कांपत होती. सारे जीव एकाच धाग्यावर टांगले होते. ती फुगेदार केसांची मृदुला, ती तन्वंगी ललिता, ती लफ्फेदार पदराची सुंदर, ती फुलाच्या चेहेऱ्याची फुलकुंवर, तो बोकडमिशांचा तिस्मारखान, तो गवाळमूर्ति भडभडेशास्त्री, तो ज्ञानलवदुर्विदग्ध रकटे मास्तर, साऱ्यांचीं पांच मिनिटें परस्परंशीं व महादेवशीं एकतानता व एकरूपता झाली होती. महादेवचा नव्हे, आपला स्वतःचा जीव धोक्यांत आहे असें त्यांना वाटत होतें !

अखेर तीं पांच मिनिटें संपलीं. धूरचाकीचा वेग कमी झाला. तिचा कोलाहल करणारा नाद ओसरला. उभ्या भिंतीवरून तिनें खालच्या भुईवर तीनचार वळसे घेतले व ती श्रमाचे उसासे टाकीत थांबली. आतां ती आकस्ताळी न्या, महादेवच्या पायांशीं पडलेल्या एखाद्या खेळण्यासारखी दिसत होती.

ह्या खेपेस मात्र सान्यानीं टाळ्यांचा कडकडाट केला. वडील पिढीलादेखील तो शक्तीचा अपव्यय वाटला नाही. कौतुकाच्या नजरा महादेववरून फिरून गेल्या. त्याचा तांबडा पडलेला चेहेरा जेवढा श्रांत होता, त्यापेक्षा किती तरी अधिक प्रफुल्ल होता.

थोड्याच अवकाशांत सारी गर्दी ओसरली. बाजार उठला होता. बैलांच्या शृंगरांचे चुकार आवाज ऐकू येत होते. रॉकेलचें पेटतें डबडें उगाच कोठें एखादें भाजीचें नाही तर हलवायाचें दुकान दाखवीत होतें. आभाळांत वर्दळीची धूळ उसळली होती.

खालच्या दारानें मी त्या लाकडी विवरांत प्रवेश केला. महादेव आपली धूरचाकी घेऊन आरामांत बसला होता. मी जातांच त्यानें विचारलें,

“ काय बाळूदादा, कळलं ? ”

मला कळलं असावं असा भास होत होता, पण कळलं कीं नाही, ह्याविषयी निश्चित मात्र नव्हती. म्हणून मीं नुसतेंच विचारलें, “ काय ? ”

“ मी कशावर जगतों तें ? माझ्या आयुष्याचें सार्थक काय तें ? ”

“ काय ? सांग बरं ! ”

“ ह्या पांच मिनिटांवर मी जगतों बाळूदादा ! हीं आत्तां गेलीं तीं पांच मिनिटं ! नुसता शरीरानेंच नाही, तर मनानें मी त्यांच्यावरच जगतों. मी एक गरीब भटक्या, ना मला आगा ना पिच्छा ! माझ्यासाठीं रडेल कोण नि हसेल कोण ? पण कुठली कुठली तुम्ही अनोळखी माणसं, पांच मिनिटांतच माझ्यासाठीं किती वाटून घेतां ? काळजी, भीति, चिंता, कौतुक—सारं तुम्हांला माझ्यासाठीं ह्या पांच मिनिटांत वाटतं. नि तेंही किती तीव्रतेनें ! मी मोटरीला वेग देतो, खूप वेग देतो, नि सारखा मृत्यूला चिथावतो ! तुमचे चेहेरे पाहून तसं करायला मला आणखीनच जोर येतो ! ललितागौरी, फुलकुंवर, वर्धमान, ह्यांना काय माझ्यासाठीं काळजीनें कंप सुटावा ? मी—महादेव माने—स्वरूपकुमार ! माझ्यासाठीं ? होय, त्या पांच मिनिटांत मी महादेव असतो, मी स्वरूपकुमार असतो, नि माझ्यांत अभिमानाचा खूपसा मीपणाही असतो ! माझ्या मानसिक शुद्धीचीं, माझ्या

अभिमानाचीं तीं पांच मिनिटं आहेत. फक्त तेव्हांच मला एखाद्या कुत्र्यासारखं वाटत नाहीं. माझ्या जिण्याच्या मुर्दाड चौवीस तासांचं सार्थक त्या पांच मिनिटांत होतें आणि म्हणूनच मी जगतां !'

पाऊस थांबला. ढग वितळले. जाईच्या मांडवावर सूर्याची सोनेरी किरणे पसरली. पानापानाला बिलगून बसलेले पावसाचे थेंब प्रकाशात तळपू लागले. साळुंकीने आपले आंग फुगवून एकदा झटकले व घरट्याबाहेर झेप घेतली. तिच्या मागोमाग तिचा जोडीदारही “चुंऊंऊं” करीत बाहेर पडला. आंतील पिलाने घरट्याबाहेर किंचित् मान काढली व किलबिलाट केला.

ह्याच संधीची तो मुलगा मघांपासून वाट पाहत होता. गच्चीवर जाऊन त्याने वाकून बघितले. त्याची आई जाईच्या मांडवाखाली फुले वेचीत होती. साळुंकी दूर हिरवळीवर पिलासाठी चारा टिपीत होती.

निर्धास्तपणे तो खोलात परत आला व त्याने भितीशी एक स्टूल ओढून घेतले. स्टुलावरून चपळपणे तो खुंटीला लोंबकळला व एक झोका घेऊन बाजूच्या कोनाड्यांत त्याने आपले पाय स्थिर केले. आपले निळे डोळे विस्तारून फोटोआड असलेल्या घरट्यांत आंग मोडून तो डोकावू लागला.

त्याला बघतांच बावरे होऊन पिलू आंत सरकले. मुलाने आपले डोळे अधिकच जवळ नेले. ह्या खेपेस ते पिलू त्याला फारच सुंदर वाटले. थोड्याच दिवसांपूर्वी कातडीखाली झाकलेले त्याचे डोळे आतां कसे काळेशार दिसत होते. कोवळ्या पंखांची नवीन झूल त्याला किती शोभून दिसत होती. फिकट पिवळ्या रंगावर आलेल्या चोंचीचा बांक तरी किती शोकदार होता !

पिलांत झालेला हा विलक्षण बदल पाहून मुलगा स्तंभित झाला.

मानेला कळ लागेपर्यंत तो पिलाकडे बघत होता. त्या दिवसापासून रोज साळुंकीच्या घरट्यांत डोकावून बघण्याचे त्याला वेड जडले.

हळुहळू पिलाचाही संकोच नाहीसा झाला. आईचाप बाहेर गेले म्हणजे पिलाला अगदीं करमेनासें होई. अशा वेळीं निळ्या डोळ्यांच्या त्या गोड मुलाची ते अगदीं वाट पाहत बसे.

खाली स्टूल ओढल्याचा आवाज झाला व मुलाचे सोनेरी केस दृष्टीस पडले की त्या चिमण्या पाखराला विलक्षण हर्ष बाटे.

घासभरल्या चोचीने उडत येणाऱ्या आईबापांविषयी मुद्धा त्याला इतकी उत्सुकता वाटली नसेल.

हातांपायांना ताण असह्य होईपर्यंत मुलगा पाखराकडे पाहात बसे.

मुलगा बागेत खेळावयास निघून जाई व पाखरू दुःखित अंतःकरणाने पराच्या उशीत तोंड लपवी.

असा क्रम कांहीं दिवस चालू होता. एके दिवशी पाखराच्या आईबापांनी मुलाला घरच्याभोवती घोटाळतांना बघितले.

त्याच दिवशीं साळुंकीने आपल्या पिलाला मुलांच्या दुष्ट स्वभावाविषयी बजावून टाकले.

“मुलं अजाण पाखरांना फसवतात. ती त्यांना घरच्यांतून ओढून काढतात आणि पायांना दोरा बांधून त्यांचा नुसता निर्दयपणं खेळ करतात !”

पाखराला ह्यांतले कांहीच समजले नाही. फसवणूक व जाच ह्याविषयी नुसती अटकळ मुद्धा त्याला करता येईना.

आपल्या पोराला पाखराचा नाद लागला आहे ही गोष्ट मुलाच्या आईने देखील लवकरच ओळखली.

तिनेही मुलाला खडसून सांगितले, “पाखराच्या नादां लागू नकोस. एखादे वेळेस हात-पाय मोडून घेशील, नाही तर त्या पिलाचे आईबाप डोळे फोडतील तुझे ! खबरदार पुन्हा मला तिथे चढतांना दिसलास तर !”

पिलाच्या मनावर त्याच्या आईच्या उपदेशाचा मुळींच परिणाम झाला नाही. मुलाने आपल्या आईच्या उपदेशाकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले.

पाखराचा मुलावर आणि मुलाचा पाखरावर सर्वस्वी विश्वास होता.

सोनेरी केसांचा मुलगा दुष्ट नाही हे पाखराला ठाऊक होते.

गोजिरवाण्या पिलासाठी पाय मोडला तरी पर्वा नाही असे मुलाला वाटत होते. पक्षीराज्यांतल्या क्रूर कायद्यांची जाणीव भाबड्या पिलाला नव्हती. माणसाच्या रीती मुलाला ठाऊक नव्हत्या.

मुलगा पांखराचा नाद सोडीत नाही हें पाहून मुलाच्या आईने त्या खोलीला कुलूप ठोकलें व मुलाचें तेथें जाणेंच अशक्य करून टाकलें.

काहीं झालें तरी पांखरूं मुलाला विसरत नाही हें पाहून पिलाच्या आईबापांनीं पिलाला तेथून अजिबातच हलवायचें ठरवलें.

पिलाच्या शरीराची व सौंदर्याची वाढ जवळ जवळ पूर्ण झाली असली तरी त्याच्या पंखांत अजून जोर भरला नव्हता.

भूक लागली म्हणजे टाहो फोडून त्याला आईबापांसमोर चोंच पसरावी लागे. पंखांत बळ नसल्यामुळें एवढ्याशा खोप्यांत रात्रंदिवस त्याला डांबून बसावें लागे.

मुलाचें येणें बंद झाल्यापासून पिलाला आपल्या पंखांचा उपयोग करण्याची वारंवार इच्छा होऊं लागली.

लहानग्या पांखराला उडावयास शिकवणें पक्षी आणि पक्षीण ह्यांनाही आतां अवश्य वाटूं लागलें.

प्रथम खोलींतल्या खोलींत तें उडण्याचे घडे घेऊं लागलें. लवकरच त्याला जमिनीशीं समांतर अशी पांच सात हातांची झेप घेतां येऊं लागली. पुढें बरीच उंच अशी मुळकांडीही तें मारूं लागलें.

पांखराच्या आईबापांना वाटलें, आतां आपणांस मुलाचें घर सोडावयास हरकत नाही.

एके दिवशीं पक्षी खिडकीच्या गज्यांतून बाहेर गेला व “चऊ SSऊ” असा शब्द करून त्यानें पिलाला बाहेर बोलावलें.

कसेतरी पंख मारून पिलूं बाहेर आलें व गच्चीच्या कठड्यावर क्षणभर विसांव्यासाठीं टेकलें. मोकळी हवा, निळें आकाश व उडण्याचा अनुभव ह्यामुळें त्याला विलक्षण प्रसन्न वाटलें. कुतूहलानें त्यानें सभोवार दृष्टि फेकली.

बागेतलें दृश्य बघून पांखरूं देहभान विसरलें.

आईच्या मांडवाशेजारीं हिरवळीवर मुलगा हुदडत होता. त्याचे सोनेरी केस एखाद्या देवकुमाराच्या प्रभेसारखे त्याच्या मस्तकाभोवतीं पसरले होते.

कोवळ्या उन्हांत मुलाच्या निळ्या डोळ्यांना निराळेंच पाणी चढलें होतें. खेळण्याच्या श्रमानें त्याचा चेहेरा लालबुंद झाला होता.

पांखराला आतां बिलकूल राहावेना, हर्षातिरेकानें ‘चुऊऽकूऽ’ असा आवाज करून त्यानें एकदम पंख पसरले व तें तडक मुलाच्या खांद्यावर जाऊन बसलें.

मुलाला आनंदाचा आवेग आवरेना. त्यानें पिलाला हातांत धरून कुरवाळलें व त्याच्या चोंचीला आपला गाल लावला.

तेवढ्यांत...

कर्कशपणें त्याची आई कडकडली,

“काट्या, काय मांडलं आहेस तूं हें ?”

मुलगा दचकला व त्याची पांखरावरची पकड एकदम सैल झाली.

निराळ्या तऱ्हेचे पण तसलेच कर्कश असे आणखी दोन आवाज झाले.

“थ्य-थ्याव्-थ्य-थ्याव्-कीं-कीं !”

मुलाच्या डोक्यावर पांखराचे आईबाप धिरट्या घालीत होते.

पांखरूं दचकलें व एकदम उडून कौलावर जाऊन बसलें. आपल्या आईबापाचा शब्द त्यानें ओळखला. पण आवाजांतला हा भेसूर उग्रपणा मात्र त्याच्या परिचयाचा नव्हता.

पांखरानें आपल्या मातापितरांकडे बापुडवाणी दृष्टि फेकली. सहानुभूति तर नाहींच पण दोन गिरक्या घेऊन गवतांतल्या आळीवर घालावी तशी निष्ठुर झडप त्यांनीं आपल्या पिलावर घातली. दोघांनीं मिळून त्याला उलयें पाडलें.

गांगरल्यामुळें पिलाचे डोळे गरगरां फिरले. आपल्या नाजूक पंखांचा फडफडाट करून त्यानें उठण्याचा प्रयत्न केला.

प्रथम बापानें धक्का देऊन आपल्या चोचीचा घाव पिलाच्या उरांत घातला. घास भरवणाऱ्या आईनें दुसरा घाव मारला.

वेदनेच्या तडफडीनें पिलूं कसें तरी आपल्या मारेकऱ्यांच्या तावडींतून सुटलें व धडपडत कौलाराच्या कांठाशीं दबून बसलें.

पिलाचे पंख रक्तानें माखून निघाले होते. त्याच्या सर्वांगाला कंप सुटला होता. पिल्लं सुटलेलें पाहतांच त्याच्या आईबापांनीं कलकलाट केला. तो ऐकतांच पिलाचे इतर जातभाई रागारागानें धावून आले व त्यांनीं पिलाला पूर्णपणें घेरलें. “माझा अपराध काय ? मीं असं केलं तरी काय ?” पिल्लं भयभीत होऊन ओरडलें.

“तूं बाटलास. तूं त्या माणसाच्या पोराला बिलगलास ; पक्षीजातीचा कायदा तूं मोडलास.”

वीस पंचवीस चोर्चीतून संतापाचे उद्गार निघाले व त्या गरीब पिलाच्या कोमल शरीरावर एकदम कित्येक प्रहार झाले.

तिकडे मुलालाही त्याच्या आईबापांनीं फरफटून नेलें होतें. पण त्यांना दिसडून “माझं पांखरूं—माझं पांखरूं—” म्हणून ओरडत तो घराच्या कौलारावर चढला. त्याला बघतांच धाबरून पिलाचे सर्व जातभाई उडून गेले. पिलाचे आईबापही शेवटचा धाव घालून निघाले.

पांखरूं आपल्याच रक्तांत न्हाऊन गेलें होतें.

“माझं पांखरूं—माझं पांखरूं—” म्हणून ओरडत मुलगा छपराच्या अगदीं कांठापाशीं आला. एका फाट्यावर पाय देऊन पांखरूं मोठ्या कष्टानें तोल संभाळीत होतें.

मुलाला बघतांच मरणोन्मुख झालेल्या पांखराचे निस्तेज डोळे क्षणभर चमकले. असहायपणें तें एकदा हसलें व लागलीच निर्जीव होऊन खालीं घरंगळलें.

पिलाचे आईबाप जवळच गवतावर आपल्या रक्तानें माखलेल्या चोर्ची पुसत होते !

मुलाचे आईबाप डोळ्यांतलीं आसवें टिपून काढीत होते !

सो व ती ण

वास्तविक पाहातां “डब् अँड ब्लॉकहेड” कंपनीत साठ रुपय्यांवर टायपिस्ट असलेल्या माणसाला एवढा थोट शोभत नाही. पांढऱ्या रेषांचा निळा गरम सूट [किंमत रुपये साठ], साडेतीन रुपयांचा टाय आणि तकतक करणारे तेरा रुपयांचे शूज कोणत्या टायपिस्टने वापरले आहेत ? आणखी त्याची काय छाती आहे पुन्हा असले कपडे करण्याची ? कॉलेजांतल्या बादशाही वैभवाचे ते नुसते अवशेष आहेत एवढेंच.

तो जेव्हा हे कपडे घालून मिरवत असे—त्याला फार दिवस लोटले नाहीत, सारीं तीन वर्षे !—तेव्हा तो अगदींच निराळा माणूस होता. चांगल्या चांगल्या एम. ए. पीएच्. डी. प्रोफेसरांची तेव्हा तो भंबेरी उडवीत असे आणि आजकाल दिवसाकाठीं जितके तास तो मानेवर खडा ठेवून टाईपरायटरवर बसतो, त्याच्या एक दशांश तास सुद्धा तेव्हा तो कधी अभ्यासासाठी बसला नाही. डि'सासाहेब खेकसले, म्हणजे ज्या लाचारीने तो हसतो त्याचा त्याच्या पूर्वीच्या उद्धट हास्याशी काहींएक संबंध जोडतां येणार नाही ! अशा रीतीने हसण्याची कला त्यानें अगदीं आजकाल पैदा केली आहे.

तेव्हा त्याचा आत्माभिमान आणि आशावाद दोन्ही जबर होती. त्याला वाटायचें, आपण काय होणार नाही ? — काय वाटेल तें होऊं ! जेव्हा तो कॉलेजच्या सोशल-गॅदरिंगचा सेक्रेटरी झाला [आणि जेव्हा त्यानें साठ रुपयांचा सूट केला !] तेव्हा तर त्याला हिंदुस्थानची गव्हर्नरी ही सुद्धा मोठीशी गोष्ट वाटत नव्हती ! झाकली मूठ उघडण्यापूर्वीच एका श्रीमंत मुलीशी लग्न करण्याविषयी त्याच्या गरीब पण दूरदर्शी बापानें त्याला गळ घातली तेव्हा त्याला तो भयंकर अपमान वाटला. लग्न करणें म्हणजे आपलें उज्ज्वल भवितव्य धोक्यांत घालणें आहे, भविष्यकाळच्या शक्यतांना हरताळ फासण्यासारखें आहे असें तेव्हा त्याला खानीपूर्वक वाटत होतें !

अर्थात् आज त्याला तसें वाटत नाही. खाणावळीच्या अन्नाचा आतां त्याला कंटाळा आला आहे. आपल्या खोलीची साफसूफ आपणच करतांना त्याला मुळींच उत्साह वाटत नाही. सिनेमाहून रात्रीं एकटें परत आल्यावर खोलीचा भयाण एकान्त आणि घड्याळाची टकटक ही त्याला असह्य वाटतात.

येणाऱ्या जाणाऱ्या तरुण मुली आपल्याकडे उपहासाने पाहून पुढे चालल्या आहेत असा त्याला उगीचच भास होतो. कॅलेजांत असतांना ज्या आसक्त उपक्षेने तो तरुण मुलीकडे पाहू शकत असे, तसे त्याला आता त्यांच्याकडे पाहता येत नाही. एखाद्या पराभूत माणसाच्या भेदरटपणाने तो आपल्या डोळ्यांची भूक भागवण्याचा प्रयत्न करतो—पण त्यामुळे शरीराची व मनाची क्षुधा प्रचंड प्रमाणांत वाढते व तो जास्तच मळूल होतो. दर उन्हाळ्यांत समवयस्क तरुणांच्या लग्नाची सांथ आली की तो अगदी बेचैन होऊन जातो. त्याचे बहुतेक ब्रह्मचारी मित्र आतांपर्यंत कामी आले आहेत आणि आतां फक्त तो एकटाच काय तो फटिंग उरला आहे !

—आणि बहुतेक तो जन्मभर असाच फटिंग राहाणार ! फोर्टमधून दादरपर्यंत कधी ट्रॅमने तर कधी बसने तो मरेपर्यंत असाच मरगळून परत येणार, “मिकोबा निवासांत” त्या खोलींत तो असाच पिचत पडणार आणि “बकासुर भुवनांत” त्या आदितवारच्या मेजवानीची तो अशीच वाट पाहाणार. कोपऱ्यांतला खुजा, टेबलावरचे घड्याळ आणि विसकटलेला बिछाना ह्याखेरीज त्याच्या खोलींत दुसरे दृश्य त्याला कदापि दिसणार नाही. “डॅड् अँड ब्लॅकहेड” कंपनीकडून मिळणाऱ्या मासिक साठ रुपयांतून वीस रुपयांची मनी-ऑर्डर तो आपल्या म्हातान्या बापाला करणार, चाळीस रुपयांत मुंबईला सपत्नीक संसार शक्य नाही हे आपल्या मनाला बजावून सांगणार आणि डि'सासाहेब उर्मटपणे आंगावर खेकसले म्हणजे तो असाच दीनवाणेपणे हसणार ! तो म्हातारा होईपर्यंत आणि मरेपर्यंत हे असेच चालणार !

त्याला हे सारे कळते. साठ रुपये मिळवणारा टायपिस्ट रेघांचा गरम सूट आणि तेरा रुपयांचा बूट घालीत नसतो हे देखील त्याला माहीत आहे. पण त्याला कधी कधी स्वतःच्या जिण्याची अगदी किळस येते. डि'सासाहेबाचे ते गुरगुरणे आणि आपले ते लाचार हसणे आठवले, म्हणजे घाणीने शरीर भरल्यामुळे यावेत तसे त्याच्या आंगावर शाहारे येतात. त्याला वाटते, की बेशरमपणे दांत विचकणाऱ्या त्या ‘डॅड् अँड ब्लॅकहेड’ मधल्या टायपिस्टचा संपर्क सुद्धा आपल्याला नको. त्या अपमानित जिण्यापासून क्षणभर तरी आपली सुटका झालीच पाहिजे. अशा वेळी तो आपला साठ रुपयांचा सूट,

साडेतीन रुपयांचा टाय व तेरा रुपयांचे तकतकीत बूट चढवतो आणि मग त्याला एक विचित्र आनंद होतो. त्याला वाटतं, ह्या सुटानं आपल्या उमेदी पाहिल्या आहेत, आपला निडरपणा पाहिला आहे, आपलें उद्धट विद्यार्थीजीवन पाहिलें आहे! हा सूट घालूनच आपण पी. एचडी. प्रोफेसरांची टिंगल केली आहे, मनसोक्त हसलों खिदळलों आहोंत आणि “जनरल सेक्रेटरी” चें भाषण करतांना— ह्याच— ह्याच सुटावर कित्येक नजरा खिळल्या आहेत! ह्या कोटावर एके काळीं कॉलेजचीं “क्रेस्ट” होतीं आणि ह्याच कोटाखालीं आपलें हृदय अनंत आशांनीं फुलून धडधडत होतें. त्यावेळीं हिंदुस्थानची गर्हंनरी म्हणजे आपण कःपदार्थ समजत होतीं. श्रीमंत मुलीशीं तेन्हां आपल्याला लग्न कर्तव्य नव्हतें आणि सादर भक्तीनें आपल्याकडे पाहाणारा भजकांचा केवढा तरी तांडा आपल्याभोवतीं वावरत होता !

आज कोणत्याच मुलीला आपल्याशीं “कर्तव्य नाहीं” असें दिसतें आणि मित्रांनीं तर आपली केन्हांच रजा घेतली आहे. वास्तविक सोबतीची आपणाला आज गरज आहे. पण गतवैभवाची साक्ष असलेल्या ह्या सुटाखेरीज आपणाला आज कोणीच सोबती नाहीं. आपली कांहीं काळ कां होईना, पण कायापालट करण्याचें सामर्थ्य फक्त ह्या सुटांत आहे! आंबटशोकी टायपिस्ट म्हणून आपल्याला लोक हसले तरी पर्वा नाहीं, हेवेखोर रागांनं डि'सासाहेबांनं आपल्याला भाजून काढलें तरी हरकत नाहीं. आपण हा साठ रुपयांचा सूट, साडेतीन रुपयांचा टाय आणि तेरा रुपयांचा बूट जरूर मधून मधून घालणार! प्रश्न इतकाच कीं ह्या सुटाच्या आयुष्यमानाला सुद्धा मर्यादा आहेत. हा सूट फाटल्यावर आपलें कसें होईल? मग आपल्याला स्मृतीच्या स्वर्गांत कसा प्रवेश मिळेल? लाचारपणें हसणाऱ्या त्या “डड् अँड ब्लॉकहेड” कंपनींतल्या भिकार टायपिस्टशीं आपल्याला क्षणार्धांत कशी फारकत करून घेतां येईल?

आज त्याला जास्तच खिन्न आणि एकटें वाटत होतें. दर महिन्याला त्याच्याकडून वाडिलांना वीस रुपयांची मनीऑर्डर गेली कीं मासिक उपदेशाची एक मात्रा त्याला ते पाठवून देत असत. ही त्यांची जुनीच खोड होती, पण पूर्वी उपदेशाबरोबर त्यांच्याकडून पैसे येत असल्यानें त्याला

उपदेश पचविणें फारसें जड जात नसे. आतां पैसे तो पाठवीत असे आणि उपदेश ते करीत असत. असा उलटा मामला झाला होता !

त्यांच्या मासिक उपदेशाचा विषय आजकाल एक व एकच असे आणि तो म्हणजे लग्न !

साठातून वीस गेले म्हणजे चाळीस राहातात आणि चाळीस रुपयांत पंधरा माणसांचें कुटुंब आपण खुद्द पोसलें आहे असा त्यांचा लग्नातर्फें पहिला मुद्दा होता. त्यांचा दुसरा मुद्दा म्हणजे पहिल्या मुद्यावरून गणितानें सिद्ध होणारा छोटा उपसिद्धान्त होता. चाळीसांत जर पूर्वी पंधरा माणसें पोसलीं जात, तर आतां निदान दोन पोसलीं जायला काय हरकत आहे ? ह्या खेरीज मुंबईत तरुण माणसानें एकटें राहाणें बरें नव्हे, एकदा लग्नाऊ मुलांच्या यादीतून नांव खोडलें गेलें कीं तें प्रकरण फार कठीण होऊन बसतें, बायकोशिवाय आयुष्य म्हणजे स्मशान, वगैरे !

तुमच्या काळीं टॉकीज् नव्हत्या, “ डब् अँड ब्लॉकहेड ” मधल्या बेभरवशाच्या नोक्या नव्हत्या आणि एका गचाळ खोलीचें पंधरा रुपये भाडें तुम्हांला द्यावें लागत नव्हतें असें आपल्या वडिलांना एकदा उत्तर धाडवें असें त्याच्या कधीं कधीं मनांत येई, पण पत्रांतून सुद्धा वाद घालण्याइतकी रंग त्याच्यांत आतां शिल्लक नव्हती. विवाहित आयुष्याचीं त्याच्या पिताजींनीं पत्रांत वारंवार काढलेलीं मोहक चित्रें पाहिलीं म्हणजे त्याला जास्तच भयंकर व एकाकी वाटूं लागे.

आज त्याला तसेंच वाटत होतें. खोलीतलें तें राधाकृष्णाचें कॅलेंडर, तो खुजा, त्या कपबशा, सारीं जशीं त्याला खायला उठलीं होती. बाहेरच्या रहदारीचा आवाज त्याला बिलकूल सहन होत नव्हता. खोलीतला सूर्यप्रकाश सुद्धा नकोसा झाला म्हणून त्यानें दारें लावून टाकलीं. पण नंतर झालेल्या गर्द अंधाराची त्याला इतकी भीति वाटली, कीं त्यानें तीं धडाधड खुलीं केलीं. एखाद्या ताणलेल्या तारेसारखें त्याचें मन आज नाजूक व कंपप्रवण झालें होतें.

बायकोशिवाय आयुष्य स्मशानासारखें आहे अं ? किती तरी बायका आहेत ह्या जगांत ! शेकडों - हजारों - लाखों ! किती तरी रोज माझ्या जवळून जातात, किती तरी माझ्या आसपास वावरतात, काहींना मी ओळखतोही ! पण

माझ्या अगदी हाताशी असणारी ही स्त्रियांची सृष्टीच्या सृष्टि माझ्या कधी हातीं मात्र लागणार नाही. मी आजारी पडलों, रक्तबंबाळ झालों, मेलों तरी कोणत्याही स्त्रीला त्याचें सोयरसुतक असणार नाही. कोणीही माझ्यासाठी रडणार नाही ! कोणीही माझ्यासाठी दुःख करणार नाही ! माझा हा सारा जन्म—संबंध आयुष्याच्या आयुष्य अगदी असेंच निघून जाणार ! बायकांचें जग न पाहातांच मी मरणार ! सोबतीशिवायच माझें आयुष्य बरबाद होणार !

नुसत्या कल्पनेनें त्याच्या कपाळावर घामाचे थेंब दिसूं लागले. त्याला वाटलें, आपलें मन रोगट झालें आहे. आपल्याला अशानें वेड लागेल. छद् ! आज आपल्याला टाईपरायटरशी बसून कर्मकटकट करणें शक्यच नाही. डि'सा-साहेबांची शिवीगाळ सहन करण्याच्या स्थितीत आज आपलें मन नाही. ऑफिसांत जाऊन आजचा दिवस आपण रजा घेतलीच पाहिजे आणि जातांना तो साठ रुपयांचा सूट, तेरा रुपयांचा बूट आणि साडे तीन रुपयांचा टाय...

■ ■ ■
एक दिवस मिळालेल्या रजेमुळें असो कीं डि'सासाहेबाकडून त्या रजेबरोबरच मिळालेल्या शिष्यांमुळें असो कीं पांढऱ्या रेषांच्या त्या निळ्या सूटमुळें असो, ऑफिसच्या पायऱ्या उतरून म्युझियमच्या ट्रॅम स्टेशनकडे येतांना त्याचें मस्तक विलक्षण रीतीनें झिणझिणूं लागलें. त्यानें आजूबाजूला पाहिलें. “कॅफे रॉयल्” मध्ये कॉलेज विद्यार्थी-विद्यार्थिनींचा एक घोळका हसत खिदळत बसला होता. जवळच थांबलेल्या बसमधून एक पारशी एका नाजूक तरुणीला हात देऊन उतरवून घेत होता. समोर म्युझियमच्या फाटकांत एक महाराष्ट्रीय कुटुंब शिरत होतें. अपोलो बंदरजवळ समुद्राचें पाणी मंद हेलकावे खात होतें, झाडांच्या माना डोलत होत्या, जगांत सर्वत्र आबादी आबाद होती !

त्यानें रस्त्यावरच्या विलक्षण रहदारीकडे पाहिलें. त्याचें मस्तक अधिकच झिणझिणूं लागलें. केवढी अफाट आहे ही मुंबई ! हे इतके लोक जातात तरी कुठें ! खुजा आणि कॅलेंडर असलेल्या खोलीत ! कीं आदितवारीं फीस्ट देणाऱ्या “बकासुर - भुवनांत ?” ट्रॅममध्ये आणि बसमध्ये एकमेकांच्या अगदीं शेजारी बसणारीं हीं माणसें परस्परांशीं एक शब्दही न बोलतां खुशाल निघून

कशीं जातात ? आयुष्यांत त्यांची पुन्हा कधी तरी गांठ पडते का ? भेटू न्हटल्यानें तरी त्यांची पुन्हा भेट होईल काय ? आपण आज रजा कां घेतली ? ह्या संबंध दिवसाचें आपण काय करणार ? ह्या निळ्या सूटची जादू अजून लागू कां पडत नाही ? आपल्याला इतकें उदास आणि उजाड कां वाटतें ?

त्याचे विचार वाटेल तसे सैरावैरा धावत होते. त्याच्यासमोर पांच नंबरची कोरी करकरीत ट्रॅम येऊन उभी राहिली. तिच्यांतल्या खालच्या मजल्यावरच्या एका समोरच्या बाकावर त्यानें देह टाकून दिला. त्याच्या मागच्या बाजूला एक गोरीपान बाई नवऱ्यासकट बसली होती आणि तीं दोघें एकमेकांच्या कानांत कांहीं तरी बोलत होती. त्यांच्या डाव्या बाजूला कांहीं कोळणी बडबडत होत्या व त्यांच्या मागें दोन मळकट मुसलमान बसले होते. सारी ट्रॅम चिकार भरली होती. फक्त त्याच्या शेजारची जागा रिकामी होती. चोर पावलांनीं त्याच्या मनांत एक विचार फिरकून गेला — आपल्या शेजारीं आतां कोण बसेल ? ह्या ओट घटकेच्या मुशाफरींत आपला साथी कोण ? का इथें सुद्धा आपण एकटेच ? — वाऱ्याचा एक मोठा श्रोत आला आणि त्याच्या मस्तकांत कसल्या तरी फुलांचा उन्मत्त सुगंध शिरला. शंकाच नको ; हा मागें बसलेल्या गोऱ्यापान बाईच्या केशपाशावरचा सुगंध ! त्याच्या मनांत कसली तरी विलक्षण उलथापालथ झाली व धडकणाऱ्या हृदयानें तो आपल्या शेजारच्या जागेवर नजर रोखून बसला. फ्लोरा फाउंटनपाशीं त्याच्या मागचें तें जोडपें उतरलें, त्या कोळणी उतरल्या आणि कांहीं गुजराती बाया तेथें येऊन बसल्या. आंत चढलेला एक पठाण त्याच्या शेजारीं आला, थोडा घुटमळला व पलीकडे गेला. कां कोण जाणें, पण आपल्या शेजारची जागा रिकामी राहिल्यामुळें त्याला अनावर आनंद झाला. पेपर्स चांगले गेलेला विद्यार्थी यशाच्या ज्या उत्कंठेनें निकालकडे पाहातो त्या उत्कंठेनें तो आपल्या शेजारच्या रिकाम्या जागेकडे पाहात होता. त्याच्या मस्तकांत, हृदयांत, सुवास भरला होता. वाऱ्याचे श्रोत त्याला सुगंधाचे घुटक्यावर घुटके पाजीत होते. त्याच्या अपेक्षा चाळवून सोडणारा तो उन्मत्त सुगंध त्या गोऱ्या बाईच्या वेणीवरून आला होता. त्याचें काळीज वेगानें चालू लागलें व त्याच्या अंतर्मनाला फक्त एकच शंका व्याकूळ करूं लागली. आपल्या शेजारीं कोण बसणार ? अज्ञात जगांतून येणारी आणि अज्ञात जगांत परत विरून जाणारी ही व्यक्ति कोण असेल ?

कोणाची सोबत आपल्याला मिळणार आहे ?

त्यानें सभोवार पाहिलें. सारी ट्रॅम भरली होती आणि गूढ ललाटलेखाप्रमाणें फक्त त्याच्या शेजारची जागा मात्र रिकामी दिसत होती. आणि त्याच्या वेड्या मनानें कसली तरी विलक्षण अपेक्षा त्याच्यांत उत्पन्न केली होती आणि त्या अपेक्षेचा ताण त्याला कांहीं केल्या सहन होईना ! ट्रॅम बोरीबंदरपाशीं आली तेव्हां तेथील जमाव पाहून त्यानें डोळे घट्ट मिटून घेतले आणि मस्तक हातावर टेकलें.

— बोरीबंदरला गलबला करीत कांहीं लोक आंत चढले व कांहीं उतरून गेले.

— “ टन् टन् ” अशी घंटा वाजल्यावर “ सूँऽऽ ” असा आवाज करीत ट्रॅमनें गति घेतली.

— आणि आपल्या शेजारीं आंग चोरून बसण्याचा कोणी तरी प्रयत्न करीत आहे असें त्याच्या लक्षांत आलें.

त्याच्या हृदयाची धडपड शतपटीनें वाढली, मनावरचा ताण किमान मर्यादिला गेला व उत्कंठेच्या आवेशानें त्यानें हातांवर विसावणारें मस्तक वर उचललें !

पांढरें शुभ्र गोल पातळ आणि त्याला काळे कांठ ! सावळा लांबट चेहेरा आणि फारसें न भरलेलें शरीर ! मांडीवर पडलेला शईचा एक तान्यासारखा बारीक डाग ! मास्तरीण असेल का ही ? पण मग अगदींच पोरसवदा आहे आणि विद्यार्थिनी म्हणावी तर आयुष्याची बरीच गांजणूक सहन केलेल्या माणसाचें गरीब गांभीर्य हिच्या चेहेऱ्यावर कुठलें ? असेल आपल्यासारखीच कुणी बिचारी ! डोळ्यांच्या कोपऱ्यांतून त्यानें तिच्या गळ्याकडे पाहिलें. तेथें त्याला हिरवी दूड दिसली नाहीं आणि काळी पोतही दिसली नाहीं—फक्त बदामी लॉकेट अडकवलेली एक सोन्याची साखळी दिसली. आणखीही एक गोष्ट त्याला दिसली—ती ही की ती देखील त्याच्याकडे डोळ्यांच्या कोपऱ्यांतून पाहून त्याचा आढावा घेत होती. एकमेकांशीं एक शब्दही न बोलतां परस्परांचा परिचय करून घेण्याची ही उभयपक्षी रीत होती.

— आपण तिला कसे दिसत असू ? एक खुशालचेंडू लक्ष्मीपुत्र — की ज्याच्या सारख्याच्या पत्नीपदाची अपेक्षा तिने स्वप्नांतही करू नये ? का एक उनाड गांवगुंड — की ज्याच्या शेजारीं नाइलाज म्हणून तिने आंग चोरून बसावे ? त्याने बाजूच्या निळ्या काचेत अभावितपणे पाहिले. काय आश्चर्य ! सिनेमांतल्या नायक-नायिकांची “प्रोफाइल्स” एखाद्या लाडक्या “पोज” मध्ये दिसावीत तशीं त्यांचीं प्रतिबिंबे त्या काचेत एकमेकांना विलगून पडलीं होती. त्याच्या मनांत अचानक एक कल्पना आली व त्याचे सारे आंग शहारून निघाले. त्याने मुद्दामच मार्गे वळून पाहिले !

— होय की ! आतां त्यांच्या मार्गे येऊन बसलेला एक प्रेमळ पारशी किती कौतुकाने त्याच्याकडे पाहात होता. त्याला असे का वाटले — की — की — ! त्याने मान वळवली आणि त्याच्या लक्षांत आले की ती देखील काचेत शेजारीं पडलेल्या परस्परांच्या प्रतिबिंबांकडे पाहात आहे. म्हणजे, आपले मनोगत हिला तत्काळ कळावे इतकी का सहसंवेदना तिच्यांत आणि आपल्यांत उत्पन्न झाली आहे ?

तो नजर चळू न देतां तिचे आपादमस्तक निरीक्षण करू लागला. त्याचे डोळे समोर होते पण दृष्टि तिच्यावर होती. प्रेमांत पडणारे लोक असेच विलक्षण रीतीने पाहात असल्याचे त्याने वाचले होते. तो कधीं प्रेमांत पडला नव्हता पण ती तरी पडली असेल का कधीं प्रेमांत ? तिचेही डोळे समोर होते, पण दृष्टि कोठे होती ? त्याच्यावर होती का ?

— त्याचे निरीक्षण पुढे चालू झाले. पायांत साध्या चपला — उंच टांचेचे बूट नाहीत, केसांची सुंदर वेणी — शेपटा नाही — चेहेरा किती सौम्य — लिप्स्टिक किंवा पावडर नाही ! साधी, सरळ पोर !

“क्राफ्ट मारकीट — क्राफ्ट मारकीट !” कंडक्टरने गिळ्या केला. तिने किंचित् हालचाल केली. तो एकदम भयभीत झाला. त्याला वाटले की ही आतां शेजारीं रिकाम्या झालेल्या जागेवर जाऊन बसणार किंवा संतापून खाली उतरणार. आपल्याला अशीच शिक्षा पाहिजे. तरुण मुलीला इतकं निरखणं हें काय संभावितचं काम झालं ?

अत्यंत अनुनयाच्या दृष्टीने त्याने तिच्याकडे पाहिले. त्याचे डोळे म्हणत होते, “मला क्षमा करा. मी पुन्हा असं करणार नाही. मला कृपा करून

नीच समजू नका ! ” पण त्याची भीति व्यर्थ होती — ती ट्रॅममधून खाली उतरली नाही किंवा रिकाम्या झालेल्या दुसऱ्या जागेवरही ती गेली नाही. उलट त्या रिकाम्या जागेकडे येणाऱ्या एका रोहिऱ्याला चुकविण्यासाठी ती किंचित त्याच्याकडेच सरकली व नंतर तशीच गंभीरपणे बसून राहिली.

त्याने मनांतल्या मनांत तिच्याविषयी आणखी एक टीप मारली, “ पुरुषांच्या जवळ बसण्यांत आपण त्यांच्यावर मोठा अनुग्रह करतो, असं समजण्याइतकी ही मुलगी शिष्ट नाही किंवा संधि मिळतांच बाक बदलण्याइतकी फाजील पतिव्रताही नाही. ही एक चांगली, सरळ सोबतीण आहे. ”

सुखसागराच्या लाटांवर आपण तरंगत जात आहोत असें त्याला वाटू लागलें. त्याच्या मनांत धुमसणारी आग हळूहळू थंड पडली होती. असला शांत आनंद त्याने कधीच अनुभवला नव्हता. त्याने पूर्ण निश्चितपणे ट्रॅमभर दृष्टि फिरवली. त्याला वाटलें लोकांच्या नजरा आपणा दोघांकडे लागल्या आहेत आणि त्या नजरांत एकच साभिप्राय कौतुक आहे. त्याची दृष्टि पुन्हा एकदा कांवेत पडलेल्या त्याच्या प्रतिबिंबाकडे गेली. निळ्या सुटांत आपण इतके चांगले दिसत असूं अशी त्याला कल्पना नव्हती आणि तिच्या श्यामल आकृतीला पांढरें पातळ कांहीं कमी खुळून दिसत नव्हतें ! शिवाय आपली “ प्रोफाईल्स ” तरी किती तरतरीत दिसतात ! आपलें कधीकाळीं लग्न झालें तर आपण ह्याच “ पोज ” मध्ये फोटो काढायचा का ?

— “ भेंडी बाजार — ” म्हणून ट्रॅमकंडक्टरने आरोळी ठोकली व त्याच्या मार्गे आतां दोन मवाली येऊन बसले. संरक्षणाचा जबाबदारी ओळखणारा त्याच्यांतला पुरुष जागा झाला आणि आपला डावा हात बांकाच्या पाठीवर लांबवून तो तिच्याकडे चोरट्यासारखा पाहू लागला. मान खाली घालायला निमित्त मिळालें म्हणून मांडीवरच्या पुस्तकांत तिने तोंड दडविलें. स्वाधीन झालेल्या कोंकरासारखी ती त्याच्या पसरलेल्या हाताच्या आसऱ्याला आली होती. निदान त्याला तरी असेंच कांहींसे वाटलें, ट्रॅमचा वेग कमी अधिक झाला म्हणजे बसणाऱ्या घक्यानं तिच्या शरिराचा त्याला स्पर्श होत होता व त्या निसटल्या स्पर्शाच्या शीतल अग्नीने त्याचा देह भाजून निघत होता आणि तरीही त्या स्पर्शाविषयीचा त्याचा हव्यास मात्र वाढत होता !

त्याच्या मनांत आनंदाचा कळोळ माजला ! रुळावरून सफाईनें सरकत जाणाऱ्या ह्या ट्रॅमचा प्रवास कधीं संपूंच नये असें त्याला वाटत होतें. त्याची नजरच बदलली होती. रस्त्यावर भटकणारे चिनी फेरीवाले त्याला चांगले सुंदर वाटत होते. रस्त्यावरची रहदारी लग्नाच्या मिरवणुकींतल्या वऱ्हाडाइतकी खुपीत आहे असा त्याचा अभिप्राय होता आणि ट्रॅमगाडी म्हणजे वरातीच्या मिरवणुकींतलें नवरानवरीचं बादशाही वाहन आहे ह्याविषयीं तर त्यानें पैज मारली असती !

आतां डि'सासाहेब त्याच्या खिसगणतींतही नव्हता. टाईपरायटर नांवाचें विचित्र यंत्र अस्तित्वांत आहे, ह्याविषयीं त्याला बिलकुल दखल नव्हती आणि आपल्या खोलींतल्या खुजाचा त्याला पार विसर पडला होता ! आकाशातून तो तरंगत जात होता व त्याच्या डाव्या बाहूवर त्याची सोबतीण विसावत बसली होती एवढेंच काय तें खरें होतें व एवढेंच काय तें महत्त्वाचें होतें. प्रचंड भावना निःशब्द असतात. तो तिच्याशीं एक शब्दही बोलला नव्हता आणि तरीही तिच्या आणि त्याच्या भावनांचा एकच सूर लागला होता. ट्रॅमच्या चाकांचें संगीत किती मधुर होतें ! त्याचें आजपर्यंतचें आयुष्य किती निर्जीव व गतिहीन होतें ; आणि आतां भावनांच्या कसल्या विविध आवर्तातून तो फिरत होता ! दृष्टिभेट — सहानुभूति — सहसंवेदना आणि सोबती ! आणि हें सारें तिचें नांव सुद्धा माहीत नसताना !

— “ जे. जे. हॉस्पिटल ! जे. जे. हॉस्पिटलवाला उतर जाव ” कंडक्टर उंच आवाजांत दोनदा ओरडला. जे. जे. हॉस्पिटल ! अजून पुष्कळ अवकाश आहे. हा आपल्या सह-प्रवासाचा मध्यबिंदू आहे. पण हिचें नांव काय ? हिचें नांव सुद्धा कळणार नाहीं का आपल्याला ? त्याच्या मनांत हा विचार जोरानें आला व तिनें आपल्या हातांतील पुस्तकाचें कोरें पान उलटवलें.

‘ K. J. ’ ! त्या पानांवर नुसतीं इंग्रजी आद्याक्षरें लिहिलीं होतीं. के. जे. म्हणजे ? कुसुम जोशी ? कमला जयकर ? कृष्णा जाधव. सहप्रवासांतल्या सोबत्यांना एकमेकांचीं कोडीं उलगडण्यांत इतका आनंद वाटतो का ?

संगतीच्या सुखाला उत्कंठेची गोडी ह्यामुळेच येते का ? आणि हें काय ? आपल्या छत्रीकडे तिची नजर कां लागली आहे ?

— ‘रंगराव पिटके’ ! त्याच्या छत्रीवर पांढऱ्या अक्षरांत लिहिलें होतें.

— तिचे डोळे त्यां अक्षरांवर फिरतांना पाहून जीवाची बाजी लागल्यासारखा तो घाबराघुबरा झाला. त्याला वाटलें, आपण खूप मोठ्यानें ओरडून तिला सांगावें—नाहीं, तें माझं नांव नाहीं ! मला तें नांव मुळींच आवडत नाहीं ! ती छत्री मीं उसनी आणली आहे ! माझं नांव इतकं वाईट असेल, असं का तुम्ही समजतां ? ती छत्री माझी असती, तर माझ्या पूर्ण नांवाचें गुपित करून मीं मुद्दा तुम्हांला कोड्यांत पाडलं असतं. पण त्या पिटक्याला अक्कल कशी ती नाहींच !

— त्यानें तिच्याकडे सभयपणें पाहिलें. तिच्या तोंडावर नापसंतीचा लेशही नव्हता. हातांतील पुस्तक तिनें मिटून घेतलें होतें आणि ट्रॅमझयव्हरच्या फेऱ्याकडे तिचे डोळे लागले होते. डब्यांतल्या डब्यांत व्यापार करूं पाहणाऱ्या एका माणसानें त्यांच्यापुढें अबोलीच्या फुलांची लाल वेणी धरली, तेव्हां तिची असंमति घेण्यासाठीं तिच्यावरून नजर फिरवल्याचें सोंग करीत त्यानें त्या माणसाला मानेनेंच नकार दिला. अस्सं ! म्हणजे एकूण त्या वेणीवाल्याला देखील वाटत होतें कीं ... !

— “रानी बा—ग ! रानीबाग उतर जाव !” कंडक्टर किंकाळला. तो एकदम दचकला. राणीबाग इतक्या लवकर येईल अशी त्याची अपेक्षा नव्हती. तीक्ष्ण शस्त्राचा घाव झाल्यासारखें त्याचें हृदय त्या शब्दांनीं भेदून निघालें. आपली सोबत सुटणार. आतां आपली संगत तुटणार.

एकमेकांच्या शेजाराला बसल्यानें आपल्यांत किती ऊन उत्पन्न झाली आहे ! त्या उबेंतून आतां आपण परत बाहेर फेकले जाणार,—अगदीं एकटे ! आपल्या हाताला तिचें मस्तक पुन्हा कधींही लागणार नाहीं ! ही ट्रॅम एखाद्या राक्षसीसारखी कां अंतर खाते आहे ? मध्येंच एखादा नळ फुटून रस्त्यावर पाणीच पाणी कां होत नाहीं ? आतां लवकरच लालबागचें घड्याळ दिसेल, मग परळ येईल आणि मग आपल्या प्रवासाचा अंत !

— तो एखाद्या अधाशासारखा तिच्यावरून नजर फिरवूं लागला. तिच्या पांढऱ्या पातळावरचा तो शार्ईचा डाग, त्या चपला, ती वेणी, तो सावळा

लांबट चेहेरा आणि ती फारशी न भरलेली देहयष्टी ! त्याचें मन त्याला निकरानें सांगत होतें — पाहून घे ! नीट पाहून घे आणि सारं नीट लक्षांत ठेव ! जन्मभर तुला विसर पडणार नाही इतकें आतांच पाहून घे !

ट्रॅम कंडक्टर “ लालबाग ” म्हणून ओरडला तेव्हां पेपर द्यायला पांचच मिनिटें उरावीत आणि प्रश्न मात्र अपुरेच राहावेत, म्हणजे एखाद्या विद्यार्थ्याला जसें होईल तसें त्याला झालें. तो तिच्याकडे सारखा पाहात होता आणि तिचा प्रत्येक अवयव आपल्या स्मृतींत नमूद करीत होता. त्याच्या पायांना कंप सुटला आणि सर्वांगाला घाम आला. त्याचें हाःहाःकार करणारें मन आक्रंदून म्हणूं लागलें—तिची आणि तुझी सोबत संपली. ती आतां तुला पुन्हा कधीही दिसणार नाही. ह्या अफाट शहरांत ती पार नाहीशी होईल. झपाट्यानें जाणारे हे क्षण पुन्हा कधीही परत येणार नाहीत, तिचें नांव सुद्धा न समजतां तूं तिचा निरोप घेशील !

कंडक्टरनें “ परळ ” आल्याची ललकारी दिली तेव्हां तो जवळ जवळ निचेष्ट अवस्थेंत होता. एखाद्या मरूं घातलेल्या माणसासारखा ! एवढ्याशा प्रवासांत जणूं आयुष्यभराचीं सुखदुःखें त्यानें पाहिलीं होतीं. भेट, सोबत आणि ताटातूट !

दुरुन दादर ट्रॅम-स्टेशन दिसूं लागलें, तेव्हां तिचें नांव विचारण्याची अनिवार धडपड त्याच्या मनानें केली. पण त्याचे ओठ हालले नाहींत. भरल्या संसाराचा निरोप घेणाऱ्या माणसाच्या डोळ्यांनीं तो तिच्या अवनत मस्तकाकडे टक लावून पाहात होता.

— ट्रॅम थांबली व त्या धडक्यानें त्याचा हात तिच्या खांद्यावर पडला. Good bye ! good bye ! Thus we part ! मोठ्या कष्टानें तो उभा राहिला. सारें जग त्याच्या डोळ्यांसमोर वाकडें तिकडें फिरत होतें. तिला शोषूं बघणारी शेवटची नजर त्यानें तिच्यावर लावली. त्याला वाटलें तिचे ओठ कांपत आहेत, डोळे ओलावून आले आहेत ! त्याला कळलें, कीं अनावर हुंदक्यांमुळें आपलाही दम कोंडून निघाला आहे ! तो तसाच धडपडत खाली उतरला. उतरतां उतरतां त्याच्या मनानें कोलाहल करून त्याला म्हटलें, ‘ तिचं नांव ! फक्त तुझ्या सोबतीणीचं नांव ! ’

तिच्याबरोबर ' किंग्स सर्कल ' पर्यंत जाण्याचा विचार त्याच्या बघिर मनांत येऊन गेला, पण तशी कृति त्याच्या हातून घडली नाही. आभासमय स्वप्नांचा अंत न पाहण्याविषयी त्याला कोणीतरी गंभीर स्वरांत बजावून सांगत होतें !

कोठेंतरी वाचलेल्या कवितेच्या ओळी त्याला आठवल्या.

This is the way the world ends

Not with a bang but with a whimper !

— ' टन् ' अशी ट्रॅमची घंटा वाजली ती त्याला अस्पष्ट ऐकू आली. कांहीं लोकांच्या पुसट आकृति घाईघाईने आंत चढत असल्याचें दृश्य त्याने पाहिलें व ट्रॅम हळूहळू त्याच्या डोळ्यांपुढून सरकू लागली.

डोक्यावरची टोपी हातांत घेऊन क्षणोक्षणी दूर जाणाऱ्या ट्रॅमकडे पाहात तो भंगलेल्या आवाजांत म्हणत होता. ' Good bye, good bye for ever.'

त्याचें मन पुन्हा ओरडून उठलें—

' पण तिचं नांव ! फक्त तिचं नांव ! '

■ हे मांगिनीचें प्रेम ■

हेमांगिनीनें राघवेंद्र रानड्याच्या नांवें प्रेमाचें नवें खातें खोललें, तेव्हां तिनें पुनरपि सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, तारे, आकाश, इत्यादि निरुपद्रवी मंडळींना निकडीचें निमंत्रण धाडलें. सूर्य, चंद्र, आकाश वगैरेंना हेमांगिनीपासून आजपर्यंत अतिशय उपसर्ग पोहोचला होता. परंतु आपल्या प्रेमाला त्यांची साक्ष ठेवल्याशिवाय तिला चैनच पडत नसे, त्याला काय करावयाचें ? एवढा उन्हाळ्यांत माणसांना बेदम करणारा सूर्य आणि एवढा चांदण्या रात्रीं चोरांना व प्रणयी-जनांना घाबरें करून सोडणारा चंद्र, पण हेमांगिनीनें त्यांना अगदीं दीन करून त्यांची अनेकदा गठडी वळली होती. आजपर्यंत एकूण पांच वेळां तिनें ह्या असहाय मंडळींची बाही धरून त्यांना आपल्या प्रेमाचे साक्षीदार म्हणून फरफटत नेलें होतें. आज त्यांच्यावर हेमांगिनीचें पकड-वॉरंट जाण्याची ही सहावी वेळ !

मॅट्रिक पास व्हावयास हेमांगिनी अतिशय उत्सुक होती ह्याचें कारण तिची ज्ञानलालसा, असें प्रामाणिकपणें म्हणतां येणार नाहीं. शिक्षण तांतडीनें संपवून तिला आपल्या म्हाताऱ्या आईचे व भुकेल्या भावंडांचे पांग फेडावयाचे होते म्हणावें, तर तशांतलीही कांहीं गोष्ट नव्हती. तिला आई नव्हती, भावंडे नव्हतीं आणि बाप होता तोही असून नसल्यासारखाच होता. म्हणजे आपल्या एकुलत्या एक लाडक्या लेकीचे कान योग्य वेळीं उपटून हातांत देईल इतक्या ताकदीचा तिचा बाप नव्हता. नाहीं तर रूपानें बऱ्यापैकी असणाऱ्या हेमांगिनीला परीक्षेच्या मांडवांत जाऊं देण्याऐवजीं त्यानें तिला केव्हांच लग्नाच्या मांडवांत पिटाळलें असतें. पण रावसाहेब चित्रे म्हणजे चमत्कारिक वल्ली होती. अगदीं भलत्या वेळीं ते माथ्यांत राख घालून आरडाओरड करायचे आणि नाहीं तेव्हां खुशाल एखादी कादंबरी रवंथ करीत आरामखुर्चीवर झोपीं जायचे ! त्यांच्या असल्या गलथानपणामुळेंच हक्काच्या नवऱ्याला व्याख्यानें पाजण्यास सासरीं जाण्याऐवजीं, मूर्ख प्रोफेसरांचीं व्याख्यानें ऐकायला हेमांगिनी कॉलेजांत जाऊं शकली.

पण हेमांगिनी मोठ्या ईर्ष्येनें मॅट्रिक पास झाली, ती कांहीं थंड्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठीं नव्हे. तिनें वाचलेल्या मराठी कथावाङ्मयांत तिला असें

आढळून आलें होतें कीं काव्यमय व रोमांचकारी प्रेम करण्याची कोठें उत्तम सोय केलेली असेल तर ती कॉलेजांतच. तेथला तो संमिश्र विद्यार्थीवर्ग, तें नवथर पहिलें प्रेम, तें पुस्तकांतून उघडलेलें प्रेमाचें टपालखातें, तीं प्रेमाला पोषक होण्यासाठीं उत्पन्न झालेलीं वार्षिक संमेलनें, ते विद्यालयाच्या 'प्रांगणा' तले लताकुंज, ती पहिल्या स्पर्शामुळें एखाद्या पिठाच्या गिरणीसारखी होणारी हृदयाची धडधड आणि सर्वांत महत्त्वाची आणि रोमांचकारी बाब म्हणजे तो म्हातान्या आईवाडिलांचा आणि समाजाचा प्रणयी-जनांस होणारा राक्षसी विरोध, त्यांचें तें दिव्य प्रेमाच्या मार्गांत आडवें पडणें आणि...अखेर... अखेर...अखेर!! त्या सान्या सैतानो शक्तीस तुडवून होणारा खऱ्या प्रेमाचा उदय, उत्कर्ष व विजय, दुसऱ्या वर्गांनं केलेला मधुचंद्राचा प्रवास, विजेच्या दिव्यांचीं दाबलेलीं बटणें, इत्यादि...इत्यादि !

काहीं काळ कथावाङ्मयास कुलूप घालून हेमांगिनीनें तिसऱ्या वर्गांत प्रवेश-परीक्षेचा पैलतीर गांठला, तो विद्यालयांत मिळणाऱ्या ह्या रोमांचकारी अनुभवासाठीं ! कॉलेजच्या पहिल्या तीन वर्षांत तिनें मोसमास दीड ह्या अभिमानास्पद गतीनें प्रकरणें रंगविलीं. चौथ्या वर्षाच्या पहिल्या महिन्यांत आणखी एका अर्धवटाला तिनें निकालांत काढला आणि त्याच वर्षाच्या तिसऱ्या महिन्यांत तिनें कॉलेजच्या 'प्रांगणांतील' लताकुंजांत राघवेंद्र रानड्याच्या बटबटीत डोळ्यांवर स्वप्नाळूपणें आपली नजर भिडवून पुनरपि सूर्यचंद्रास पाचारण केलें !

लताकुंजाच्या ह्याच कत्तलखान्यांत तिनें वासू परांजपे ह्या प्रथम वर्षातील भोळ्या कोकरास तीन वर्षापूर्वीं आणलें होतें. वासू देखणा होता, हळवा होता. त्याची काव्यांत गति होती, त्याची अभ्यासांत गति नव्हती, त्याची शरीरप्रकृति नीट वागत नसे, तो दरिद्री होता, तो हेमांगिनीच्या जातीचा नव्हता, थोडक्यांत म्हणजे सारें काहीं असावयास पाहिजे होतें, तसेंच होतें ! अडचणींचा पर्वत हेमांगिनीच्या डोळ्यांस भेडसावीत होता. पण तिचें धैर्य खचलें नाहीं. तिच्या प्रेमांत अंतराय आला नाहीं. उलट संकटें, रुढि व बाप ह्यांच्याशीं खऱ्या प्रेमाच्या नांवानें झगडण्यासाठीं ती बद्धपारिकर झाली. बंडखोरीच्या रोमांचकारी कल्पनेनें तिचा आत्मा 'मोहरून' निघाला. — पण अरेरे ! अखेर वासू परांजपे कमालीचा कमकुवत ठरला ! कानटोपी

घालणाऱ्या कोकणी बापाच्या एकाच अनुनासिक गर्जनेने प्रेमाच्या गुलाबी रंगात न्हालेला वासू पांढरा फटफटीत पडला व अगदीं अल्पवयांतच त्याने एका सजातीय पोरीशीं लग्न लावून 'हाराकिरी' केली. लग्नोत्तर प्रेम आणि कठोर कर्तव्य ह्या विषयावर एक काव्यमय पत्र हेमांगिनीस पाठवून देण्याचा निर्लेखपणा करावयास मात्र तो चुकला नाही !

झालें, हेमांगिनीच्या पहिल्या प्रेमाची वासलात ही अशी लागली ! चार दिवस ती रडली, पडली, वेणीफणीकडे तिनें दुर्लक्ष केलें, सिनेमांतल्या विफलप्रेम नायिका ज्या भकास तऱ्हेनें हसतात तशी ती हसूं लागली. एवढेंच काय, पण गणमात्रांशीं विशेष ओळख नसतां त्राग्याच्या भरांत तिनें कांहीं सुनीतें सुद्धा रचून काढलीं ! पण एक गोष्ट मात्र मान्य केलीच पाहिजे. वंचनेच्या त्या प्रळयांतही तिला एक तऱ्हेच्या काव्यमय गुदगुल्या होत होत्या ! भग्नहृदय दुःखाचा तो कादंबरीमय अनुभवही तिला कसला तरी विचित्र आनंद देत होता ! अहाहा ! किती अवर्णनीय सुख होतें त्या हृदयाच्या मोडतोडींत !

तो वेदनेचा आनंद हेमांगिनीला कांहीं काळ पुरला. ह्या अवकाशांत हृदयावर वारंवार हात ठेवून उसासे सोडण्याची तिला सवय लागली होती. एक दिवस हृदयावर तळवा देऊन उसासा सोडण्याच्या ती अगदीं बेतात असतां तिला असें आढळून आलें कीं आपल्या भग्न हृदयाचे सारे छिन्नविछिन्न तुकडे पुन्हा अगदीं सलगपणें जुळून आले आहेत ! झालें, आयुष्य तिला नीरस वाटूं लागलें ! त्यांत प्रेमभंगाचा रोमांच सुद्धा आतां उरला नाही ! गंपू राजे सारखा तिच्यामागें लागला होता. त्याची प्रकृतीही बरी होती आणि त्याचा अभ्यासही बरा होता. गंपूच्या अर्जावर रावसाहेब चिऱ्यांचीही शिफारस होती ; कारण मुलाच्या कुटुंबीयांशीं त्यांचे बरे संबंध होते. त्याची सांपत्तिक स्थितिही बरी होती आणि वर मुलगाही चांगला होता म्हणून ते गंपूच्या अर्जाला 'बरं' म्हणाले !

पण येथेंच सारा मामला बिघडला. असा सर्व दृष्टींनीं बराच बरा असणारा नवरा हेमांगिनीला नको होता. तिच्या बडिलांनीं गंपूला विनायास दिलेली संमति तिच्या अगदीं मस्तकांत बसली. आणखी वर हा पोरगा तिच्या जातीचा

होता ! हेमांगिनीला वाटलं की ज्यांत खटका नाही, झगडा नाही, रडारड नाही, शहारे नाहीत, बंडखोरी नाही, त्या लग्नाला कुठें लग्न म्हणतात का ? अशी मुखवावेगळी गोष्ट कधी तरा झाली होती का ? पळापळ, भांडाभांड, किंवा बाबाबाबा ह्यांचा जेथे थोडाही संभव नाही, अशा जातवाल्याशी जमलेल्या लग्नाला कोणती रोमांचवादी मुलगी कबूल होईल ? आणि तेही ह्या लग्नाला बापाची संमति असतांना !...बस्स ! एवढ्याच कारणासाठीं तिनें गंपू राजेला सपशेल नकार दिला. [गंपूनें शांतपणें दुसऱ्या पोरीशीं लग्न लावलें !]

हेमांगिनीचे कांहीं आठवडे बरेच कंटाळवाणे गेले. 'पिता' ह्या संस्थेविषयी तिच्या आवडत्या लेखकांनीं तिला बरेंच चिथावून दिलें होतें. 'पिता' म्हणजे शत्रुपक्ष, 'पिता' म्हणजे ज्याच्याविरुद्ध बंड करावयाचें तो, 'पिता' म्हणजे मुलीचा 'रिंगमास्टर,' ही त्यांची क्रांतिकारक शिकवणूक होती. त्यांत गंपू राजेच्या प्रणयाराधनेला रावसाहेब चिन्त्यांनीं दिलेल्या संमतीची भर पडली. बिथरून गेलेल्या हेमांगिनीच्या नैतिक संतापाला सीमा उरली नाही. चिरूट चघळत आरामखुर्चीवर फुरसतीनें लोळत पडलेल्या रावसाहेबांना 'धक्का' घायला ती अगदीं उतावीळ झाली होती. पण दुर्दैव तिचें ! साऱ्या पाठ्या पार करून बापाचा खुंट गदगदा हालवील, असा एकही गडी अद्याप तिला मिळेना. तो कोकणांतला वासू परांजपे तसा निघाला ! गंपू राजाचें नांवच घायला नको !

नंतर [म्हणजे पहिल्या मोसमाच्या अखेरीस व दुसऱ्या मोसमाच्या सुरुवातीला] तिला तो पाजी मनुष्य कॅण्टन चव्हाण भेटला ! तो दारुड्या होता, रंगेल होता, गमत्या होता, विजातीय होता, सरकारस्वारीचा गणवेशांतील शिपाई होता आणि सर्वांवर ताण म्हणजे त्याचें बाळपर्णीच गंगू मोहिते नांवाच्या मुलीशीं लग्न झालें होतें !

संपलें ! चव्हाणच्या व्यसनी रंगेलपणामुळें हेमांगिनीचें हृदय अनुकंपेपासून प्रेमापर्यंत एका दमांत प्रवास करित गेलें ! त्याचा हातावर शीर धेऊन जगभर हिंडणारा शिपाईबाणा, त्याचे लालभडक डोळे आणि पहिल्या बायकोमुळें त्याच्या आयुष्याची झालेली कुचंबणा, ह्या साऱ्याच गोष्टी हेमांगिनीला

रोमांचकारी वाटल्या आणि फळीवरून सूर मारणाऱ्या तिरव्याप्रमाणें ती एकदम त्याच्या प्रेमांत पडली !

पण कॅप्टन चव्हाणनें एक दिवस तिला आपल्याला वायव्य-ईशान्य आघाडीवर जावयाचा हुकूम आल्याविषयीची वार्ता सांगितली. त्याचप्रमाणें गंगू चव्हाणचा बाप हैबती मोहिते हा अतिशय खुनी व खुनशी मनुष्य असल्यामुळे आपण त्याला बरेच वचकतों व म्हणून दुसऱ्या लग्नाची आवश्यकता पटूनही ती गोष्ट आपणांस शक्य नाही असेंही तो प्रांजलपणें म्हणाला. अखेर हेमांगिनीच्या सहवासांत घालविलेल्या आनंददायक काळाविषयी तिचे आभार मानून व तिच्यापासून कर्जाऊ घेतलेले दोनशें तेरा रुपये, बारा आणे [फक्त] पगारावर परत करण्याचें आश्वासन देऊन कॅप्टन चव्हाण हेमांगिनीच्या आयुष्यांतून रुमाल हालवीत निघून गेला !

पुन्हा सुस्कारे, सुनीतें, वेणीफणीची आवाळ, पांढरीं पातळें, हृदयभंगाचा रोमांचकारी अनुभव व मग हृदयाची डागडुजी, रंगसफेती आणि कंटाळवाणा मध्यंतर, मग परत नवा सोबती, वंचना, सुस्कारे, सुनीतें... अशा क्रमानें हेमांगिनीच्या आयुष्यानें आणखी कांहीं वेढे घेतले.

ह्या काळांत तिचा एक प्रियकर रावसाहेब चित्र्यांच्या खुर्चीखाली सुरंग भरायच्या ऐन संधानांत वाख्यानें मेलाला ! दुसरा एक असाच आणीबाणीच्या वेळीं खडी फोडायला तुरुंगांत पळाला ! रावसाहेब चित्रे अजून आपल्या खुर्चीवर चिरूट चघळत तसेच शाबूत होते. पंचांगाचीं पानें उडत होती.... आणि मग कॉलेजच्या चौथ्या वर्षांत हेमांगिनीला राघवेंद्र रानडे भेटला. राघवेंद्राचें खरें नांव राध्या रांगडे. त्याच्या उपस्थिति-पुस्तकांतील नांवावरून जरी न्यायमूर्ति रानड्यांच्या वंशवृक्षाचा बोध होत असला तरी राघवेंद्र हा अस्पृश्य समाजाचा एक सन्मान्य घटक होता. परीक्षेच्या यशस्वी उत्तरपत्रिका लिहिण्यांत जर लेखणीऐवजीं क्रिकेट बॅटचा व मेंदूऐवजीं वळलेल्या मुठीचा अधिक संबंध असता तर राघवेंद्रानें विश्वविद्यालयाचे सारे बौद्धिक विक्रम अक्षरशः मोडून टाकले असते. पण परीक्षेच्या आजच्या पद्धतीपुढें त्याचा नाइलाज होता. भाषेनें शुद्ध शब्दोच्चारविषयीं भलते हट्ट धरावे, हें सुद्धा त्याला पसंत नव्हतें. कॉलेजच्या परीक्षांतून तो खेळाडूपणाच्या कीर्तीवर

एखाद्या चेंडूसारखा पुढें ढकलला गेला. क्रिकेट पिचवर टाकलेल्या चेंडूमुळें त्यानं परीक्षेचा त्रिफळा उडविला आणि एका अटीतटीच्या सामन्यांत काढलेल्या चमकदार शतकामुळें प्रेमाच्या विषयांत त्याचीं शंभर वर्षे भरलीं. हेमांगिनीनं अभिनंदनपर हस्तांदोलनासाठीं त्याचा हात प्रथम धरल्यापासून पाणिग्रहणाच्या कल्पनेपर्यंत येऊन ठेपावयास तिला पुरते पंधरा दिवस सुद्धा लागले नाहींत. राघवेंद्राचे डोळे वाजवीपेक्षां जरा जास्त बटबटीत होते, त्याचें शरीर घाटदार व पिळदार असलें तरी त्याचा वर्ण तेलिया होता, त्याचे उच्चार असावयास पाहिजेत तितके अचूक नव्हते, ह्या सान्या गोष्टी खऱ्या पण कादंबऱ्यांतील नायिका कादंबऱ्यांतील नायकाच्या रूपाशीं, गुणाशीं किंवा जातीशीं लग्न लावीत नाहींत, तर त्या त्याच्याशीं लग्न लावतात, हें हेमांगिनीला माहीत होतें. एका पददलित जातीतील अस्पृश्य तरुणाशीं लग्न लावण्याच्या कल्पनेनं तिचा कनवाळू आत्मा शहारून गेला ! आपल्या अस्फुट 'प्रीतीची' वार्ता रावसाहेबांना कळतांच त्यांना व समाजाला बसणाऱ्या धक्क्याच्या कल्पनेनं ती बेहोष झाली !

राघवेंद्र मात्र चांगला शुद्धीवर होता. अस्पृश्यतेचे एकूण राजकीय लाभ लक्षांत घेतां, त्यांच्या सर्वंग उद्धाराची धाई करणाऱ्या महाभागांविषयीं त्याला अतिशय चीड होती. परीक्षकानें टाकलेल्या वाकड्या तिकड्या प्रश्नामुळें तो कदाचित् चकला असता, पण भाजीबाजारांतील वांगीवालीची मात्र त्याला चकावण्याची प्राज्ञा नव्हती. गरिबी, गरिबांच्या शिष्यवृत्त्या व फाटके कपडे ह्या त्रासदायक गोष्टी आहेत हें त्याला माहीत होतें. रावसाहेब चित्रे किंवा समाज ह्यांना धक्के देण्यासाठीं तो प्रेमाच्या फंदांत पडला नव्हता. त्या सान्यांना सुखेनैव तसेंच झोपूं देण्यास त्याची मनाई नव्हती. हेमांगिनीकडून स्वतःचा उद्धार करून घेण्यासाठीं तो तिच्या नादीं लागला नव्हता. त्याची खरी इच्छा आपल्या जातीच्या एखाद्या पोरीचें आयुष्य उजळून काढण्याची होती. पण हेमांगिनी ही सुखवस्तु बापाची एकुलती एक वारस होती. राघवेंद्र भला माणूस होता, पण पैशाचें मोल त्याला माहीत होतें आणि म्हणूनच अगदीं उघड्या डोळ्यांनीं सूर्यचंद्राशीं लगट करावयास तो हेमांगिनीसहवर्तमान आज कॉलेजच्या कुजांत ठाण मांडून बसला होता !

सायंकालची वेळ होती [अर्थात्च !]. हेमांगिनीपासून सुटी मागून सूर्य नुकताच अस्ताचलास गेला होता. तिच्या विनंतीस मान देण्यासाठी चंद्र व तारका हळुहळू आकाशांत हजर होत होत्या. आकाश नेहमींच्याच जागी होतें. सर्वत्र शांतता होती. लताकुंजाच्या फटींतून पंधरा वर्षांचीं दोन पानचट पोरें आंत डोकावून पाहात आहेत ह्याचें एकमेकाला खेदून बसलेल्या त्या प्रणयी युगुलास भान नसावें. हेमांगिनी राघवेंद्राच्या कोटाशीं वारंवार चाळा करीत होती, तें त्याला आवडत नव्हतें. कोटाखाली झाकलेला त्याचा सद्रा छातीवर फाटलेला आहे, ह्याची त्या निरागस बालिकेस कल्पनाही नव्हती.

आपल्या प्रियकराच्या चेहेऱ्यावर उमटणारे वेदनेचे भाव पाहून त्याला अधिकच विलगत [व त्याच्या डगल्याच्या कॉलरला लोंबकळत] हेमांगिनी भावनोत्कट स्वरांत म्हणाली,

“ नाही रे ! मी तुला कधीही सोडणार नाही ! माझें हृदय मी तुला कसं बरं उघडं करून दाखवूं ? तुझा दुःखी चेहेरा माझ्यानें बघवत नाही रे ! ”

राघवेंद्राचा चेहेरा अगदीं कासावीस झाला होता हें खरें. नानू बेंद्रेकडून उसना आणलेला फॅशनेबल बूट त्याला बराच चावत होता. त्यामुळें कोणताही प्रयास न करतां अगदीं कळवळून तो म्हणाला,

“ तसं नाही ग ! तुझी मला मुळींच भीति वाटत नाही. पण तुझ्या बापाची मला फार भीति वाटते ग ! ”

“ माझ्या बाबांना भिण्याचें मुळींच कारण नाही. आपण पक्के असलों म्हणजे झालं ! ”

“ तसा मी कुणाच्या बापाला भिणार नाही. पण सारं गोडीगुलाबीनें झालं तर बरं ! ”

“ बाबांनीं नाहींच ऐकलं तर माझ्या राघूसाठीं मी सान्या घरादारावर लाथ मारून तुझ्यामागें येईन ! ”

घरादारावर लाथ मारण्याची ही कल्पना ऐकून बेचैन झालेला राघवेंद्र कंपित स्वरांत म्हणाला, “ एकदम एवढ्या निकरावर येऊन कसं बरं चालेल ?

माझ्यासाठीं तुझ्या बापाच्या घराला तूं पारखं व्हावंस, अशी माझी योग्यता नाही ! मी गरीब, कुरूप, जातीचा अस्पृश्य ! ”

“ नको रे, ” राघवेंद्राच्या तोंडावर हात देऊन त्याच्या बटबटीत डोळ्यांत कारुण्यपूर्ण नजरेनें पाहात हेमांगिनी म्हणाली, “ नको रे ! असं बोलूं नकोस ! तुझ्या जातीवर, पैशांवर किंवा रूपावर का मी प्रेम करतें ? मो तुझ्यावर प्रेम करतें ! जगाची, बाबांची किंवा त्यांच्या पैशांची मला पर्वा नाही ! ”

आपल्या प्रियकरणीची पैशाविषयींची ही बेफिकीर वृत्ति पाहून राघवेंद्राच्या आंगाचा थरकांप उडाला. मळूलपणें तो म्हणाला,

“ मृत्युपत्र न केल्यामुळें एखाद्या नजीकच्या सर्पिंडानें तुझ्या वडिलांची इस्टेट मारली, तर त्याचें मला एवढं वाटणार नाही ! पण माझ्यासाठीं तुला एवढा त्याग करूं देणं, हा माझ्या प्रेमाला केवढा बरं काळिमा आहे ? ”

राघवेंद्राचें हें उमदें भाषण ऐकून हेमांगिनीला अगदीं खदखदून रडूं आलें व त्याच्या छातीवर मस्तक ठेवून ती अश्रु ढाळूं लागली. राघवेंद्रही अतिशय अस्वस्थ झाला, कारण रडून रडून आपल्या आंगांतला कोट हेमांगिनीनें भिजवला तर उद्यां कॅलेजांत जातांना घालायचें काय, हा प्रश्न त्याच्यापुढें ‘ आ ’ वासून उभा होता. रडें आवरण्याविषयीं आर्जवून त्यानें हेमांगिनीचें मस्तक वर उचललें, तेव्हां त्याचें कारण काव्यमय नसून व्यवहारी होतें.

“ मला आतां तुझा विरह सहन होत नाहीं रे ! ” हेमांगिनी रडें आवरीत म्हणाली.

“ मला सुद्धा ” राघवेंद्र चावणाऱ्या जोड्यांतील पाय चाळवीत म्हणाला, “ ह्या भयंकर दिवसांचा कंटाळा आला आहे. ”

“ मग मी लवकरच बाबांना विचारून सोक्षमोक्ष लावतें. ”

“ विचार, पण नीट जपून ! तुला कोणतंही दुःख झालेलं मला सहन होणार नाही. ”

“ मला बाबांनीं एका लुगड्यानिशीं घराबाहेर काढली, तर मी धावत तुझ्याकडे येईन ! तूं नाहीं ना रे मला अंतराय देणार ? देशील ना तूं

आसरा मला तुझ्या प्रेमाचा ? ” हे शब्द ऐकतांच “ चोखामेळा सन्मित्र निवासा ” ची चंद्रमौळी खोली राघवेंद्राच्या डोळ्यांसमोर फिरली व त्याला अंधेरी आली.

“ ... माझ्या गळ्यावर हात ठेव आणि ह्या सान्या तारकांना व त्या रजनीनाथाला साक्ष ठेवून माझी शपथ घे. ” असें पुढें हेमांगिनी म्हणाली व तिनें राघवेंद्राचा हात आपल्या गळ्यावर ठेवला.

राघवेंद्राच्या डोळ्यांसमोर केवळ तारेच नव्हेत तर काजवेही चमकले. त्याची प्रकृति उत्तम होती व त्याला अतिशय भूक लागली होती. शपथ घेण्यासाठीं हेमांगिनीच्या गळ्यावर ठेवलेला हात दाबून आवळण्याचा मोह त्यानें कष्टानें आवरला व काय वाटेल तें झालें, तरी तिला अंतर न देण्याची शपथ त्यानें घेतली, तेव्हां त्याचें हृदय छातींतून पोटांत उतरलें होतें व हेमांगिनीचें मस्तक पुनरपि त्याच्या छातीवर विसावत होतें. अभ्रूंचा नवा पाऊस पाडण्याच्या व आणखीही कांहीं करण्याच्या ती अगदीं बेतांत होती. तेवढ्यांत बाहेरून शिऱ्या व टाळ्यांचा आवाज सुरू झाला. कुंजांतील एकूण दृश्य कमालीचें विनोदी वाटल्यामुळें फटींतून चौकस चिकाटीनें आतांपर्यंत डोकावत बसलेलीं तीं दोन पोरें खो खो करून अगदीं नाचूं लागलीं होती !

■

■

■

कॅलेंडराचीं आणखी कांहीं पानें उडाल्यावर एक दिवस हेमांगिनी आपल्या बापासमोर निश्चयाचा कठोर चेहेरा घेऊन उभी होती.

“ बाबा ... ” ती म्हणाली.

“ काय बाळ ? ” चिरूट खंथ करीत व पुस्तकावरील डोकें न उचलतां बाबा म्हणाले.

“ तुम्हांला एक प्रश्न विचारूं ? ”

“ विचार बेदा ! ”

“ तुम्ही रागावणार तर नाही ? ”

“ आणि समज रागावलों तर ? ”

“तर मी तुमच्या रागाची पर्वा करणार नाही. मला आतां कशाचीच पर्वा राहिली नाही.” हेमांगिनीच्या तोंडाभोवतीं प्रकाशाचें वलय उमटूं लागलें होतें. पिता ह्या संस्थेविरुद्ध जेहाद पुकारण्याची संधि आज फार वर्षांनंतर तिला प्रथमच मिळाली होती. ती आतां कोणालाच डरणार नव्हती. तिच्या आवाजांतील बेगुमान सूर ऐकतांच रावसाहेब चित्रे खुर्चीतल्या खुर्चीत ताठ बसले. हा सूर त्यांना अपरिचित होता. आश्चर्यानें ते म्हणाले, “पोरी, काय बोलतेस तूं ?”

“मी खरें तेंच बोलतें !”

“अग पण म्हणजे काय ?”

“मी लग्न करणार आहे !”

हें उत्तर ऐकून रावसाहेबांनीं आरामखुर्चीच्या हातावर स्वतःचे हात मारले व ते हसत सुटले.

“अग मग करीनास ? पोरींच्या जातीनें लग्नच करायला पाहिजे ! नवरा पाहून देऊं का तुला ?”

“मीं पाह्यला आहे !”

पोरीचे शब्द ऐकतांच रावसाहेब चित्रे दोन हात वर उडाले व त्यांनीं विचारलें,
“कोण पाह्यला आहेस तूं ?”

गेल्या चार वर्षांत आपण कादंबऱ्या वाचीत असतां आपल्या लेकीनें एवढी प्रगति केली असेल अशी त्यांना कल्पना नव्हती. त्यांना कल्पनाशक्तिच मुळी कमी होती.

“राघवेंद्र रानडे !” दोनच शब्दांत हेमांगिनीनें उत्तर दिलें.

“तुझ्याकडे येणारा तो बटबटीत डोळ्यांचा... ?” दम छाटीत रावसाहेब म्हणाले.

“होय !” हेमांगिनीनें उत्तर दिलें.

“तो तेलिया रंगाचा... ?”

“होय !”

“ रेड्यासारखा माजलेला ? ”

“ बाबा, तुम्ही आपल्या भावी जावयाविषयी असं न बोलाल तर बरं ! ”

असलीं उत्तरे ऐकायची रावसाहेबांना सवय नव्हती. इच्छा असूनही असलीं उत्तरे देण्याचा प्रसंगच कधी हेमांगिनीवर आला नव्हता. हेमांगिनीची आशार्थी भाषा ऐकून खवळलेले रावसाहेब ओरडले,

“ राघवेंद्र रानडे ! तो ब्राह्मणाचा पोर ! त्यापेक्षां एखाद्या महाराशीं कां लग्न लावीत नाहीस तूं ! ”

“ महारच आहेत ते ! ”

“ काय म्हणालीस ? ” ओठांतला चिरूट गप्पकनू अर्धा गिळीत रावसाहेब किंचाळले, “ राघवेंद्र रानडे महार आहे ? ”

“ होय ! ”

“ त्याच्याशीं तूं लग्न लावणार ? ”

“ होय ! ”

“ काटे ! फोडून काढीन उभी. माहीत नाही तुला ! ”

“ बाबा, ह्या गोष्टी कुणाला सांगतां ? माझं व्यक्तित्व मारणारे तुम्ही कोण ? ”
हेंच, हेंच बंडखोर वाक्य उच्चारण्यासाठीं हेमांगिनीनें आजपर्यंत तपश्चर्या केली होती.

“ मी कोण ? तुझा बाप ! व्यक्तित्व नाही, तुला मारणार आहे मी ! ” असें म्हणून कोपन्यांतली काठी घेण्यासाठीं रावसाहेब उठण्याची धडपड करूं लागले, पण तेवढ्यांत संभवातानें पछाडलेल्या त्यांच्या गुडघ्यांत विलक्षण कळ उठली व ते परत खुर्चीत कोसळले. सर्व घटना अगदीं कादंबरीमय होत असलेल्या पाहून हेमांगिनीला घन्य वाटलें व पांच फूट दोन इंच उंचीचा आपला देह पुरता उभारून ती म्हणाली, “ बाबा, तुमची नि तुमच्या पिढीची मला कांय येते ! ”

“ चांडाळणी ! चालती हो माझ्या घरांतून ! एक क्षणभर माझ्या डोळ्यांसमोर उभी राहूं नकोस ! काळं फासलंस माझ्या तोंडाला तूं ... ! ”

“तुमची आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे. बाबा, तुमच्या पैशांचा मला किंवा माझ्या राघूला कधीच लोभ नव्हता ! ही मी चाललें !”

हेमांगिनी आपल्या पित्याकडे पाठ फिरवून चालूं लागण्याच्या बेतांत असतांच तिचें कार्य सुलभ करण्यासाठीं रावसाहेबांनीं लाथ उचलली. एका अर्वाच्या शिवीचें आद्यक्षरही त्यांच्या तोंडांतून उमटलें. नंतर निश्चित काय झालें तें सांगणें कठीण आहे. रावसाहेबांच्या ओठांतला सहा इंचा चिरूट त्यांच्या तोंडांत कोठल्या कोठें गडप झाला. त्यांनीं छातीवर दोन्ही हात दाबून एक किंकाळी मारली व एका लोकप्रिय शिवीचें अंतिमाक्षर उच्चारण्याचा कमाल प्रयत्न करीत असतांच डोळे फिरवून त्यांनीं ह्या नश्वर जगाचा निरोप घेतला !

हेमांगिनीचें दुःख आम्हीं काय वर्णवें ? रावसाहेब चिच्यांच्या मृत्यूनंतर तिच्या आयुष्यांत कसलाच राम उरला नाही ! आतां कोणाच्या जुलमी अधिकाराविरुद्ध तिनें बंड पुकारावें ? कोणाला बाणेदार भाषणें ऐकवावीत ? कोणाच्या घरावर लाथ मारावी ? कारण तें घर आतां तिच्याच मालकीचें झालें होतें. उभ्या जगांत तिला एका कपड्यानिशीं घराबाहेर काढूं शकणारा कोणो मनुष्य आतां ह्यात नव्हता. बापानें अगदीं मरतां मरतां तिचा दावा साधला. एखाद्या फुटलेल्या फुग्यासारखें तिला आतां वाटूं लागलें. इकडे समाजही तिचा छळ करीना ! समाजाला दुसरीं कामें होती. तिनें अगदीं अस्पृश्याच्या मुलावर प्रेम करून पाहिलें. पण कोणी एक मायेचा पूत तिच्याविषयां ‘ब्र’ बोलायला रिकामा असेल तर शपथ ! तिला बापाची मोठी आज्ञा होती पण त्यानें तो तसा प्रकार केला ! हेमांगिनीचें सारें आयुष्य एकदम सपाट झालें. हेमांगिनीनें संकटाविरुद्ध झगडा करण्याची मोठी जय्यत तयारी करून ठेवली होती. पण संकटें तिच्या वाऱ्याला ठरत नव्हती ! आयुष्याच्या प्रेमांत आणि प्रेमाच्या आयुष्यांत कोठें एक रोमांचकारी अडचण दिसत असेल तर हराम ! बराच वेळ ताणून एकदम सोडलेल्या स्प्रिंगसारखें तिचें जीवन मोकळें मोकळें झालें होतें. पूर्वी एका क्षणांत चौवीस वेळां ती राघवेन्द्राची आठवण करीत असे आणि आतां गेल्या चौवीस दिवसांत एक क्षणभरही तिनें त्याच्याविषयीं विचार केला नव्हता !

राघवेंद्र ! राघवेंद्र ! खरेंच मोठा चलाख छोकरा होता तो ! मोठा धूर्त ! रावसाहेब चित्रे अगदीं अकस्मात् परलेकवासी झाले, हें त्याला अर्थातच माहीत होतें. म्हणूनच गेल चोवीस दिवस तो हेमांगिनीकडे फिरकला सुद्धा नव्हता. समजा, कांहीं भलतं त्रांगडं असलं आणि तें आपल्या गळ्यांत पडलं तर ? आपण गरीब माणसं ! असा पोक्त विचार करून तो ‘चोखामेळा सन्मित्र निवासांत’ स्वस्थ होता. हेमांगिनीशीं लग्न लावणें सोपें होतें पण हेमांगिनीच्या ऐहिक सर्वस्वासकट तिचें पाणिग्रहण करण्यांत संकटांचे पहाड उभे आहेत, हें कळण्याइतका तो समजदार होता. रावसाहेब चित्र्यांच्या अपघाती मृत्यूच्या कल्पनेशीं केवळ स्वप्नरंजन म्हणून तो पुष्कळदा खेळत असे ! पण आपल्या स्वप्नाला सत्याचा आधार इतक्या लवकर मिळून सारें कांहीं सोन्यापेक्षां पिवळें पडेल, असें त्याच्या कर्धां स्वप्नांतही आलें नव्हतें !

रावसाहेब स्वर्गवासी झाल्याची वार्ता राघवेंद्राला कळली आणि त्याला स्वर्ग केवळ दोन बोटें राहिला. तो हाडाचा सावध म्हणून मोजून चोवीस दिवस त्यानें कशीबशी कळ काढली. हे चोवीस दिवस त्यानें कादंबऱ्यांतील उत्तम वाक्यें पाठ करण्यांत, शुद्धलेखनाचे नियम वाचण्यांत आणि कर्ज काढून कपडे शिवण्यांत मोठ्या कष्टानें व्यतीत केले. हेमांगिनीविषयीं आतां मात्र त्याला अनावर प्रेम वाटूं लागलें. तें इतकें कीं सर्वत्र सामसूम आहे असें पाहतांच रावसाहेबांच्या मृत्यूपासून बरोबर पंचविसाव्या दिवशीं उत्तम व बिनफाटक्या कपड्यांत सजून तो हेमांगिनीसमोर हजर झाला.

“हेमांगिनी,” तो छातीवर तळवा देऊन म्हणाला, “मी आलों !”

“बरं !” ती निर्विकार मुद्रेनें म्हणाली.

“माझ्या जिवा, धावतच मी तुझ्याकडे येत आहे !”

“शंभर यार्ड धावायला तुला किती वेळ लागतो ? गेले चोवीस दिवस तूं सारखा धावतच आहेस काय ?” तिनें विचारलें.

ह्या प्रश्नाचें उत्तर त्यानें नुकत्याच वाचलेल्या कादंबऱ्यांत नसल्यामुळें तो थोडा गडबडला व म्हणाला,

“ईश्वरी इच्छेपुढं इलाज नाही. झालं तें झालं !”

“ हं ... ! ” ती तुळईकडे पाहात म्हणाली.

“ जगरहाटीकडं पाहून आतां तुला समाधान मानलं पाहिजे. रावसाहेब गेले पण मी तर आहे ना ? ”

“ आहेस ! ” ती म्हणाली. तिची ही एकाक्षरी भाषापद्धति त्याला सर्वस्वी अपरिचित होती. ती त्याला एखाद्या बॉडीलाइन चेंडूसारखी वाटली क अधिकच गोंधळून तो म्हणाला,

“ माझ्याकडं पाहून तूं आतां समाधान मानण्याचा प्रयत्न कर ! ”

“ तूं कधीं आरशांत पाहिलं आहेस काय ? ” तिनें विचारलें.

“ नाही ! ” तो म्हणाला, “ माझ्यापाशीं चांगलासा आरसाच नाही. नानू बेंद्रे आजकाल आपल्या वस्तु मला वापरूं देत नाही. गरिबी मोठी कठीन आहे ! ” असें म्हणून त्यानें खोल उसासा सोडला.

“ तर मग त्या समोरच्या आरशांत पाहा. नि तिथं तुला जें कांहीं दिसेल त्यामुळं तुझं तरी समाधान होतं काय तें मला सांग ! ”

“ प्रेम हें आंधळं असतं. मला तूर्त कांहींच दिसत नाही ! तूं माझ्या रूपावर, जातीवर किंवा विद्येवर प्रेम करीत नसून माझ्यावर प्रेम करतेस हें मला ठाऊक आहे. आपले संकटाचे दिवस आतां संपले ... ” तो आठवून आठवून बोलूं लागला.

“ हं ... ” ती म्हणाली.

“ काळोखी रात्र समाप्त झाली ... ”

“ हूं ! ” ती म्हणाली.

“ सारं आकाश निरभ्र झालं ! ”

ती कांहींच बोलली नाही.

“ संकटं औषधालाही उरलीं नाहीत ! म्हणून माझ्या प्राणा ... ”

तो मध्येच थांबला, कारण तिचा चेहेरा थिजून अगदीं संगमरवरी बनला होता. तरीही दम बांधून तो म्हणाला,

“ म्हणून माझ्या प्राणा, आतां अधिक कालावधि न लावतां आपण विवाहबद्ध होऊं या ! ”

“ तें शक्य नाही ! ” हेमांगिनी दगडी जिभेनें बोलली.

“ कां बरं ? ” राघवेंद्र घाबरा होऊन म्हणाला, “ कां बरं ? सारीं संकटां तर आतां नष्ट झालीं आहेत. ”

“ म्हणूनच ! ” ती म्हणाली.

“ म्हणजे ? ” राघवेंद्र विजेचा लोळ पाहाणाऱ्या माणसाच्या स्वरांत म्हणाला, “ तुझं माझ्यावर प्रेम होतं कीं संकटांवर ... ? ”

हेमांगिनीनें उत्तर केलें नाहीं. तिनें फक्त कपाळाला शेंकडों आड्या घातल्या. राघवेंद्र काय समजावयाचें तें समजला व कपाळावर हात मारून तो आर्जवी स्वरांत म्हणाला,

“ हेमांगिनीदेवी ! ” ... बहुवचन !

“ काय म्हणतां ? ”

“ कसं सांगूं ? ” राघवेंद्र आवंढे गिळीत म्हणाला.

“ शुद्ध मराठींत सांगा ... ” हेमांगिनीदेवींनीं आज्ञा केली.

“ शहात्तर रुपये चार आणे ! ” कपाळावरील घाम पुशीत राघवेंद्रानें उत्तर दिलें ! हेमांगिनीनें भुंवया उचलून नुसताच प्रश्नार्थक चेहेरा केला.

“ शहात्तर रुपये चार आणे ... ” काकुळतीनें राघवेंद्र पुन्हा म्हणाला, “ तुमच्यापायीं मला झालेलं नानू बेंद्रेचं कर्ज ! पाठीवर मारा, पन ... ! ”

तुच्छतेनें नाक उडवीत देवी हेमांगिनी ड्रॅसिंग टेबलपाशीं गेल्या आणि सुवाच्य अक्षरांत त्यांनीं बँक ऑफ इन्डियाचा ७६ रु. ४ आप्यांचा बेअरर चेक लिहून तो राघवेंद्राच्या दिशेनें भिरकावला !

निष्ठा

नर्स नाडकर्णींच्या लग्नावरून सर्वसामान्य लग्नाविषयी आणि वैवाहिक निष्ठेविषयी गोष्टी निघाल्या. आम्ही तिघेही एकेका जमान्यांत नाडकर्णींशीं सर्व तऱ्हेचे खेळ खेळून दमलों होतो. इस्पितळांत अशा पुष्कळ बाया येतात आणि जातात. वाटेल तितका वेळ मौज केली आणि कंटाळा आला तेव्हां रामराम ठोकला. ती सुद्धा कांहीं सीता सावित्री लागून गेली नव्हती. तितक्याच सहजपणानें तिनेंही आम्हांला निरोप दिला. हृदयभंग नाही, उसासे नाहीत किंवा परस्पराविषयीं कसला कडूपणा सुद्धा नाही. अद्यापही तिची आणि आमची रात्रपाळी आली आणि कॉरिडोरच्या एखाद्या कोपऱ्यांत पुरेसा अंधार असला, तर आमच्या जुन्या प्रेमाची नवी पावती आम्हां देतो आणि एप्रन् झटकून पुढें होतो. छट्! आम्हां तिघापैकीं कोणालाच दुसऱ्याविषयीं कधीं मत्सर वाटला नाही. आमची मैत्री खरी होती आणि नर्स नाडकर्णीं खोटी होती.

आज नर्स नाडकर्णींनं लग्न केलें, तेव्हां आम्हांला फार आश्चर्य वाटलें. लग्नाशिवाय इतर कोणतीही गोष्ट तिनें केली असती तर आम्हांला त्यांत मुळींच नवल वाटलें नसतें. दिवसांतून तीन वेगळ्या पद्धतींशीं तिनें प्रणयचेष्टा केल्याचें आम्हांला कधींही आश्चर्य वाटलें नव्हतें. वॉर्डमधला एखादा रोगी, वैद्यकीय विद्यालयांतला एखादा कोवळा पोर किंवा एखादा मुरलेला आर्. एम्. ओ. अशा तिघांनाही लागोपाठ खो देत झुलवत ठेवणें तिच्या डाव्या हाताचा मळ होता. पण लग्न ? आणि तेंही डॉ. कदमसारख्या शांत, थंड आणि सज्जन माणसाशी ? तिच्यांत आणि त्याच्यांत कांहींच साम्य नव्हतं. तिनें आजपर्यंत काय काय केलें होतें आणि किती भानगडी उजवल्या होत्या ह्याची मोजदाद तिची तिला तरी होती कीं नाहीं कोणास ठाऊक. पण डॉ. कदम मात्र त्याच्या नेत्रशास्त्रांत तपस्वी आणि कलावंत म्हणून ठाऊक होता. त्याचा पण मार्ग सरळ होता. त्याचें आयुष्य व्यासंग आणि सेवेच्या मार्गानें आजपर्यंत तरी अगदीं नाकासमोर गेलेलें होतें आणि आज तो आमच्या नाचऱ्या नाडकर्णींशीं लग्न लावून बसला !

इस्पितळाला जोडून असलेल्या आर्. एम्. ओ. क्वार्टर्समध्ये आम्हीं ह्या लग्नाच्या भवितव्याविषयीं चर्चा करीत बसलों होतो. महाडिंक, मी किंवा

चौबळ ह्यापैकी कोणाचाच नीतिशास्त्र हा विषय नव्हता. धनुर्वातानें पछाडलेल्या रोग्यांची खास तजवीज रेसिडेंट मेडिकल ऑफिसर महाडिक तूर्तास पाहात होता. डोळ्यांच्या किचकट भानगडी मी निस्तरत होतो आणि आमचा एकेकाळचा वर्गबंधु चौबळ शेवटच्या वर्षात कधी मेडिसिन, तर कधी पॅथॉलॉजी ह्या क्रमानें अजूनही गोते खात होता. त्याचें एक वर्तुळ (cycle) नुकतेंच पूर्ण झालें होतें आणि परीक्षकांना अधिक किती चक्राकार प्रदक्षिणा त्याच्या हातून घडणार होत्या, तें सांगणें कठिण होतें. इस्पितळासमोर असणाऱ्या “ ला रोमान्स ” नांवाच्या इमल्यांत चौबळचें वास्तव्य होतें आणि कोणतीही विशेष गोष्ट झाली की तिचा आमच्याबरोबर खल करण्यासाठीं क्वार्टर्समध्ये धावत येण्याचा त्याचा शिरस्ता होता.

आज नर्स नाडकर्णीचें डॉ. कदमशीं लग्न झालें आणि त्या किंवा इतर कोणत्याही विवाहाशीं संबद्ध असणाऱ्या अनेक सुवाच्य आणि अर्वाच्य गोष्टींची खबर घेऊन अखेर आम्ही “ निष्ठा ” ह्या विषयावर येऊन ठेपलों. माझ्या खोलींत आतां आम्हीं तिघेच उरलों नव्हतो. तेथें आतां आणखी कांहीं वक्ते आणि श्रोते जमा झाले होते.

नाडकर्णी - कदम लग्नाच्या बनावविषयीं व परिणामाविषयीं प्रत्येकाचें स्वतंत्र मत होतें. कोणी आठ दिवसांत ह्या लग्नाचे बारा वाजतील अशी भविष्यवाणी बोलला, कोणी नेत्रविशारद डॉ. कदमच्या आंधळ्या डोळ्यांवर आधींच शस्त्रक्रिया व्हायला पाहिजे होती म्हणून सांगितलें आणि कोणीतरी म्हणाला, की डॉ. कदम थंड आणि शांत दिसत असला, तरी तो दुबळा नाही. लग्नानंतर तो आपल्या नाचऱ्या बायकोला अवश्य निष्ठा शिकवील. [तिच्या डोळ्यांत अंजन घालील, असा विनोद येथें आणखी कोणी केला!] तिचे चाळे विवाहोत्तर त्याला खपणें शक्य नाही. कोणाही जातीच्या पुरुषाला खपणें शक्य नाही !

ह्या शेवटच्या विधानाला डॉ. संत नांवाच्या नवमतवाद्यानें विरोध केला. हा वैवाहिक नीतीचा किंवा निष्ठेचा प्रश्न नसून वैयक्तिक सोयीचा व Adjustment चा प्रश्न आहे असें त्याचें मत होतें. निष्ठा आणि पातिव्रत्य

ह्या मध्ययुगीन कल्पना आहेत. प्रगत आणि पुरःस्सर मानव त्यांची बंधने मानणार नाही व त्याने तीं मानू नयेत, इत्यादि मुद्दे तो आवेशाने मांडीत होता. डॉ. कदम हा न्यायी, विचारी आणि शांत माणूस असल्यामुळे तो आपल्या पत्नीच्या स्वतंत्र व्यक्तित्वावर घाला घालणार नाही, एवढेच काय, पण तिच्या जुन्या सोबत्यांचा तो अद्यापही आदराने सत्कार करील, पातिव्रत्य व निष्ठा ह्यांच्या ढोंगी कल्पना तिच्यावर लादून तिची तो कदापि कुचंबणा करणार नाही, उघड्या डोळ्यांनीच त्याने नर्स नाडकर्णीशी विवाह केला आहे, वगैरे गोष्टी संत सांगत असतांच डॉ. मेहेरा नांवाचा उंचनिच व गौरवर्ण तरुण पुढे झाला व त्याने संतच्या तोंडावर हात ठेवून इमान व निष्ठा ह्या विषयांवर आपल्या दप्तरां गेल्याच आठवड्यांत दाखल झालेला एक अनुभव निवेदन करण्याची इच्छा दर्शविली. हा पंजाबी डॉक्टर चांगला रंगेल, रसिक व थट्टेखोर होता आणि कोणतीही गोष्ट खुलवून सांगण्याची त्याची शैली मोठी आकर्षक होती. डॉ. संत एखाद्या एनेमा पोंटसारखा असला तर मेहेरा विनूकानिसच्या एखाद्या पेल्यासारखा होता. संतच्या न्यासपीठात्मक रेचकापेक्षां मेहेराच्या गोड गोष्टीचें सायरप वसाका सगळ्यांनाच जास्त प्रिय होतें. आपल्या ढंगदार हिंदुस्थानी ऐंटीत डॉ. मेहेरा बोळू लागला आणि अनेक आवाजांनी गजबजलेली ती खोली एकदम शांत झाली. संतनेही शहाणपणा करून आपल्या तोंडाला बूच बसविलें आणि मग संथपणें खोलीत फेऱ्या घालीत व प्रत्येकाला सामोरे होत मेहेरानें आपला अनुभव सांगण्यास प्रारंभ केला —

“जेव्हां मुंबईच्या गोदींत परवां भयंकर स्फोट झाला तो आणि त्यानंतरचे चार दोन दिवस आपणांपैकीं बहुतेकांनाच अतिशय कामाचे आणि श्रमाचे गेले. कॅजुअॅल्टी ऑफिसला क्षणाची उसंत नव्हती आणि वॉर्डावॉर्डातून मोडतोड झालेल्या छिन्नविछिन्न शरीरांचा नुसता खच पडला होता. बॅसने निकडीची नोटिस लावली असताही पांच दहा मिनिटं थातूरमातूर करून खोलींत येऊन झोपू शकणारे काहीं सुखी जीव आपल्यांतही तेव्हां होते, नाही असं नाही. पण आमच्यासारख्या सर्जिकल् वॉर्डांतल्या कर्तव्यशील

माणसांची हड्डी तेव्हां चांगलीच नरम झाली. त्यांत कौशल्याचं काम फारसं कांहीं नव्हतं. आमच्या जागीं एखादा खाटिक, चांभार किंवा शिंपीही प्रसंगीं चालून जावा, इतक्या ढोबळ प्रतीचं तें बहुतेक काम होतं. पण तेंच काम आम्हांला इतकं पडलं म्हणतां, कीं आमची सुद्धा गणना आमच्या अर्धमेत्या रोग्यांत कुणी करील तर बरं, असं वाटायची पाळी आमच्यावर येऊन ठेपली. त्या प्रळयांत जे मरायचे ते मेले आणि जे जगायचे ते आपल्या वडलांच्या पुण्याईनें वांचले, पण कामाला उतार पडला तेव्हां मला कांहीं माझ्या जिवाची शाश्वती राहिली नव्हती. वेळीं अवेळीं आणि रात्रीं बेरात्रीं नाइट-सुपरतर्फे येणाऱ्या निमंत्रणांना मी अगदीं कंटाळून गेलों होतो. म्हणून मीं ठरवून टाकलं कीं एक सगळी संध्याकाळ आणि एक अखली रात्र आतां नुसती चैन करायची-बस्स ! दहा मरोत पण दहांचा पोशिंदा न मरो ! रोगी मेले तर बेहेत्तर, पण डॉक्टर मरून जगाचं चालणार नाहीं. म्हणून मीं निश्चय केला, कीं माझ्या एका दर्दी मित्राचा सल्ला घेऊन ज्या एका मजेदार ठिकाणीं मी बरेच दिवस जाऊं म्हणत होतो, तिथें आतां जायचं !

“ नाहीं संत, माझी मोंड रस्कीना त्या दिवशीं इस्पितळांत किंवा नसेंस कार्टर्समध्ये नव्हती. नाहीं तर ही गोष्ट सांगायचा आज माझ्यावर प्रसंगच आला नसता. इस्पितळांतल्या कामाचा एकंदर रागरंग पाहून तें गिरेंबाज कबुतर दुपारींच उडून गेलं होतं. मी ए. एम. ओ. च्या परवानगीनें लोकम् देण्याचा विचार करीत असतांच ती चलाख छोकरी S. H. P. [Sleeping Home Pass] घेऊन रात्रीसाठीं पसार झाली होती.

“ ती आपल्या स्थानिक पालकाकडे रात्र घालवायला गेली होती, ह्याचा अर्थच असा होता कीं त्या रात्री ती ह्या पंचवीस लाखांच्या मुंबईत कुठेंही असणं शक्य होतं, फक्त ती तिच्या स्थानिक पालकाकडे मात्र नव्हती. कारण त्याचा पत्ता मला माहीत होता आणि कर्तव्य म्हणून त्याच्याकडे मीं टाकलेली फेरी अपेक्षेप्रमाणें वाया गेली.

“ तिनें ज्याअर्थी आपला मार्ग शोधला होता; त्याअर्थी मलाही स्वतःच्या दुःखासाठीं औषधपाणी शोधणं अवश्य होतं. मी खरोखरच फार थकलों होतो

आणि त्यांत गेले पंधरा दिवस एखाद्या तपस्यासारखा अगदीं कोरडा ठणठणीत राहिलों होतों. वादळानें छेडलेल्या गलबताला साधारण बऱ्यापैकीं असं कुठलंही बंदर चालतं.

“माझ्या माहितगार मित्राला शोधायला म्हणून मी माहीमला गेलों, तेव्हां ‘साहेब रात्रीसाठीं बाहेर गेले आहेत’ असं त्याच्या नोकरानें मला डोळे मिचकावून सांगितलं. त्याचा आशय मला समजला आणि चडफडत व आंतल्या खिशांतली विहस्कीची बाटली चांचपत समोरच थांबलेल्या ‘ए’ रूटच्या बसमध्ये उडी मारून मी फोर्टचा रस्ता धरला. साधारणतः एकटं पीत बसण्याची मला सवय नाही. विहस्की हें गप्पा मारीत गमतीनें सोबत्यांबरोबर घ्यायचं पेय आहे असं माझं नेहमींचच मत होतं. पण आज मला कुणाचीच सोबत सापडली नाही. एकट्यानेंच मी एक जवळचं रेस्टोरां गांठलं आणि तिथें थोडंबहुत खाऊन यथास्थित पीत बसलों.

“मला दारू साधारणतः चढत नाही हें तुम्हां सगळ्यांनाच माहीत आहे. आपल्या वार्षिक नाचाच्या रात्रीं तुम्ही सारे आभाळांत नाहीं तर पाताळांत गेला होतांत, तरी सुद्धा मी मात्र जमिनीवरच होतों आणि पीत होतों. पण त्या सायंकाळीं काय झालं कोण जाणे, पण अवघ्या अर्ध्या वाटलींत मी टेर झालों. हा एकेका दिवसाच्या प्रकृतिमानाचा गुण आहे. त्या दिवशीं मी श्रमानें अगदीं गळून तर गेलोंच होतों, पण वर अर्धपोटीही होतों. त्यामुळें ती विहस्की माझ्या अगदीं मस्तकांत चढली. माझ्या वृत्ति एकदम फुलून आल्या. खूपसं रडावं, हसावं आणि गावं असं मला वाटूं लागलं. कुणाला तरी आपण अगदीं जवळ घ्यावं किंवा कुणाच्या कुशींत डोकं खुपसावं, कुणीतरी प्रेमानें आपल्या केसांवरून हात फिरवावा आणि मग आपण शांतपणानें झोपीं जावं अशा एका विचित्र आणि वेड्या इच्छेनें माझ्या मनाचा कवजा घेतला.

“मद्यपानामुळें उत्पन्न होणारी ही अवस्था तुमच्यापैकीं पुष्कळांच्या परिचयाची असेल. हा इच्छांचा आणि भावनांचा कल्लोळ, केवळ मद्यामुळें उत्पन्न झाला आहे, हें कळण्याइतका मी शुद्धीवर होतों. तरी पण त्या विलक्षण उमाळ्यावर

कवजा करण्याइतकं सामर्थ्य माझ्या अंगी उरलं नव्हतं. चंद्रकिरणांचीं वल्लं पेहेरून अनेक पऱ्या माझ्या डोळ्यांसमोर नाचत होत्या. वयाच्या काव्यमय अठराव्या वर्षी आगगाडींत भेटलेल्या एका विजलीसारख्या पोरीची आतां मला राहून राहून आठवण येत होती. माझ्या पहिल्या तारुण्यांत मला अतिशय प्रिय असणाऱ्या एका विस्मृत गाण्याची लकेर, माझ्या कानांत एकाएकीं घुमूं लागली होती. थोडक्यांत सांगायचं गडे हो, म्हणजे केव्हांच मरून गेलेल्या पोरकट भावनांच्या पुरांत मी अगदीं पुरतेपणीं बुडून चाललों होतो आणि हें सारं होत असतांना सुद्धा मी दारूचा पेला वर उचलून स्वतःला बजावीत होतो 'मेहेरा, माझ्या मुला, ही सारी दारू आहे, समजलास ? दारू !'

“मृदु स्पर्श, रोमांचकारी उःश्वास आणि उष्ण अश्रु ह्यांच्या कल्पनेनें मी अखेर इतका वेडावून गेलों, कीं ह्याच अवस्थेचा पगडा माझ्यावर आणखी कांहीं काळ राहिला तर मी मूर्च्छित होऊन पडेन असं मला वाटूं लागलं. मी घंटा वाजवली, बिल दिलं, एकदा आरशांत पाहिलं आणि धावतच जाऊन 'बी' रूटच्या बसमध्ये उडी मारली. मला चांगलाच श्वास लागला होता आणि माझ्या कपाळावर घामाचे टपारे थेंब उभे राहिले होते.

“ह्यानंतर मी निश्चित कोणत्या ठिकाणीं गेलों तें तुम्हांला सांगत नाहीं. बसमध्ये गार बाऱ्याचा हबका तोंडावर बसतांच तो पत्ता मला एकाएकीं आठवला. जेव्हां मी फारसा बिघडलों नव्हतो, तेव्हां माझ्या दर्दी मित्राबरोबर मी ह्या ठिकाणीं उगीच गंमत म्हणून पायधूळ झाडून आलों होतो. तेव्हां मला तिथें एखाद्या रिटायर्ड पेन्शनरासारखा दिसणारा एक संभावित म्हातारा, चांगली सुसज्ज खोली, फुलांनीं भरलेला देव्हारा आणि एक गुबगुबीत छोकरी एवढ्या वस्तु दिसल्या होत्या. तें घर कुलवंताचं नाहीं, ह्या गोष्टीवर विश्वास ठेवायलाच तेव्हां माझं मन प्रथम धजलं नव्हतं आणि ती वस्तीही अकुलीनांची नव्हती. पण कुलीन आणि अकुलीन हा भेदच ह्या मुंबईत काढणं व्यर्थ आहे. जिथें प्रत्येक मोठ्या इमल्यांत निदान एकतरी ...पण जाऊं द्या ! अशा जागांचं वर्णन मध्यस्थ नेहमीं 'खास...आणि प्रायव्हेट' अशा

शब्दांनीं करतात. पण खूण पटवून माहीतगारानें तिथें खुशाल प्रवेश करावा, हतपत त्या जागा सार्वजनिक असतात; आणि म्हणे 'प्रायव्हेट' !-हं: !

“नाहीं संत, कांदेवाडी किंवा चुनाम लेनपेक्षां ती जागा दसपट चांगली होती. फक्त हे लोक सांगतात तितकी आणि तशी ती 'प्रायव्हेट' नव्हती; असणं शक्यही नव्हतं. खाजगीपणाच्या नांवामुळें भुलणान्या मूर्खांच्या जादा पैशावर चालणारा तो सुद्धा एक सार्वजनिक धंदाच होता. अर्थात् परी निराळी होती. अंई, कितीही आग्रह केलास तरी मी तुला तो पत्ता देणार नाही. आणि तिथलें एकूण वातावरण इतकं सुंदर आणि सोवळं आहे कीं इमारत सांगून सुद्धा त्या ब्लॉकवर नेमकं बोट ठेवणं तुला शक्य होणार नाहीं.

“त्या रात्रीही ती जागा तितकीच निरुपद्रवी, शांत आणि सुखकर दिसत होती. खोलींतलं तेंच झिलईदार फर्निचर, तोच हार्मोनियम, तींच पुष्पपात्रं, तसबिरी, आरसे आणि तो फुलांनीं खचून मंद सुगंध फेकणारा देव्हारा सुद्धा. फक्त आज तो एखाद्या भारदस्त रावबहादुरासारखा दिसणारा म्हातारा मात्र तिथें नव्हता; आणि तो तिथें नाहीं हें पाहून कां कोण जाणे, पण मला फार हायसं वाटलं.

“ह्या बायकांच्या आठवणी मोठ्या जबर असल्या पाहिजेत. कारण एकदाच आणि उगीचच तिथें गेलेल्या मला सुद्धा तिनं तत्काळ ओळखलं. तिचं वर्तन अगदीं सहज होतं आणि शालीन सुद्धा होतं. दमून घरीं आलेल्या पतीचें एखाद्या सुसंस्कृत पत्नीनें करावं, तसं तिनें माझें स्वागत केलं. तिनें माझा कोट उतरवला, मला हातपाय धुवायला गरम पाणी दिलं, टोंवेल दिला आणि मी आरामखुर्चीवर रेलून बसलों, तेव्हां ती माझ्यासमोर पदरार्शीं चाळा करीत आंगठ्यानें गालिचा उकरीत उभी राहिली.

“शपथपूर्वक सांगतो चौबळ, ती एखाद्या गरीब स्वभावाच्या गर्तीसारखी दिसत होती. पिवळ्या चाफ्यांच्या पाकळीसारखं तिचं रेशमी पांच वारी पातळ होतं. तिच्या ओठाला, तोंडाला, कुठेंच रंग नव्हता. गहिन्या डोळ्यांत काजळ नव्हतं, तरी ते काजळ लावल्यासारखे दिसत होते आणि पायांना आणि हातांना मात्र मेंदीच्या रंगानें मोठी कोमल शोभा आणली होती. अतिशय

सुंदर वेश्येच्या चेहेऱ्यावर सुद्धा दिसणारा तो धंदेवाईक, निर्लज्ज भाव तिच्या चेहेऱ्यावर थोडा सुद्धा दिसत नव्हता. आपल्या इस्पितळांतल्या किमान पन्नास टक्के तरी नर्सेस तिच्यापेक्षां जास्त भडक आणि चवचाल दिसतात.

“मी तिच्याकडे नुसता टक लावून पाहात होतो. त्या गुन्गुबीत गोऱ्या पोरीला जवळ घ्यायची मला अतिशय इच्छा होती आणि तरीही मी तिला हात लावला नव्हता. तिच्या कानांतल्या हिऱ्यांच्या कुड्यांकडे, मानेवर रुळणाऱ्या तिच्या लांबट केशबंधनाकडे, रेशमांतून अधिकच उठावाने आपल्या मांसल मृदुतेची साक्ष देणाऱ्या तिच्या शरीराकडे आणि तिच्या अतिशय सालस आविर्भावाकडे मी नुसता डोळे भरून पाहात राहिलों.

“खालच्या नजरेंतून तिनेही माझ्याकडे कांहीं वेळ पाहिलं आणि मग थोडं स्मित करित अगदीं शांतपणें ती पायपेटीवर जाऊन बसली व जादूच्या हातांनीं सूर काढावयास तिनें आरंभ केला. योगायोगाचं मला मोठं नवल वाटलं, पण थोड्या वेळापूर्वी रेस्टोरांत माझ्या नवशिक्या तारुण्यांतलं जें गाणं मी डोक्यावर फिरणाऱ्या पंख्याकडे पाहात म्हणत होतो, तेंच गाणं तिनें जलद गतींत म्हणायला आणि वाजवायला सुरुवात केली आणि मध्येच एकदा माझ्याकडे वळून पाहून ती मोठ्या आश्वासनपर स्नेहानें हसली.

“त्या गाण्याच्या धांवत्या स्वरांचा आणि तिच्या त्या हसण्याचा माझ्या मनावर मोठा उन्मादकारी परिणाम झाला. माझ्या सान्या शरीरभर एका नव्या शिरशिरीची लाट पसरली. मी खिशांतून झटक्यानें व्हिस्कीची बाटली काढली आणि मी काय करतों आहे हें तिला कळण्यापूर्वीच तें कोरं मद्य सर्वच्या सर्व तसंच पिऊन टाकलं. मला थांबवण्यासाठीं ती एकदम उठली, पण तोंपर्यंत मीच तिच्यापाशीं झेप घेतली, वाटेंतली खुर्ची लाथेनें ढकलली आणि विलक्षण आवेगानें मी तिला माझ्या बाहुंत गोळा केली. माझ्या धडपडींत तिचे आणि माझे हात पेटीवरून वेगवेगळ्या दिशेनं फिरले आणि त्या आघातानें उत्पन्न झालेलं स्वरांचं विलक्षण मिश्रण हवेंत विरून जाण्यापूर्वीच तिच्या कुशींत मस्तक ठेवून मी अश्रु ढाळूं लागलों.

“माझा त्या वेळचा सारा मानसिक अनुभव शब्दांनीं वर्णन करून सांगणं कठिण आहे. ती वेऱ्या आहे, हें माझ्या गांवींही राहिलं नव्हतं. माझ्यासारखे अनेक त्या शय्यागृहांत येऊन गेले असतील, ह्याचंही मला भान नव्हतं. ती एक स्त्री आहे आणि तिचा चेहेरा सात्विक आहे एवढंच काय तें मला कळत होतं. माझ्या डोळ्यांतून अश्रु गळत होते. एक परी माझ्या केसांतून बोटं फिरवीत होती. मी तिच्या सुगंधी वक्षःस्थलावर तोंड दडवलं होतं. माझ्या मनाला विलक्षण विश्वास आणि आराम वाटत होता. माझ्या डोळ्यांवर आणि गात्रांवर हळुहळू जादूची गुंगी चढत होती. मी मच्छरदाणीची निळी किनार पाहिली, दिव्याचं हिरवं आच्छादन पाहिलं, कोपऱ्यांतला व्हीनसचा पुतळा पाहिला, मी तिचं तोंड पाहिलं – आणि पाहात राहिलों. जड आवाजांत मीं तिला लाडानें कांहीं तरी अडखळत म्हटलं, तिनें पुन्हा माझं मस्तक आपल्या कुशींत घेतलं आणि ओठांनीं कसला तरी लाडका शब्द करीत ती मला थोपटूं लागली. मी एकदा अंग चाळवलं आणि माझा स्मृतिशून्य परिस्तानांत प्रवेश झाला. तिथें जातां जातां मला वाटलं कीं सारं जग कसे संतोषानें आणि सौंदर्यानें ओसंडूं लागलं आहे.

“बराच वेळ गेला असेल. सायंकाळ ओसरून रात्रीला सुरुवात झाली होती. कसल्या तरी खडबडीनें आणि घड्याळाच्या एका ठोक्यानें मी एकदम जागा झालों. आतां जगांत संतोष नव्हता, सौंदर्य नव्हतं. आभाळांतून जमिनीवर कोसळलेल्या एखाद्या मोडक्या विमानासारखं मला वाटत होतं. माझं सारं शरीर जड पडलं होतं आणि वेदनेची कसली तरी असह्य कळ राहून राहून माझ्या मस्तकांत उमटत होती. अगदीं चिडीला येऊन मी माझ्या शेजारीं पाहिलं – तों काय चमत्कार ! ती माझ्या शेजारीं नव्हती ! तिच्या वेणीवरचीं चार दोन बकुळीचीं फुलं मात्र उशीवर पडलीं होती. मी आतां अगदीं शुद्धीवर आलों होतो. तरी एका अस्पष्ट शंकेच्या आणि रागाच्या तिरीमिरीनें मला घेरलं. हा पंजाबी स्वभाव आहे. मी ताडकनू पलंगावरून खाली उडी मारली आणि कोपऱ्यांत पडलेली एक फॅन्सी छडी हातांत घेऊन शयनगृहाचं व शयनगृहासमोरच्या एका खोलीचं दार आवेशानें उघडलं. तिथें मला चमत्कार दिसला ! सज्जन चेहेऱ्याची ती सुंदर छोकरी आतां

एका लड्ड गुजराथ्याच्या पुढ्यांत त्याच आदबीनें बसली होती. त्या माणसाच्या प्रत्येक बोटांत अनेक आंगठ्या होत्या. त्याच्या मानेवर कितीतरी वळ्या होत्या. त्याला हनवड्याही दोन होत्या आणि तो आपल्या लड्ड बोटांनीं तिचे गालगुच्चे घेत होता व ती त्याच मर्यादशीलपणें त्याच्या जवळ लाजत बसली होती. तो देखावा पाहतांच माझं रक्त मस्तकांत चढलं. सान्या जगावर तांबडा शिडकाव झाल्यासारखं मला वाटलं. ही पोरगी थोड्याच वेळापूर्वी मला कुशींत घेऊन माझ्या केसांतून बोटां फिरवीत होती. हिच्या दृष्टींत दृष्टि मिसळून आणि हिच्या छातीवर मस्तक ठेवून मी विश्वासानें झोपीं गेलों होतों. येतांक्षणींच मीं हिला शंभर रुपयांची नोट काढून दिली होती आणि मी अगदीं शेजारींच नशेंत आणि झोपेंत असतां ही दगलबाज..... !

“दांत ओठ खाऊन मी ‘बेइमान-फरेबी-!’ हे शब्द जळून उच्चारले आणि छडी उगारून तिच्या अंगावर सपासप दोन चार वार केले. त्या गुजराथ्यालाही मी निरोपाचा प्रसाद द्यायला चुकलों नाहीं. छे: छे: ! रात्रभराच्या मोलानें विकत घेतलेल्या वेश्येनें सुद्धा केलेला तो दगा मला माझ्या त्या मनःस्थितींत तरी मुळींच सहन झाला नाहीं. तिनें प्रथम माझ्याकडे आश्चर्यानें पाहिलं व मग ती किंचाळूं लागली.

“मी आतां पूर्ण शुद्धीवर आलों होतों. मीं स्वतःला बजावून सांगितलं, “डॉ. मेहेरा, तरुण माणसा, आतां तूं इथून जितक्या लवकर निघशील तितकं तें तुलाच बरं पडेल ! पण निघण्यापूर्वीं शक्य तर शेजारच्या खोलींतला तुझा कोट घ्यायला मात्र चुकूं नकोस.”

“आणि त्या गोंधळांतही मी घाईनें खुंटाळ्यावरून माझा कोट ओरबडला. तीन तीन पायऱ्या एका उडींत उतरून रस्त्यावर आलों आणि सरळ एक तयार टॅक्सी गांठली.

■

■

■

“इस्पितळाच्या कॉरिडोर मधून मी कार्टर्सकडे यायला निघालों तेव्हां रात्रपाळीच्या चारदोन नसेंस रिवाजाप्रमाणें माझ्यापुढें येऊन हसल्या. त्यांनीं

कधी पाहिलं नव्हतं असं माझं स्वरूप मीं तेव्हां त्यांना दाखवलं. विरक्तीने आणि संतापाने माझं मन भरून गेलं होतं. नाही, अगदीं वेश्येने केलेला दगा सुद्धा मला सहन झाला नाही ! ”

डॉ. मेहेराची गोष्ट संपली तेव्हां प्रत्येकजण अगदीं शांत होता. थोडा वेळ सगळेच सिगारेट फुंकीत स्वस्थ होते. त्या शांततेचा भंग करून शेवटीं मेहेरा संतला म्हणाला, “ डॉ. संत, आपल्या धंद्याची नीति न पाळणाऱ्या त्या बाईचा पत्ता तुला पाहिजे असेल तर आतां तो मी तुला देतो. गडबडीत माझे तिथेंच राहिलेले जोडे तुला परत आणतां येत असतील तर पाहा ! नर्स नाडकर्णी लग्नानंतर वावगी वागत असल्याचं जर माझ्या कानावर आलं तर तिच्या नवऱ्याला ते जोडे मी अवश्य भेटीदाखल पाठवीन ! ”

द या !

दया ही मोठी फसवी चीज आहे. पुष्कळदा ती दांभिकतेची आई असते. पुष्कळदा तो मनाच्या दारिद्र्यावरील मखमली अभ्रा असतो. आणि दुसऱ्यावर दया करण्याचा आव आणणारा माणूस अभाविकतः स्वतःवरच दया करण्याची पुष्कळदा पराकाष्ठा करित असतो. ज्याची स्वतःला व दुसऱ्याला न्याय देण्याची शक्ति नाही, तो माणूस सामान्यतः दयेचें उबदार पांघरूण तोंडावरून ओढून मोठ्या निरागस मनानें झोपीं जातो.

ह्या गोष्टी त्या त्या वेळीं प्रत्येकाला कळतातच असें नाहीं. माणसाला नुसते दुसऱ्याचेच हेतू अज्ञात नसतात, तर पुष्कळदा स्वतःच्या हेतूचाही त्याला पत्ता नसतो. मूषक सृष्टीचा नियमित भाग दररोज पोटांत रिचवून मनुष्य जातीवर दया केल्याचा व म्युनिसिपालिटीला उपकृत केल्याचा सोज्वळ कर्तव्यानंद उपभोगावयास जर मांजरांनीं सुरुवात केली तर त्यांना अगदीं चूक कसें म्हणायचें ? हा दृष्टिकोणाचा प्रश्न आहे !

माझ्या स्वतःच्या दृष्टिकोणाप्रमाणें मी आजकाल मला स्वतःला राजपुत्र सिद्धार्थ, तुकाराम, एकनाथ इत्यादि हळव्या लोकांच्या तोडीचा पुरुष समजून लागलों होतो. माझ्यांत इतकी माणुसकी, इतकी मानवता, इतकी दयाबुद्धि असेल अशी ह्यापूर्वी मला मुळींच कल्पना नव्हती. माझ्यांत निःसंशय असलेल्या, पण मला [किंवा तरांना] माहीत नसलेल्या अनेक सद्गुणांपैकीं एकाचा मला नव्यानेच साक्षात्कार होत होता ; आणि मी दररोज अकरा वाजतां कोर्टांत जाण्यासाठीं आमच्या गल्लीसमोर असलेल्या चिंचेच्या झाडाखालीं आलों कीं हा साक्षात्कार मला दररोज व जोरजोरानें होई.

आमच्या गल्लीनें एका हमरस्याशीं तोंडमिळवणी केली आहे. त्या रस्याच्या कांठाशीं व आमच्या गल्लीसमोर एक चिंचेचें झाड आहे. चिंचेच्या अर्ध्या फांद्यांची सांवली शेजारींच असलेल्या मॉरिस कॉलेजच्या आवारांत पडते आणि अर्ध्या फांद्यांच्या छत्रीखालीं वाटेचे वाटसरू उन्हापावसांत आश्रय शोधतात. ज्याच्या पदरांत मी आजकाल दयेचीं व मानवतेचीं मापें दररोज

भरभरून घालीत असें, तो सामान्यतः ह्या चिंचेच्या आश्रयानें उभा असायचा.

त्याचें नांव भिकू असलें तरी तो कांहीं धंद्यानें भिकारी नव्हता. त्याची स्थिति बहुतेक धंदेवाईक भिकार्यांपेक्षांही वाईट असेल; पण “ भिकारी ” हें त्याच्या सांपत्तिक परिस्थितीचें वर्णन झालें असतें, त्याच्या पेशाचें नव्हे. तो नांवाचा भिकू आणि धंद्याचा रिकशावाला होता.

कलकत्ता-मद्रासच्या रिकशांचीं आणि रिकशावाल्यांचीं वर्णनें आमच्या पुष्कळ वाचनांत होतीं आणि ह्या मानवचलित वाहनांचीं वर्णनें वाचून आम्हीं उसासेही भरपूर सोडले होते. पण एक दिवस वाहनांचा हा प्रकार नागपुरांतही जोरावला आणि तेव्हांपासून माझी आणि भिकूची चिंचेच्या झाडाखालीं सलामी झड्डें लागली.

चिंचेच्या झाडापाशींच बस उभी राही, आणि अकरा वाजतां भरल्या पोटावर पान चघळीत आणि सिगारेटचे झुरके मारीत काळा डगला अडकावून मी बसची वाट पहात उभा असें. भोजनोत्तर येणाऱ्या त्या सुखासीन अवस्थेंत मला भिकूच्या दर्शनाइतकी अप्रिय गोष्ट दुसरी नव्हती. वयानें हा मनुष्य अर्धा होता. त्याच्या हनुवटीवर एक कांटेरी खुंटांचें काळेंपांढरें पीक सदैव उभें असे. त्याचे दांत पिवळे धमक होते. डोळे पिचपिच करीत होते. बैठकीवर चिकटलेली खाकी चड्डी निव्वळ समाजाच्या शिष्ट नियमांना चुचकारण्याचा प्रयत्न करीत होती. फाटक्या बनियनमधून दिसणारा छातीचा सांपळा शरीरशास्त्राच्या कोणत्याही विद्यार्थ्याला लोभनीय वाटण्यासारखा होता आणि खवडे झांकणाऱ्या रकटेवजा टोपीनें ह्या साऱ्या देखाव्यावर कुरूपतेचा कळस चढविला होता.

रोज अकरा वाजतां हटकून चिंचेच्या झाडाखालीं सापडणाऱ्या मला भिकू अगदीं बिनचूक पळाडीत असे. मी दिसतांच तो आपल्या लंगड्या चालीनें रिकशा ओढीत मजपाशीं येई आणि आसनस्थ होऊन कोर्टाकडे चलण्याविषयीं माझी गयावया करूं लागे. माझी गयावया करीत असतांच तो खोकत खोकत टॅक्सीवाले, टांगेवाले, इत्यादि समव्यवसायिकांचा उद्धार करण्याची संधि साधून घेई.

मी भिकूच्या विनंतीला कधीच मान दिला नाही आणि त्याच्या व्याख्यानाचा गफलतीत ऐकावा लागला तेवढाच भाग ऐकला. हे दररोज मिळण्यासारखे दोन आण्यांचे गिऱ्हाईक निराशाजनक वाटावे इतके हट्टी आहे, हे लक्षांत येतांच भिकू माझ्यासमोर त्रागा करू लागला, रागावू लागला व शिव्या आहेत की ओंव्या आहेत ते कळणे कठिण जावे अशा तऱ्हेने तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटू लागला. तपस्व्याच्या शांततेने सारे ऐकून मी थडथडणाऱ्या बसमध्ये पाय ठेवला म्हणजे मग तो रडकुंडीला येई व दुडकत दुडकत आणखी कोणाची तरी अजीजी करायला निघून जाई.

भिकूचे ते व्याख्यान नको आणि त्याचा तो अमंगळ अवतार पाहाणे नको, असे वाटून एक दिवस हिऱ्या करून मी त्याच्या अंगावर एक आणा फेकला, तेव्हा आपले वेगळेच स्वरूप दाखवीत तो म्हणाला,

“मी मेहेनतीचा पैसा मागतो साहेब, भीक नव्हे !”

“मग दुसऱ्या कुणासाठी तरी मेहेनत कर. काय दुसरे लोक रिकशांत बसत नाहीत ? जा, एखादी मॉरिस कॉलेजांतली पोरगी नाही तर पोरगा पकड. हे तरुण जीव मोठे दयाळू असतात. त्यांच्या सहलीला रिकशासारखे सोईस्कर वाहन नाही !”

“नाहीं साहेब. ”

“नाहीं साहेब काय ? रिकशांत खूप वेळ खेदून बसायला मिळतं म्हणून भावनाप्रधान तरुण तरुणी त्या वाहनांत बसतात ही गोष्ट खोटी आहे ?”

“नाहीं साहेब. ”

“मग काय आहे झिगझिग ?”

“म्हातान्याच्या रिकशांत कोण बसतं साहेब ? त्यांना तर जवान रिकशावाला पाहिजे. आपल्यावरून जग ओळखा साहेब. जे तुमचं तेच त्यांचं ”

“जे त्यांचं ते माझं नव्हे गाढवा. ”

“कसं म्हटलं साहेब ?”

“जवान असो कीं बुढा ओढणारा असो, रिक्शांत न बसण्याचं माझं व्रत आहे. तें माझं तत्त्व आहे.”

“असं म्हणतां साहेब ! पण कां बरं ?” कुतुहलानें व अविश्वासानें त्यानें विचारलें.

“माणसानें माणसाला ओढावं, ही गोष्ट मला भयंकर वाटते. त्यामुळें माझ्या भावना दुखावतात. ह्या देशांत आधींच प्रचलित असलेल्या शेकडों अमानुष चालींत आज ह्या नव्या पातकाची भर पडत आहे. ज्याला साधी चाल चालणं कठीण आहे, त्या तुझ्यासारख्या म्हातान्याच्या उरावर माझ्यासारख्या तरुणानें बसावं ? आणि तूं मला ओढावंस ? काय उपयोग मग माझ्या शिक्षणाचा व संस्कृतीचा ?”

“रिक्षा कांहीं पसंत नाहीं आपल्याला एकूण !” माझ्या भाषणाचा भावार्थ काढण्यासाठीं धडपडत भिक्कू म्हणाला.

“नाहीं !”

“मग आपण कधींच रिक्शांत बसणार नाहीं ?”

“कधींच नाहीं !”

“मग इतर बाबूलेक रिक्शांत कसे बसतात ! तुम्ही मला बोललांत तें त्यांना कळत नाहीं ?”

“तें त्यांचं त्यांना माहीत ! हवा तर तुला तो एक आणा अजून घे !”

“मला भीक नको साहेब ! मला मेहेनतीचा पैसा पाहिजे !”

तेवढ्यांत दुरून बस येतांना दिसली. रागानें भिक्कूनें डोळे किलकिले करून तिकडे पाहिलें आणि तोंडानें कांहींतरी पुटपुटत दुडकत दुडकत तो तेथून निघून गेला.

मी खरोखरच सांगतो, मानवचलित रिक्शांचा देखावा मला आवडत नाहीं. जेथें बैल किंवा घोडा असायचा तेथें एका माणसानें स्वतःला जुंपून घ्यावें आणि उरीं फुटेपर्यंत धापा टाकून दिवसभर रस्तोरस्तीं धावावें ही गोष्टच

मला भयंकर वाटते. माझी निश्चिती आहे, की मी रिकशांत बसलों तर मला इतका त्रास होईल की तितका त्रास प्रत्यक्ष त्या रिकशा ओढणाऱ्या मानवी जनावरालाही होणार नाही.

उघड्या नागड्या पायानें धावत सुटणारा तो द्विपाद कोठें ठोकर तर खाणार नाही, त्याच्या पायांत कोठें कांच तर घुसणार नाही, दम कोंडून तो एकदम खालीं तर कोसळणार नाही, ह्या कल्पनांनींच मी बेचैन होईन. मी अगदीं साफसूफ आणि सुखासीन अशा रिकशाच्या गादीवर बसलों असतां दोन दांड्यांत जखडबंद होऊन घामाघूम होणाऱ्या अथवा पावसाचा वेदम मार खाणाऱ्या, किंवा थंडीनें कांकडत धावणाऱ्या त्या माणसाचा देखावा पाहतांच माझें सुख दुखावेल. मी कष्टी व्हावें इतक्या वेदना माझ्या मनाला होतील.

कष्ट, रोग आणि यातना ह्यांचीं हृदये पाहाण्याविषयीं माझें मन कमालीचें कमजोर आहे. म्हणून आपली पेन्शनींत निघायला आलेली रिकशा घेऊन भिकू दुडकत दुडकत माझ्यापाशीं आला कीं माझ्या पोटांत गोळा उठे. परंतु भिकूनें आपलें व्रत अखंड ठेवलें होतें. अकरा वाजतां मी चिंचेच्या झाडाखालीं आला कीं हबकत हबकत तो माझ्यापाशीं येई. प्रथम तो माझ्या विनवण्या सुरू करी. म्हातारे असलों, तरी धावण्यांत आपण जवानांनाही कसे मार्गें टाकूं शकतो तें मला पटवून देण्याचा जिवापाड प्रयत्न करी. माझा घुमेपणा पाहिला कीं त्याचा स्वर हळुहळू चिडचिडा होऊं लागे. लवकरच तो तेरीमेरीवर येई. दुरून बस येतांना दिसली कीं निकडीपोटीं उत्पन्न झालेल्या त्या त्राग्याच्या तेरीमेरींत भरपूर रडवेपणा डोकावूं लागे आणि मी बसमध्यें पाय ठेवला, कीं मान खालीं घालून तो हळुहळू निघून जाई. मला खरोखरच त्याची अत्यंत दया वाटे.

एक दिवस खूप पाऊस कोसळत होता. रस्ते निसरडे झाले होते. सर्वत्र पाण्याचीं थारोळीं साचलीं होतीं. मला कोटींत महत्त्वाचें काम असल्यानें छत्री घेऊन घाईघाईनें मीं चिंचेच्या झाडाखालीं आलों. मला वाटलें, आज तरी भिकूच्या उच्छादापासून मी सुटणार. पण माझें तेवढें भाग्य नव्हतें. एखाद्या ओल्या झालेल्या कावळ्यासारखा तो आपलें वाहन घेऊन तेथें इमानानें उभा होता.

एवढेंच नव्हे तर तो आज कांहीं विशेष अवसानांत होता. रोज होणाऱ्या धुसफुशीच्या सलामीमुळें कां होईना, पण माझ्यावर कांहीं विशेष अधिकार उत्पन्न झाल्यासारखें त्याला वाटे व तसाच तो वागे !

आज अगदीं अटीतटीचा पवित्रा घेऊन तो माझ्यापाशीं आला. प्रथम त्यानें माझे हात धरले. अंग शहारून मी मागें सरलों, तेव्हां त्यानें माझे पाय धरले. चकित होऊन मी म्हणालों,

“ अरे, अरे, काय हें भिकू ? ”

“ साहेब, मी म्हातारा आहे म्हणून तुम्ही माझ्या गाडींत बसत नाहीं. पण आज मात्र मला अंतराय देऊं नका ! ”

“ पण झालं काय ? ”

“ घरवाली फार ब्रिमार आहे. आज रुपया बारा आणे घरीं नेलेच पाहिजेत. मी म्हातारा झालों हा माझा गुन्हा झाला साहेब ? रोज आपले पाय धरतों, पण आपण कशाला म्हाताऱ्याच्या गाडींत बसाल ? ”

“ माझं कारण तें नाहीं भिकू. ”

“ सगळ्यांची एकच रीत आहे साहेब, जवानांचे धक्के सहन होत नाहीं त म्हणून म्हातारं गिन्हाईक तेवढं मला मिळतं. पण आज गरज फार आहे साहेब. घरवाली ब्रिमार आहे. आपण बसून तर पाहा. मोटरवानी गाडी चालवतों. ”

“ मला तुझी फार दया येते भिकू. पण तें शक्य नाहीं. ”

“ दया ? दया येते माझी ? आणि तरी पण आपण माझ्या गाडींत बसत नाहीं ? ही कोणच्या मुलखाची दया आहे सरकार ? माझा हा धंदा आहे साहेब. गिन्हाईकी घाल तर पोटाला तरी खाईन. तुम्ही अशी न बसण्याची दया करतां म्हणून मी उपाशीं मरतों. दया करीत असाल तर गाडींत बसा. मेहेनतीचे दोन गंडे खाऊं घ्या गरीबाला. घरवाली सख्त ब्रिमार आहे, म्हणून हा आज अर्ज आहे. मग कसं काय सरकार ? ”

“भिकूनें माझे पाय सोडले आणि नुसते हात जोडून तो माझ्यासमोर उभा राहिला. आज त्याच्या आवाजांत त्या म्हाताऱ्या मुजोरीचा लेशही नव्हता. त्याचे ओठ थरथरत होते आणि पिचक्या डोळ्यांत पाणी जमत होतें. पाऊस आणखी जोरावर आला आणि बसचा मात्र पत्ता नव्हता.

कां कोणास ठाऊक, मी मुकाट्यानें भिकूच्या रिकशांत चढलों. भिकूनें घंटा वाजवली, अडाणी आनंदाचा एक चीत्कार दिला आणि ओल्या रस्त्यावरून रबरी चाकें फिरूं लागलीं. मीं डोळे मिटून घेतले. निसरड्या रस्त्यावर पाय घसरून भिकू पडला तर कसें होईल, ही धास्ती मला घेरूं लागली. मला बेचैन वाटूं लागलें. भिकूवर दया करण्यासाठीं मीं आजपर्यंत त्याला टाळलें, कीं माझी बेचैनी चुकविण्यासाठीं, ह्याचा मला नीट बोध होईना. दोन आणे न देणाऱ्या मानवतेपेक्षां दोन आणे देऊन रिकशांत बसणारी मानवता अधिक व्यवहारी आणि भिकूला अधिक उपयुक्त वाटत होती, हें उघड होतें. रिकशाचें वाहन अमानुष आहे हेंही उघड होतें. फक्त माझ्या हेतूंचा आणि दयाबुद्धीचा गोंधळ उडाला होता. डोळे मिटून आणि छातीवर हात घेऊन अपघाताची वाट पाहात मी स्वस्थ बसलों होतो. भिकूचे वांकडे तिकडे पडणारे कांटकुळे पाय मला मधूनच दिसत होते. तो घंटा बडवीत होता आणि एखाद्या निष्काळजी पादचाऱ्यावर मधूनच खेंकसत होता.

—पाऊस अधिकच जोर करित होता.

—ओल्या रस्त्यावर रबरी चाकें फिरत होती.

■ विश्व कर्मा चित्रालय ■

माझी प्रिया चंचलकुमारी हिच्याकडे फोटो पाठवायचा असल्याने खालबलेल्या रंगेल स्तरांत मी फोटोग्राफरला म्हणालों, “हैं पाहा चकणे, फोटो मात्र अगदी ए वन् निघाला पाहिजे बरं का ! अगदी झ्याक्स् !”

चकणे फोटोग्राफरचें लक्ष कोठें होतें तें नक्की सांगतां येणें कठिण आहे. कदाचित् त्याचें लक्ष माझ्या कानाकडे असेल किंवा माझ्या कानापलीकडे असलेल्या उघड्या दंडवाल्या बाईच्या ‘बस्ट’ कडे असेल. मी एका जिह्वाळ्याच्या विषयावर बोलत असतां ह्या माणसानें असें थंडपणें पाहावें ही गोष्ट न आवडून मी रागावलेल्या मांजरासारखा फुसफुसत पुढें म्हणालों; “फोटो असा निघाला पाहिजे कीं तो हृदयाच्या प्रेमींत जाऊन बसावा. नुसता फोटो पाहून competition थंड पडली पाहिजे. व्हॅनिटी बॅगचा देव्हारा, अश्रूंचा अभिषेक, लिपस्टिकचे डाग वगैरे षोडशोपचार पूजा होत राहिली पाहिजे. Get me ?”

माझ्या नाजूक भावनेशीं चकणे अजूनही एकतानता पावला नव्हता. आपल्या नजरेचा कोन किंचित् बदलून तो आतां माझ्या नाकावरून पलीकडे पाहात होता. कदाचित् तो माझ्या नाकाच्या झुलत्या पुलाकडे पाहात असेल. किंवा पलीकडे टांगलेल्या एका लाथाळ नर्तकीच्या उडत्या पोटरिकडे पाहात असेल. त्याची ही निर्विकार वृत्ति सहन न होऊन मी ओरडलों, “काय म्हणतों मी ?”

“काय ?” तो एका ‘सहा आण्यांत दहा’ चित्रावलीवर डोळे फिरवीत म्हणाला.

“म्हटलं, फोटो चांगला आला पाहिजे. तुमचं लक्ष आहे कुठें ?”

“तुमच्या नाकाकडे !”

लहानग्या लडिवाळांच्या परिभाषेंतील हा जबाब ऐकून माझा श्वास एकदम थांबला. माझा श्वास पुन्हा सुरू होण्यापूर्वीच एखाद्या ग्रीक तत्त्वज्ञाच्या शांतपणानें चकणे पुढें म्हणाला, “तुमचं नाक दोन सेंटिमिटर आणि दोन सुतं जास्त लांब आहे. शिवाय तें जास्त बाकदार आहे. तुमच्या अधरांच्या

बिंबफलावर टोंच मारण्याचा तुमच्या नाकाचा प्रयत्न आहे असं आपण अलंकारिक भाषेत म्हटलं असतं. परंतु तुमच्या कांटेरी मिशांचं कुंपण आड येत आहे. ”

“ कशाच्या ? ” मी स्वतःला नकळत जिज्ञासेच्या आहारीं जाऊन विचारलं.

“ तुमच्या ओठांना बिंबफलं म्हणण्याच्या. तुमचे दांतही जरा फाजील पुरोगामी वृत्तीचे आहेत, ही गोष्ट फोटोंत सुद्धा नडणार आहे. ”

“ म्हणजे ? ”

“ चुंबनसंस्थेवर ब्रह्मदेवाने बजावलेला हा कायम मनाई हुकूम आहे. त्या मुलीचे दांतही तुमच्या दातांचं स्वागत करायला असेच पुढे सरसावले आहेत काय ? तसं असेल तर तुमचं नशीब फुटलं. ”

“ त्या मुलीचे दांत मुळींच पुढे नाहीत. फक्त तिची अकलदाढ उपटली आहे. ” मी रागावून म्हणलों.

“ हरकत नाही. मुलींना अकलदाढ आली तरी अकल येत नाही. दाढ गेली म्हणून नसलेली अकल जात नाही. त्या मुलीचा स्वभाव वगैरे कसा आहे ? ”

“ ह्या पंचायती तुम्हांला कुणी सांगितल्या ? तिच्यावर प्रेम कुणाचं आहे, माझं कीं तुमचं ? ”

“ तुमचं. पण तिचं प्रेम टिकवायला तुम्हांला माझी मदत पाहिजे आहे. मिस्टर, तुम्ही विश्वकर्मा चित्रमंदिरांत आहांत हें विसरूं नका. इथे प्रथम मनाचा फोटो घेऊन मग शरीराचा फोटो घेतला जातो. सुरुवातीला तुम्ही मोठ्या उत्साहाने बोलत होतां तेव्हां मी तुमच्या मनाचा फोटो शांतपणे घेत होतो. ”

“ मनाचा फोटो ? मनाचा फोटो ही काय क्ष किरणाची नवी तऱ्हा आहे काय ? ”

“ मनाचा फोटो ही मानसशास्त्रावर आधारलेली कला आहे. उदाहरणार्थ, सांगतों. इलकली लुगडं आणि पाटल्या घातलेली बाई, जरीचा रुमाल आणि

शेडा लावलेल्या पुरुषाबरोबर आली तर डोळे मिटून आम्ही त्यांना पोज देतो. पुरुष बसलेला आणि बाई अटेन्शनच्या थाटांत खुर्चीवर हात ठेवून उभी. अप्-डु-डेड् पोकळकाष्टा तरुणी सुटांतल्या मुंछमुंछ्याबरोबर आली तर आम्ही हीच पोज उलटी करून सूटवाल्याच्या हातांत बाईचं कुत्रं देतो. सरळ काम ! पुरोगामीही नाहीं आणि प्रतिगामीही नाहीं असं जोडपं आमच्याकडे आलं तर आम्ही त्या दोघांनाही बसवून किंवा उभें करून एकमेकांच्या नाकाकडे पाहायला सांगतो. मध्यें फुलांचा गुच्छ ! म्हाताऱ्या पेन्शनराबरोबर एखादी उपवर पोरगी आली तर तिच्या हातांत ग्रंथराज देऊन आम्ही तिची गागीं बनवतो. शिवाय गाल थोडेसे टच् करून टाकतो ! नवरदेवाच्या सोयीसाठी. हॉकीटीम आली तर दोन खेळाडू निजलेले, बाकी उभे, मध्यें चेंडू आणि ढाल. अॅक्टेस आली तर कायम ठशाचं हास्य आणि ठळठळीत कुंकूं. उनाड सरदारणीच्या डोक्यावरून भारदस्त पदर ! लेखिकेचा गाल हातावर व टांक हातांत ! लेखकाच्या तोंडांत सिगारेट व शून्यदृष्टि शून्यांत ! पहेलवानाची पोज उठावशीची व समोर गदा ! रजेच्या अर्जासोबत फोटो पाठवायचा असेल तर गालांचे द्रोण झालेले, पण नोकरीच्या अर्जासोबत गालांच्या फुगीर पुऱ्या ! थोडक्यांत म्हणजे मनाच्या चित्रावरून शरीराचं चित्र ठरवायचं हें विश्वकर्मा चित्रमंदिराचं वैशिष्ट्य आहे. परंतु तुमचं प्रकरण जरा भानगडीचं दिसतं. तुमचं नाक दोन सेंटिमिटर आणि दोन सुतं जास्त लांब आहे. ”

“ बरं मग ? ” मी चपापून नाक चाचपले.

“ तुमच्या मिशाही शेग्हिंग ब्रशसारख्या आहेत. ”

“ असतील ! ” संरक्षणबुद्धीनें माझा हात मिशांवर आला.

“ तुमचे दांत उपसलेल्या तरवारीप्रमाणं दिसतात. ”

“ अच्छा ! ” बेदरकार त्रयस्थपणाचें सोंग आणून मी शीळ घालूं लागलों.

“ तुमचे केस बरेच विरळ झाले आहेत. तुमचा चेहेरा खडी पेरलेल्या रस्त्याप्रमाणें खडबडीत आहे. शिवाय तोंड वाकडं करण्याची तुम्हांला संवय दिसते. तुमचा...”

“ बस् ! बस् ! ” लागोपाठ गोळ्या बसल्यामुळे जेरीस आलेल्या डुकराप्रमाणे मी चीत्कारलो.

“ तुमचा बांधा हा Classical Hero सारखा खासच नाही, हॅही लक्षांत आणा ! ”

“ किती तोंड करतां ? जरा जीभ आवरा ! ”

“ आधीं कडू मग गोड ! कॅमेरा हा एकाक्ष असला तरी प्रेमाइतका आंधळा नसतो, म्हणून सांगून ठेवतो. ”

“ पण माझ्या दोषांसकट ती माझ्यावर प्रेम करते. With all my faults she loves me still. ” मी मातृभाषेला इंग्रजीचा टेकू देऊन म्हणालो.

“ With all your faults म्हणजे नाकाची दोन सेंटिमिटर आणि दोन सुतं जादा लांबी, फिसकारलेल्या मिशा, पुढे आलेले दांत, वगैरे ? ”

“ तुम्ही फोटोग्राफर आहांत कीं हजाम आहांत ? ”

“ मी Psycho-Cameraman आहे. बायकांची जात चंचल आणि चोखंदळ असते. आपल्या दोषांची निर्मेल जंत्री त्यांच्या हवालीं करण्यांत अर्थ नाही. चांगला फोटो पोरीकडे पाठवा म्हणजे तिला तुम्ही चांगले वाटाल. By the way, मी हजाम नाही. ”

“ मी आजच तिला चांगला वाटतो. ”

“ ह्यः ! असं प्रत्येकच प्रेम्त्याला वाटतं ! ”

“ माझ्यापूर्वीं होऊन गेलेल्या बारा उमेदवारांच्या बाबतींत झालं नाही तें माझ्या बाबतींत झालं आहे. ती सहा महिने मला चिकटून आहे. आणखी नुसता आठ दिवस बाहेरगांवीं गेलों तर फोटोसाठी जीव टांकत आहे. ”

“ मिस्टर, फोटोग्राफर आणि डॉक्टर ह्यांच्यासमोर लप्पम्-छप्पम् करणं हितावह नाही. बाळंतिणीनें सुइणीसमोर लाजूं नये. तुमच्या पूर्वींच्या बारांची जी गत झाली ती तुमची होऊं नये म्हणूनच तुम्ही हा फोटोचा रखवालदार पाठवतां आहां, खरं ना ? मग तो शक्य तितका चांगला पाठवा. आपला

फोटो हुबेहूब आपल्यासारखाच निघावा असा हट्ट धरणारं गिऱ्हाईक मीं अजून पाहिलं नाहीं. म्हणूनच आरशाच्या तोंडाला तोंड न देणारीं माणसं कैमेऱ्या-समोर आनंदानें दांत विचकतात. दोषांची वजाबाकी आणि गुणांचा गुणाकार हें विश्वकर्मा चित्रालयाचं वैशिष्ट्य आहे. ”

“दोषांची वजाबाकी आणि गुणांचा गुणाकार ! ” मी दांतांवर पेन्सिल मारीत त्या महापुरुषाचें सूत्रवाक्य स्वतःशीं बडबडलों. खरेंच सांगायचें म्हणजे त्याच्या तर्कशुद्ध वक्तृत्वानें माझ्यावर परिणाम केला होता.

“Exactly. चंद्र दाखवायचा पण डाग नाहीं. कमळ दाखवायचं पण चिखल नाहीं. हत्तीण दाखवायची पण तिचे दांत, कंबर, कान, कांहीं नाहीं. नुसती तिची काव्यांत अमर झालेली चाल दाखवायची ! ”

“अस्सं ! ” मी दिपून जाऊन म्हणालों, “ मघां मीं तुम्हांला हजाम म्हटलं त्याविषयीं मला क्षमा करा ! ”

“Don't mention it ! अहो प्रेम्त्याचं बोलणं कुणी मनावर का घेतो ! बाकी मीं पाहून ठेवलं आहे, माझा मुद्दा बायकांना फारच पटकन् पटतो. नुक्तीच एक मानवी म्हैस माझ्याकडे येऊन गेली. तिलाही मला वाटतं, आपल्या प्रेम्त्यालाच फोटो पाठवायचा होता. लागलीच मीं त्या म्हशीची उर्वशी बनवली. सिंहकटी, गजगती, वरारोहा, सुमध्यमा वगैरे झाडून सर्व ! त्या बयेनें आरशांतलं आपलं प्रतिबिंब नाकारलं आणि विश्वकर्मा फोटोग्राफर्सनीं निर्माण केलेली छबी मात्र उराशीं धरली. तत्त्व तेंच ! दोषांची वजाबाकी आणि गुणांचा गुणाकार !

“ गुणांचा गुणाकार ! बरं, मी कांहीं तुमच्या म्हणण्याबाहेर नाहीं. ” मी नम्र स्वरांत म्हणालों. त्याच्या डिकटेटरी वाणीनें मला चीत केलें होतें.

“That's right ! तुमचं डोकं वास्तविक सोललेल्या नारळासारखं आहे...” तो पूर्वपदावर आला.

“ही:-ही:-” मीं कडू तोंड करून हसलों.

“ दातावर आपण रुमाल धरूं. ”

“खी:-खी:-!”

“मुरमाड तोंड तेज:पुंज करूं!”

“ह्य:-ह्य:-!”

“कॅमेऱ्यासमोर तोंडाची चौकट करून हसण्याचा जरी रिवाज असला तरी तुम्ही इतकें हसूं नका, तुमचे दांत दिसतील.”

“बरंऽ” माझा आवाज घोगरा झाला.

“नाक जरा कमी करावं लागेल.”

“हं!”

“फोटो अगदीं झ्याक्स निघेल. ब्रह्मदेवानें कित्ता गिरवावा. नेत्राचं निरांजन, अश्रूंचा शॉवर बाथ, लिपूस्टीकचे डाग, काय बिशाद आहे तिच्याजवळ तुमचा फोटो असतां दुसरा पुरुष जवळ फटकेल!”

“हो: ! हो: ! हो:-”

“आतां आपण तयार व्हा—!”

—चकणे फोटोग्राफरनें आपलें खापरतोंड काळ्या फडक्यांत घुसवलें व चंचलकुमारीचें नांव घेत मी ध्यानस्थ झालों.

“वन्-टू-थ्री-थॅक्यू ! उद्यां पंचवीस रुपये घेऊन या व फोटो घेऊन जा.”

“पंचवीस रुपये फार झाले !”

“प्रेम्यांना असा भाव करणें शोभत नाहीं. विश्वकर्मा चिताऱ्याचे हेच रेट्स आहेत. प्रतिसृष्टि उत्पन्न करावी लागते. अच्छा उद्यां !”

चक्रप्यानें हातांत दिलेला फोटो सक्रोध कौतुकानें निरखीत मी म्हणत होतों—

“हें नाक माझें नाहीं.”

“कबूल, हें नाक Classical आहे.”

“पण तें माझें नाहीं. तसेच हे डोळे— ’

“डोळे उत्तम आहेत. बंगाली आदर्श !”

“पण ते माझे नाहीत. आणखी हे अवयव—”

“ते खास अजिंक्याच्या लेण्यांतून आयात केले आहेत.”

“असतील. मी अजिंक्याचा रहिवाशी नाहीं. वेरूळचाही नाहीं.”

“नसाल. पण फोटो कमाल सुंदर साधला आहे. जरा कलेकडे पहा !”

‘हा फोटो माझा नाहीं. तुमच्या कलेची तारीफ करावी कीं अकलेची करावी तें मला कळत नाहीं.’

“दोषांची वजाबाकी आणि गुणांचा गुणाकार हें माझें ब्रीदवाक्य आहे. तुमच्यांतले सारे दोष वजा केल्यावर शिल्लक कांहींच उरत नाहीं हें लक्षांत आल्यामुळें ही छत्री मला उत्पन्न करावी लागली. तसें करतांना मला फार प्रयास पडले आहेत !”

“इतक्या प्रयासानें माझा खून पाडण्याची तुम्हांला गरज नव्हती.”

“मीं तुमचा खून केला नाहीं, तुमचा पुनर्जन्म केला आहे. तुमचं नाक वास्तविक दोन सेंटिमिटर व दोन सुतें—”

“पण तें माझं नाक होतं. माझ्या नाकावर माझं प्रेम होतं, तो माझ्या व्यक्तिवाचा भाग होता.”

“पण, प्रेमाच्या माणसाला बहाल करण्यासारखी ती वस्तु नव्हती. मीं काल केलेलं सारं विवेचन इतक्या लवकर तुम्हीं विसरलांत ही खेदाची गोष्ट आहे. मला चौपाटीवरचा फडतूस फोटोग्राफर समजूं नका. मी Psycho-Photographer आहे. माझ्या सहनशीलतेचा अधिक अंत न पहाल तर बरं !”

“अहो, पण हा फोटो माझ्यासारखा दिसत नाहीं !”

“तुमच्यासारखा दिसत नाहीं ? तर मग फोटोवर नांव घाला आणि लिहा To... With love ... eternal ... from ... आणि मारा सही, आणखी द्या पाठवून ! इतकं ऐकलंत तर येवढी ऐका. अरे मुला, मी तुला तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों !”

“ खरंच कां माझ्या अल्प गुणांचा गुणाकार तुम्हीं ह्या चित्रांत केला आहे ! ”
विनवण्या आणि दरडावण्या ह्यांच्या योग्य मिश्रणाने बनलेल्या त्याच्या संवाद-
पद्धतीपुढे विरघळून मी म्हणालों.

“ अलवत् ! प्रत्येक म्हशींत उर्वशी वीजरूपाने वास करते हें तत्त्व जितकं खरं
आहे तितकंच प्रत्येक माणसांत मदनाचा वास असतो हें तत्त्व खरं आहे. सारा
प्रश्न कलात्मक निर्मितीचा आहे. त्या लढू बाईला जें तत्काळ कळलं तें तुम्हांला
कळून सुद्धा वळूं नये म्हणजे आचंब्याची गोष्ट वाटते ! खप्पड माणसाचा चेहेरा
फोटोंतही खप्पड दिसला, नकट्या माणसाचं फोटोंतलं नाक वास्तवतेच्या
अतिरेकाने त्याच्या संतापास कारणीभूत झालं तर मग आम्हां कलावंतांची
मातब्बरी ती काय राहिली व जगाच्या सुखांत आम्हीं भर कसली घातली ? ”

“ एका चकणे, प्रेमाचे बारा प्रयोग केल्यानंतर तिच्या प्रेमास व आदरास
पुरेपूर सहा महिने पात्र झालेलं मी तेरावं रसायन आहे. हा फोटो—” इथं मीं
तोंड वांकडं केलें.

“ तोंड वांकडं करूं नका. हा तुमचा फोटो. ”

“ हा माझा फोटो, आमच्या सुखांत भर घालील अशी आशा आहे. पाठवतोच
तर मीं तो आतां तिला. त्या जगन्निर्यंत्यापार्शीं आतां तुम्हीं माझ्या नांवाने
प्रार्थना करा. ”

“ तथास्तु ” च्या पवित्र्यांत त्या महाभागाने उचललेला हात मला निरोप
देण्यासाठीं तसेंच विल वसूल करण्यासाठीं होता !

—विरहाने हैराण झाल्यामुळे रात्रीच्या प्रहरीं तारे मोजण्याचें कंटाळवाणें काम
करीत झोंपों जाण्यास किंवा उष्ण उसासे सोडण्यास चंचलकुमारीनें मला
अवधीच दिला नाही. माझा फोटो माझ्यापेक्षां किती भाग्यवान्—त्याला प्रियेचा
सहवास लाभेल, तिच्या अश्रूंचें स्नान त्याला घडेल, तिच्या लीप्-स्टिकचा रंग
त्याला लागेल वगैरे विचार फोटो काढण्यापूर्वीच माझ्या मनांत येऊन गेले
असल्यामुळे तोही विरंगुळा मला नव्हता. शिवाय रजिस्टरनें पाठविलेल्या

फोटोची रसीद हातीं येण्यापूर्वीच मनचे मांडे खाणें सयुक्तिक नव्हे, असें वाटल्या-मुळें तो नाद सोडून मी पोस्टमनची वाट पहात होतो. परंतु पोस्टमननें रसीद देण्याऐवजीं एके दिवशीं माझा मृत्युलेख माझ्या हातीं आणून दिला. ती चंचलकुमारीनें फोटो पावताच तांतडीनें केलेली व तिच्या निलेज, दगाबाज, बेइमान हृदयाची साक्ष देणारी लांबलचक, महागरी, तार होती. तिचा [म्हणजे त्या तारेचा] मराठी तर्जुमा असा :— प्रिय मित्र, वाईट वाटतें—आपलें—आतां—नातें—शुद्ध—बंधुत्वाचें. फारच—तर—मित्रत्वाचें. कारण, तूं—ज्या—तरुणाचा फोटो—चुकून—मला—पाठवलास (हो—य ! चु—कू—न—च !) त्याच्यावर—माझें—प्रथमदर्शनीं—मनापासून—प्रेम—बसलें आहे. मला—विसरून—जा. पण—मला विसरण्यापूर्वीं—त्या स्वरूपसुंदराचा—पत्ता—पाठव. (पाठवच ना ५ ५) वादविवाद—नको—पत्रापत्री—नको. निकाल—अखेरचा. तो रूपसुंदर न मिळाला तर—फोटो—बरोबर—स—ती ! !

—रागानें वेडा होऊन, मुठी वळून व मुठीत ते तारेचे रीमभर कागद घेऊन मी तडक विश्वकर्मा चित्रालयांत धांवत गेलों, व कसल्या तरी काळ्या कांचेकडे निर्विकार नजरेनें पाहणाऱ्या चकण्याची मान धरून भेसूर व हृदयविदारक (पण विशेषतः भेसूरच) स्वरांत ओरडलों—“ चांडाळा ! काय केलंस हें ! ”

“ काय ? ” तो निर्विकार शांतीचा सागर न डहुळतां पुसता झाला—

“ काय, काय, काय ? माझ्या प्रेमाचं एकुलतें एक निगेटिव्ह फोडून टाकलंस ! माझ्या प्रण्याच्या स्टुडियोला आग लावलीस ! प्रेमाच्या फुलत्या बागशाहींत आश्रमांतल्या उपाशीं बकऱ्यांचा कळप सोडलास ! ”

“ अरें ! माझी मान सोडा ! काय झालं काय पण ? ”

“ चांडाळा, आतां काय व्हायचं राहिलं आहे ? ” स्वतःच्या छातीवर हात व चकण्याच्या छातीत त्याच हाताची बुक्की मारून मी म्हणालों—

“ दिवाळीची होळी झाली ! बोहल्याचं कब्रस्तान झालं ! बुंदीचा लाडू म्हणून हातांत घेतला आणि त्याचा बाँब झाला ! ”

“ पण म्हणजे नक्की काय झालं ? ” तो गुदमरलेल्या आवाजांत म्हणाला.

“ कर्मनिष्ठा, वाच—हैं डोळे फोडून वाच ! ” त्याचें मानगूट गदगदां हलवत व त्याच्यासमोर तारेचे कागद धरून मी विक्रांतासारखा गजरलों.

त्या तारेंतील एकेका शब्दासरशीं चकण्याच्या लुब्ध्या पडलेल्या अंगांत पहातां पहातां ताठरपणा येऊं लागला. त्याचे दंड स्फुरण पावले, मान ताठरली, पाय पक्क्या पायावर उभे झाले व मला परिचित असलेल्या विनवणीवजा हुकूमशाही स्वरांत तो म्हणाला—“ आधीं माझी मान सोडा बरं—सोडा माझी मान ? असं, आतां माझे आभार माना ! ”

“ कशाबद्दल ? माझ्या प्रेमाच्या ताजमहालखालीं सुरंग लावल्याबद्दल ? माझ्या प्रणयसागरांत यू-बोटी सोडल्याबद्दल ? अनुरागाच्या अनुपम उद्यानांत—”

“ खामोष ! नाटकीपणा बस झाला. एका बेइमान बाईची मी वेळींच तुम्हांला ओळख पटवून दिली आहे. म्हणे माझ्या दोषावर तिचं प्रेम आहे. माझ्या दोषांसकट माझ्यावर ती प्यार करते. ह्यः ! जी गमावण्याच्याच लायकीची होती ती गेली ; झालं ! त्यांत येवढं रडण्याओरडण्यासारखं काय आहे ? ” एका घाटदार शरीराच्या पहेलवानी फोटोवर नजर लावून चकणे म्हणाला.

“ आणि माझं प्रेम ? मी आतां कसा जगूं ? कशासाठीं जगूं ? ” न्यू थिएटर्सच्या पात्रांना पाठ असलेली विलापवजा तान आलापून मी विव्हळलों.

“ कशासाठीं जगूं ? शक्य तर तुम्ही जगूंच नका ! पण तुम्हांला निमित्तच पाहिजे असेल तर तें मी तुम्हांला देतो. ती बाई जर एका फोटोसाठीं सती जाऊन मरूं शकते तर तुम्हीं एका फोटोसाठीं खासच जगूं शकाल. अरे गण्या, आंतून जरा तो फोटो घेऊन—”

—पण चकण्याचें हें वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीच धुळीनें भरलेली एक मोटर भर वेगानें व “ कॅरॅर—” असा आवाज करीत स्टुडियोसमोर शिंग फुंकत खडी झाली. चकणे मोटारींतल्या गिन्हाइकाचें स्वागत करण्यासाठीं बाहेर धांवला व गण्यानें समोर आणून ठेवलेल्या फोटोचा अम्मल माझ्यावर चढूं लागला. कुठें हे ह्या सुंदरीचे खंजनेत्र व कुठें ते चंचलेचे घारे पिचके डोळे ! कुठें ह्या

ललनेचें नवथर शरीर आणि कुठें तो चंचलकुमारीचा बीअर-बॅरल सारखा बांधा ! कुठें ह्या सुंदरीच्या धनुष्याकृति भुंवया आणि कुठें त्या चंचलेचे कांटे चमचे ? कुठें ह्या कुलकामिनीच्या चेहेऱ्यावरचा शालीन भाव आणि कुठें त्या उठवळ भवानीच्या मुखड्यावरचा बाजार-भाव ? बस्स ! ठरलें ! चटोर चंचलेला हान्न माझा प्रणाम !

बाहेरून बुटांचे आवाज आले व त्या फोटोंतल्या छत्रीवर डोंगळ्यासारखी डकलेली माझी नजर दूर न करतां मी भावनोत्कंड स्वरांत ओरडलों—

“चकणे ! कसंही करा, कांहींही करा, पण ह्या फोटोंतील ओरिजिनल माणूस मला दाखवा !”

“त्रिखंड धुंडावं लागलं तरी पर्वा नाही, तारा करा, स्पेशल ट्रेन्स सोडा, विमातं उडवा, पण तेवढं त्या फोटोंतलं ओरिजिनल माणूस भेटवून मला चुडेदान द्या. माझ्या लिप्स्टिकची आणि नेलपेंटची लाज राखा, चकणे !”

—मी दचकून वर पाहिलें. बायकी आवाज !

“चंचल, कवटाळणी ! नुसती तार करूनच तुझं समाधान झालं नाही. त्या स्वरूपसुंदराच्या शोधासाठीं मोटार सोडून इथं येऊन तडफडलीस ?”

“आणि त्या राजसाचा फोटो पाठवून माझ्या जिवाला जी आग लावलीत तेवढ्यानें तुमचा आत्मा थंड झाला नाही ? माझ्या रायाला मी रानोमाळ धुंडत असतां आपलं तोंड घेऊन इथंही अपशकून करायला आलां ?”

“आणि चांडाळणी ! ह्या गुलाबकळीच्या छत्रीचं मी ध्यान करीत असतां तूं आपलं धिरड्यासारखं थोबाड घेऊन इथं आलीस ?”

“शांत व्हा मिस्टर,—शांत व्हा मॅडम—” आपल्या एकेक हातानें आम्हांला थोपवून चकणे बोलूं लागला. “कमरेवरच कळसा असतांना गांवाला वळसे घालत बसणें इष्ट होणार नाही.”

“म्हणजे, What do you mean ?” मी म्हणालों.

“आजचा सुप्रसंग देवानें आपणांस दाखविला याविषयीं त्या प्रभूचे आपण आभार मानूं या !” माझ्याकडे लक्ष न देतां चकणे म्हणाला.

“ But what do you mean? मला ह्या त्रिभुवन सुंदरीचं दर्शन अजून न्हायचंच आहे ! ” चकणेचा एक हात ओढीत मी म्हणालों.

“ आणि मलाही ह्या भुवनसुंदराचं दर्शन घडायचंच आहे ! ” चकण्याचा दुसरा हात ओढीत चंचला म्हणाली.

“ मला ह्या फोटोंतली सुंदरी मिळाली नाही तर मला क्षय लागेल ! ” मी त्या रमणीच्या चित्रावर गाल ठेवून म्हणालों.

“ आणि मला त्या फोटोंतला रूपसुंदर मिळाला नाही तर मी झुरून मरेन ! ” चंचला माझा फोटो हृदयाशी धरून म्हणाली.

“ शांत व्हा ! शांत व्हा ! प्रेमी जनहो, शांत व्हा ! ” चकणे मंत्र म्हणणाऱ्या ऋषीच्या गंभीरपणाने बोलू लागला. “ तुम्हांपैकी कुणीच मरण्याची घाई करण्याचं आतां कारण नाही. एकमेकांस अत्यंत अनुरूप असणाऱ्या तुम्हां दोघांचे हात मी मोठ्या आनंदाने आतां परस्परांच्या हातांत अडकावतो ! ” —तसें करत चकणे म्हणाला.

“ पण मला ही नको ! मला ह्या चित्रांतलं मूळ माणूस पाहिजे आहे ! ” मी जिवाच्या आकांताने ओरडलों.

“ आणि मलाही हे नकोत ! मला ह्या चित्रांतला मूळ माणूस हवा आहे ! ” चंचला हृदयद्रावक स्वरांत हंबरली.

“ मिस्टर, तुमच्या फोटोंतलं मूळ माणूस हें ! ” चंचलेकडे बोट दाखवून चकणे आर्द्र स्वरांत म्हणाला. “ आणि मॅडम, तुम्हीं मोठ्या प्रेमाने हृदयाशी धरलेल्या चित्राचं ओरिजिनल हें ! ” चकण्याने माझ्याकडे बोट दाखविलें व ते तसेंच रोखून ठेवलें.

मी आश्चर्याने तोंड उघडलें व मिटलें !

चंचलेनें आश्चर्यानें “ आ ” वासला व तो तसांच ठेवला.

चकणे आम्हां दोघांकडे आळीपाळीनें सकौतुक पहात होता.

त्याच्या वृत्तीत क्षणाक्षणाला वात्सल्यरस भरत होता. आमचे हात परस्परावर दाबून धरण्यांत त्याला अखेर यश आलें व कांहीं क्षण शांत राहिल्यावर तो मंद गतीनें पुढें बोलला—

“ मॅडम, गुणांचा गुणाकार व दोषांची वजाबाकी हे माझं सूत्र आठच दिवसां-पूर्वीं तुम्हीं ग्रहण केलं होतंत. त्याचप्रमाणें मिस्टर, म्हशी व उर्वशी ह्यांच्या-संबंधीं आपला झालेला talk तुमच्या लक्षांत असेलच !

“तुम्हां दोषांच्याही मनोकामना पूर्ण करून तुमच्या पुनर्मीलनास मी कारणीभूत झालों. ह्या विषयीं अल्प फेड म्हणून तुम्हीं दोषांनींही आतां कॅमेऱ्यासमोर यावें ! हा फोटो खास मॅरेज कन्सेशन दरानें काढण्यांत येईल—चंचलाबाई, तुम्ही खुर्चीवर बसा ! मिस्टर, तुम्ही कुत्रं घेऊन त्यांच्यामागें उभे रहा. हां- ! वन्- !

“तलखी झाली कीं वारा घ्यायचा, थंडी वाजली कीं ऊव शोधायची आणि जीव दुखला कीं उपचार करायचा, हें चार सामान्य माणसांचं भाग्य झालं. पण हें भाग्य सगळ्यांच्याच वांट्याला येतं असं नाही. सुख आणि दुःख ह्यांतला भेद शोधायला सुद्धा सवड आणि वाव नसणारीं कांहीं मनं असतात. तलखी झाली तरी तीं वाऱ्याची आशा धरत नाहीत, थंडी वाजली तरी तीं ऊव शोधत नाहीत आणि जीव दुखला तरी कधीं उसासा सोडत नाहीत. नवसासायासाचं दुःख असेल तर तें उसासा सोडून हलकं होईल, पण जें जन्मालाच लागलं तें जीव जाईपर्यंत कुठून संपणार ? आणि मग त्याचं कौतुक तरी कशाला करायचं ? ओठावर ओठ आवळून रोजचा रामरगाडा उपसत मरेपर्यंत तें मुकाट्यानं सहनच केलं पाहिजे. नुसतं मनाचं दुःख नाही, तर शरीराचंही !

“सोनूच्या मनाच्या दुःखाची गणती कुणी ठेवली होती ?—तिची तिंनं सुद्धा नाही. सुख मोजतां येतं. अपरंपार सुख सुद्धा मोजतां येतं. आणि त्याचं मोजमाप करतांना दुणावत जाणाऱ्या सुखाच्या वेळाचा हिशेब सुद्धा लवकर संपतो. पण ह्या असल्या दुःखाचा अंदाज जन्माच्या मापानं मोजून तरी कुणाला करतां आला आहे ? सोनूच्या चेहेऱ्यावरून आणि तिच्या त्या पांढऱ्या फटफटीत कपाळावरून सुद्धा कुणाला नीटशी कल्पना आली नसती. विधवा, मास्त्रीण, तरुण आणि एकटी...यमूच्या सोबतीला कांहीं त्या अर्थानं महत्त्व नव्हतं. ती सुद्धा तशीच होती. विधवा, मास्त्रीण, तरुण आणि अनाथ ! एक पुरुष आणि स्त्री एकत्र आली तर एक वेगळंच विश्व उत्पन्न होतं, पण एकाच शाळेंतल्या दोन मराठी मास्तरणींनीं एकमेकांच्या आश्रयानं कुठल्या तरी कुग्रामांत एकत्र राहणं, म्हणजे नुसती दोन शून्यांची सोबत ! विधवा, मास्तरणी, तरुण आणि एकट्या !...मनाला थोडासा निस्संगपणा शिकवला असता, जें पुष्कळ ठिकाणीं सुटलं आहे, तें सोनू आणि यमू यांनींही सोडलं असतं, तर ह्या दुःखाचं कारणच नव्हतं. शाळा समितीच्या प्रमुखांशीं ओळख ठेवणं—टंकवारून पाहणारांच्या डोळ्यांना बेगुमान नजर देणं—भिंतीवरचे

लेख पाहून धसका घेण्याऐवजी स्वतःच फिदी फिदी हसणं...आणि—
पण तो त्यांचा मार्गच नव्हता. बाहेरच्या जगांत वर मान न उचलणारी आणि
परक्यासमोर तोंडाला खीळ घालणारी सोनू, घरच्या आणि ऋणानु-
बंधाच्या माणसांसमोर मात्र पुष्कळसं हसत असे. खरंच, तिथे मुद्दा सोनूनं
इतकं हसायला नको होतं. म्हातान्या वयांतही सोनूचे वडील अगदीं
अभाळासारखं हसत असत. दरवर्षी कुटुंबांत नियमानं भर घालणाऱ्या तिच्या
भावाचं तोंड सदा खदखदत असे—पण सोनू—ती इतकी हसत राहिली
नसती तर बरं झालं असतं असं त्या दोघांनाही वाटे.

“ पांच पंचवीस कोसांवर आडवं गंध लावून आणि तांबूस धोतर नेसून
दहापांच एकरांची रुटूखुटू शेती करीत बसलेल्या सोनूच्या वडिलांनीं चष्म्याव-
रून पहात तिला वारंवार सांगितलं होतं—“ सोने, बायकांच्या जातीनं असं
उठल्यासुटल्या हसूं नये ! ” मुंबईच्या “ ॲडम मिल ” मधें जोंवरच्या
पदवीपर्यंत चढलेल्या तिच्या लहान भावानं मुद्दा चिडचिड्या स्वरांत तिला
हेंच म्हटलं होतं—“ ताई, तू उगीच इतकी हसत जाऊं नकोस बुवा ! ” तरीही
सोनू अजून हसतच होती, अगदीं थोड्या कारणानं आणि पुष्कळां! कांहीं
कारण नसतांना मुद्दा ती पट्कन हंसून जाई.

अगदीं लहानपणापासून एखाद्या खळखळणाऱ्या झऱ्याप्रमाणें पुष्कळ
आणि निर्मळ हसण्याचा तिचा स्वभाव होता. एखाद्या तांब्याच्या लखल-
घासलेल्या खणखणीत भांड्याप्रमाणें तिचं तें रूप, तो स्वभाव आणि तें तारुण्य
—खरोखर, पाहणाऱ्याच्या पोटांत नुसतं तुटूं लागे. सोनूचे अण्णा एक तऱ्हे-
वाईक प्रकृतीचे तत्त्वज्ञ होते. अंधेर संपण्याची आशा नसली म्हणजे माणूस
रात्रीचे तास मोजत नाही आणि रडण्याला जो अर्थ नसतो तो पुष्कळां
हसण्याला असतो, हे त्यांना उमगतं होतं कीं नव्हतं कोण जाणे ! पण
सोनूच्या आईला मात्र कळलं होतं कीं वयाच्या सोळाव्या वर्षी पोरीचं कुंकू
पुसलं तेव्हांच तिच्या हसण्यांतला जीव गेला आणि आतां रड म्हणून
म्हणणाऱ्या दैवाला वेडावणारी एक शरीराची सवय तेवढी शिल्लक
उरली आहे !

शरीराची ती क्रिया निदान ह्या जन्मापुरती तरी विसरली जावी, येवढं सोनूच्या आयुष्यांत भरपूर घडलं होतं. आजही घडत होतं.

अगदीं पोरवयांत जेमतेम तोंडओळख दिल्यावर सोनूचा नवरा वारला आणि ओघळणाऱ्या मंगळसूत्राबरोबर धरणीवर आंग टाकून सोनूनं एकच हंबरडा फोडला. त्यानंतर पुष्कळ महिने सोनू कधीं धड झोपली नाही, कधीं धड जेवलो नाही, आणि तिनें कधीं तोंडांतून अक्षर काढलं नाही. वर्ष दोन वर्ष तिच्या अण्णांनीं तिला खेड्यावर आपल्याजवळ आणून ठेवलं, तेन्हां सोनू खूप राबली, खूप रडली आणि आंतल्या आंत मरून गेली. ह्या अवकाशांत ती बरीच गंभीर झाली, तिचं वय कांहीं वर्षांनीं वाढल्यासारखं दिसूं लागलं आणि आतां ह्यापुढें ही कधीं काळीं हसेल, असं कुणाला वाटलं नाही. आणि मग एक दिवस वळकटीला टेकून लांब कुठें तरी पाहात तिचे अण्णा तिला म्हणाले, “सोनू, मी तुला आतां पुण्याला कव्यांच्या शाळेंत ठेवणार आहे. माझी स्थिति तुला माहीतच आहे. तसं पाहिलं, तर तुला भाऊ आहे, वहिनी आहे, तुझे दीर आहेत; पण बाईग, जग मोठं कठीण आहे. आजच मी तुझ्या सासरच्या माणसांना पत्र धाडून कळवतो.”

सोनूच्या सासरचीं माणसं मोठीं स्त्रीशिक्षणाभिमानी होतीं असं नाही, पण त्यांना आतां नसती कटकट नको होती. सोनीचे वडीलही कांहीं कर्ते सुधारक नव्हते, असलेच तर ते सनातनी होते, पण त्यांनाही सनातनधर्मापेक्षां सनातन व्यवहार जास्त चांगला कळत होता. स्वतःच्या खेड्यापासून जवळच असलेल्या दक्षिण मराठा प्रदेशांतील एका मोडकळीस आलेल्या गांवीं मराठी सात बुकं शिकून सोनी मास्तरिण झाली म्हणजे तात्या आणि बनीसारखीं आपलीं चिळीं पिळीं शिक्षणासाठीं पुढं तिच्याच स्वाधीन करावीं, असा अण्णांचा प्रथमपासून विचार नसला, तरी नंतर तो त्यांना स्वच्छपणें सुचला होता. आणि त्यांनीं तो अमलांतही आणला होता.

सोनी शिक्षण संपवून पुण्याहून परत आली, तेन्हां तिचं हसूही परत आलें पाहून तिच्या आईनें उसासा सोडला आणि अण्णांना आश्चर्य वाटलं. सोनूच्या अंगांत आतां जास्तच काम आलं होतं, जास्तच टापटीप आली

होती आणि जास्तच भारदस्तपणा आला होता. अश्रूंनी तिची कांति बरीच धुऊन नेली होती, तिच्या चेहेऱ्यावर कडवेपणा आला होता, आणि तिच्या कानशिलाजवळची शीर आतां पुष्कळदा स्पष्ट दिसत होती. अगदीं प्रशांत दिसणाऱ्या जलशयावर एकाएकीं तरंग उठून पुन्हा तो जलशय निस्तब्ध व्हावा, तसं आतां सोनूचं आकस्मित हसणं असे. तें हसणं सोनूच्या वडिलांना समजलं नाहीं आणि सोनूच्या आईला पटलं नाहीं. सहज पाहणाऱ्याला कळलंही नसतं. पण सोनूचं हसणं आतां वर उसळणाऱ्या झऱ्यासारखं नव्हतं, तर खोल गेलेल्या विहिरीसारखं होतं. सोनूच्या अण्णांनीं आनंद येवढ्याचसाठीं मानला कीं कव्यांच्या संस्थेंत आणि पुण्यासारख्या फाजील शहरांत राहूनही सोनू भलभलत्या सुधारकी कल्पना शिकून आली नाहीं. व्यंकटेशस्तोत्र, नऊवारी लुगडं, टिनाच्या गुंडीची चोळी, सोमवार शनिवारचे उपास, भुईवरची दृष्टि, सारं तिनं जसंच्या तसं शाबूत ठेवलं.

“यमू आणि सोनू बरोबरच शिकल्या, आणि त्यांची एकाच ठिकाणीं नोकरी करून एकत्र राहाण्याची कल्पनाही अण्णांना फार आवडली. शिकत असतांना सोनूला आपल्या बापाच्या दारिद्र्याचा तरी आधार होता, पण यमूला तेवढंही समाधान नव्हतं. पटकीच्या एकाच साथीनं सतराच्या वयांत तिचं सगळं सासरमाहेर निकालांत काढलं. तिकडे वऱ्हाडनागपूरकडे तिचे बरेच काका-मामा चांगल्या सुस्थितींत होते आणि जिवाच्या विरंगुळ्यासाठीं त्यांच्या मोठेपणाच्या आठवणीही यमू सोनूला कधीं कधीं सांगत असे. त्यांच्याचपैकीं एकानं मोठं दयावंत होऊन यमूला अनाथ बालिकाश्रमाची वाट दाखविली आणि कृतकृत्य होऊन तो महाभाग वऱ्हाडप्रांतीं परत गेला. तेव्हांपासून यमू आपल्या दूरच्या गोतालाही अगदीं तुटली आणि तेव्हांपासूनच सोनूनं तिला आपलं गोत मानलं. सोनू हसायची, सोनू जवळच्या माणसांत बोलायची, पण यमू हसणं आणि बोलणं अगदीं पूर्णपणें विसरून गेली होती. सोनूसारखं यंत्राच्या शक्तीनं काम करणं तिला जमत नव्हतं, तिची प्रकृति सोनूइतकी निकोप नव्हती आणि तिचा चेहेरा कायमचा उदास होता. न संपणाऱ्या रात्रीच्या घटका मोजण्यांत आणि जें कधींही शक्य नाहीं त्याची आस धरण्यांत यमू चूर होती. सोनूचं हसनारं गांभीर्य सोनूच्या वडिलांना समजलं नव्हतं पण

यमूचं रडणारं औदासीन्य मात्र त्यांना आवडलं होतं. म्हणूनच नोकरीच्या गांवीं यमू आणि सोनू एकत्र राहाणार ह्या कल्पनेनं त्यांना आनंद झाला होता. त्यांना वाटलं, आपली पोरगी शिकली, पंचवीस रुपयांची कां होईना, तिला नोकरी लागली, विधवाधर्म उत्तम प्रकारें ओळखणारी सोबतीण तिला लाभली, आतां आपलं तिच्या विषयींच उत्तरदायित्व संपलं ! महागामोलाचे दिवस झाले, तरी त्या दोघींच्या पगारांत त्यांचं स्वतःचं, येवढंच नव्हे तर तात्याबनूचंही, बऱ्यापैकी निभायला हरकत नाही !—आणि येवढं समाधान मानल्यावर आपल्या नापीक शेतींत आणि आधींच वाढलेल्या संसारांत, अण्णांनीं असं कांहीं डोकं खुपसलं कीं दक्षिण मराठा प्रांतांतील एका जुनाट जिल्ह्याच्या गांवीं आपली एक मुलगी सोनू, गेला दिवस बरा म्हणून जिणं काढत आहे, ह्याचंही त्यांना फारसं भान उरलं नाही !

“ स्वतःच्या सुखदुःखाचं आणि स्वतःच्या जिण्याचं भान नसल्यासारखंच सोनूही आयुष्य घालवीत होती. तिच्या नोकरीचं दक्षिण मराठा प्रदेशांतील तें गांव म्हणजे एक जिवंत कव्हरस्तान होतं. तिथलीं अर्धी घरं जेमतेम उभीं होतीं आणि अर्धीं गाढवांचा अपुरा नांगर फिरल्याप्रमाणं कोसळत आलीं होतीं. तिथल्या प्रत्येक पेठेंतली घाण वेगळी होती. जुनाट वाडे, पडक्या भिंती आणि वस्तीवर जागोजाग चाल करणाऱ्या मोकळ्या बखळी, ह्यामुळें तें ऐतिहासिक काळीं भरभराटींत असलेलं गांव, आतां एखाद्या आजारी माणसासारखं दिसत होतं. प्रचंड घटनांचा पूर जुन्या काळीं त्या गांवावरून वाहून गेला, आणि आज मात्र तें गांव जीवनाच्या प्रवाहापासून तुटलेल्या हिरव्या डबक्याप्रमाणं संकुचितपणें फसफसत राहिलं. त्या अर्धमृत नगरींतल्या पौरजनांविषयीं विशेष काय सांगावं ? जिथं हसावं तिथं रडतील, जिथं रडावं तिथं चिडतील आणि जिथं फुंकर घालावा तिथं डसतील, अशीं तिथलीं माणसं होतीं. त्यांच्या गलिच्छ नागमोडी वृत्तीला त्या गांवांतल्या दुर्गंधी गल्ल्यांचीच काय ती उपमा शोभण्यासारखी होती. सहा वर्षांपूर्वीं किडमिड्यांच्या अंधेऱ्या आणि ओलसर वाड्यांत ह्या दोन निराधार विधवांनीं अडीच रुपये मासिक भाड्यांत आपला भयाण संसार मांडला, तेव्हां आकाशांत

देवाला जें कांहीं वाटायचं तें वाटलं असेल, पण सोनूच्या नव्या ग्रामबंधूंना ती इतकी मौजेची गोष्ट वाटली कीं समोरच्या भिंतीवर खडून आपल्या भावना व्यक्त केल्याशिवाय त्यांना राहावलं नाही. ह्या सलामीला शोभेल अशीच संभावना त्या गांवांत गेलं अर्धं तप सोनू व यमू ह्यांना मिळत होती. मंगळवार पेठेंतल्या घरापासून मान वर न करतां मोटरस्टॅण्डजवळच्या कन्याशाळेंत जाणं व तेथून परत येणं हें त्यांच्या आयुष्यांतलं दैनिक दिव्य होतें. मान वर न करतांही आपल्या शरीरांत अनेक डोळ्यांच्या जहरी जोडगोळ्या शिरत असल्याची असह्य जाणीव त्यांना दररोज होई. अनाथ बायांची हेळणा किती करावी ह्याची पर्वा त्या बाया अनाथ आहेत हें माहीत असल्यावर कोण कशाला करील ? गांवांत राहणाऱ्या मास्तरणी व नर्सस ह्या आपल्या विशेष मस्करीसाठीं राखून ठेवलेल्या वस्तु आहेत, असा तेथील गुंड टोळक्यांचा विश्वास होता. पण गुंडांचीच गोष्ट कशाला ? शाळा समितीच्या लघळ कार्यवाहाकडे पाहून कोणत्याही सुशील स्त्रीचा संताप झाला असता. नगरपालिकेच्या अध्यक्षचे डोळे पाहातांच कोणतीही अनाथ विधवा कापूं लागली असती. आणि तरुण मास्तरणींचा दुस्वास फेंदारलेल्या नाकाच्या वयस्क हेडमास्तरणीनं करायचा नाही तर कोणी करायचा ?

“ कसं काय मास्तरणीकाकू ? ” म्हणून दांत विचकून सोनू-यमूची हालहवाल विचारणारे घरमालक शाम्बीही तसे कांहीं कमी नव्हते. उकिरड्याला राजवाड्याची किंमत देणाऱ्या लढाईच्या दिवसांतही जुन्या भांड्यांत ह्या मास्तरणींना आपण राहूं देत आहोंत, हा आपल्या रसिकपणाचा भाग आहे, ह्या कल्पनेनं त्यांनाही गुदगुल्या होत असत.

सोनूला सारं कांहीं समजत होतं. लहान असती, तर दाद मागण्यासाठीं रडत ती आपल्या आईकडे गेली असती. पण आतां तिची आईही जिवंत नव्हती. तिच्या अण्णांकडे तिनें दाद मागण्याऐवजीं, आपल्या प्रकृतीचीं आणि गरिबीचीं गा-हणीं उलट तेच तिला सटीसहामाशीं पत्र टाकून ऐकवीत असत. सोनू रडत नव्हती. सहजासहजीं रडणं मुळीं तिच्या स्वभावांतच नव्हतं. काम, शिकवण्या, शाळा, वध्या आणखी काम आणखी शिकवण्या—! आयुष्याच्या चक्रावर सोनू सावकाश मोडली जात होती. ह्यांतून कुठं मार्ग नव्हता

आणि जो मार्ग होता त्यानं सोनू किंवा यमू ह्यापैकी कुणीही गेलं नसतं. इतर वाटांचा विचार यमू पुष्कळदा करीत असे. तिनं पुण्याला नव्या कल्पना ऐकल्या होत्या. सोनूच्याही कानावरून त्या गोष्टी गेल्या होत्या, पण मनांत शिरल्या नव्हत्या. डोळ्याला फडकं बांधून सोनू घाणा ओढीत होती आणि यमू चक्राचे फेरे मोजून दुःख करीत होती. धरणीवर पडेपर्यंत सोनू असाच घाणा ओढणार होती आणि यमू असंच दुःख करणार होती.

दोन वर्षांपूर्वी लढाई सुरू झाली, महागाई वाढली, तात्या आणि बनून इंग्रजी प्रायमर हातांत धरलं आणि सोनूच्या कामाचं चाक अधिकच वेगानं फिरू लागलं. यमू जास्त जास्त गडद होत जाणाऱ्या औदासीन्यानं आणि जास्त शिथिल पडणाऱ्या गात्रांनीं तो देखावा पाहात होती व म्हणत होती,

“ सोनूताई ! जरा प्रकृतीकडे तरी पहा ! ”

“ काय धाड होणार आहे ग माझ्या प्रकृतीला ! कामानं कां कुठं माणसं मरतात ? ” सोनू उत्तर देत होती.

आणि मग एक दिवस शाळा सुटल्यावर सायंकाळच्या दोन शिकवण्या आटपून सोनू घरीं परत आली, चुलीपुढें बसलेल्या यमूकडे पाहून ती कसली तरी व्यथा झाल्यासारखं हसली आणि स्वतःला नकळत बोटांच्या चिमटींत तिनं आपल्या भुवयांच्या मधला भाग दाबून धरला. सोनूचा चेहेरा पाहतांच परातीत हात धुऊन यमू उठली आणि तिनं सोनूला विचारलं,

“ ताई, कपाळ दुखतं आहे तुझं ? ”

एखाद्या गुन्हेगाराच्या घाईनं कपाळावरचा हात काढून घेत सोनू म्हणाली,

“ छे: ग ! ”

“ कपाळावर हात कां ठेवलास मग ? ”

“ आपण कपाळावर हात ठेवायचा नाहीं तर कुणीं ठेवायचा यमे ! ” सोनूनं हसण्याचा प्रयत्न केला. ती हसली सुद्धा. पण तें एखाद्या घायाळ माणसाचं

हसणं होतं. तिच्या कानशिलावरची शीर ताठ झाली होती, तिचं डोकं गरम पडलं होतं आणि तिच्या चेहेऱ्यावर व्यथेचं जाळं पसरलं होतं.

“ मोठ्या बाई काहीं बोलल्या ? ”

“ नाही ग ! ”

“ रस्त्यांत काहीं झालं ? ”

“ नाही ! ”

“ घरमालक भेटले होते ? ”

“ रोजच्याच आहेत यमे ह्या गोष्टी ! ”

—खरंच ! ह्या रोजच्याच गोष्टी होत्या ! नवा मनस्ताप होण्यासारखं त्यांत काहीं नव्हतं. ह्या गोष्टी सहन करण्यासाठीच सोनूनं आपल्या मनाचा इतक्या वर्षांच्या तपश्चर्येनं दगड बनवला होता. काय वाटेल तें असलं, तरी आजपर्यंत सोनूची प्रकृति एखाद्या पोलादाच्या तुकड्यासारखी खणखणीत राहिली होती. मग आजच हा भयंकर मस्तकशूल कुठून उठला ? डोक्यांत वजनदार घणांचा संथ मार कां सुरू झाला ? कानशील कां तापली ?—कां तापली ? कणखर शरीर आणि कणखर मन ह्यांनीं एकमेकांचा तोल आजपर्यंत बरोबर सांभाळला होता, तो आजच कां बिघडला ? सोनूला स्वतःची लाज वाटली. मेंथोलचा दर्प येणारा यमूचा हात तिनं निश्चयानं बाजूला सारला आणि ती म्हणाली, “ थांब यमे ! दुखणं दिवा पाहून येतं, नि केरसुणी पाहून जातं ! येवढं काय करतेस त्याचं ? थांबेल उद्यां ! ”

—पण दुसरा दिवस उजाडला, दुसरा आठवडा उजाडला, दुसरं वर्ष उजाडलं, तरी सोनूची व्यथा कायमच होती. बोथट नांगीच्या म्हाताऱ्या इंगळीनं डंख मारावा तशा वेदना ! बर्फ आणि विस्त्व ह्यांचे क्रमानं बसणारे वाढते चटके ! नुसती मनाची मुकी व्यथा नाही, तर शरीराचीही ! पोलादाचं कवच घालणारं मन आणि पोलादाची प्रकृति ठेवणारं शरीर ह्यांचा मेळ कुठं सुटला होता ईश्वर जाणे !

“ डॉक्टरकडे चल ना सोनूताई ! ”

“ नको ग ! ”

“ अशानं कसं ब्हायचं ? ”

“ कांहीं तरी अडलं आहे का कुठं ? ”

—कुठेंच कांहीं अडलेलं नव्हतं ! धुणंपाणी, शाळा, शिकवण्या—! सोनू आपलं ओझं अजूनही अगदीं तसंच वाहात होती. आतां फक्त तिला आपलं कपाळ चिमटीत दाबून धरण्याची आणि घाईघाईनें आपला हात खाली आणण्याची नवी संवय लागली होती ! एरवीं त्यांचं आयुष्य त्याच मळलेल्या वाटेनें रखडत होतं !

खोलीचं दार उघडल्याबरोबर पोस्टमननं कांहीं टाकलं का हें पाहण्याचा यमूचा नुसता चाळा होता. उगीच जिवाला तेवढंच समाधान ! उगीच बाहेरच्या जगाशीं कसला तरी काल्पनिक संबंध जोडण्याचा प्रयत्न ! पण महिनोगणती जिथं त्यांची कुणी पत्रांनीं विचारपूस करत नव्हतं, तिथें प्रत्यक्ष कुणी कशाला त्यांच्याकडे येईल ? फारच झालं तर गणपतीचं चित्र असलेली एखादी गुलाबी लग्न-पत्रिका दाराच्या फटीतून आंत भिरकावलेली त्यांना दिसे आणि ती पाहून यमू जास्तच हसूं लागे ! अण्यांच्या तक्रारवजा पत्रांखेरीज बाहेरच्या जगाशीं गेल्या सहा वर्षांत त्यांचा कसलाच संबंध उरला नव्हता !

“ आणि मग एका सायंकाळीं एखाद्या कोंदटलेल्या खोलींत वाऱ्याचा स्वच्छ झोत शिरावा तसा, शीळ घालत आणि मनमुराद बोलत राजा त्यांच्या दारांत घेऊन उभा राहिला !

“ मास्तरीण काकू, कुणी पाहुणे सामान ठेवून गेले आहेत. ” म्हणून नळावर सायंस्नान करीत असलेले घरमालक किंकाळले, तेव्हां यमूचं हृदय क्षणभर “ धप्प ” करून थांबलं. खोलीचं कुलूप काढण्याऐवजीं “ पाहुणे ? ” असं प्रश्नार्थक म्हणत ती घरमालकांच्या ओसरीकडे पळाली आणि तिनें तिथं ठेवलेल्या सूटकेसवरचं नांव वाचलं—**राजा बर्वे, नागपूर.**

“ असा अकस्मात् इथं कसा आला राजा ? ” म्हणून यमू मनाला प्रश्न करीत होती, तेवढ्यांत पंचा आटपत मिस्किलपणें किडमिडेशास्त्री पुन्हा नळावरून

ओरडले, “आत्तां फिरून येतो म्हणून सांगून गेले आहेत. तुमचे सख्खे चुलतभाऊ आहेत म्हणे ?”

किडमिड्यांना उत्तर देण्याचा भानगडीत यमू पडली नाही. इतकीं वर्ष मेलेल्या माणसाचाही पड्डे नये असा आपला विसर आपल्या नातलग्नांना पडल्याचं दुःख वाटण्याऐवजी, आज आपला भाऊ इतक्या वर्षांनी आपल्याला भेटणार आहे, आपण कांहीं अगदीच अनाथ नसल्याचं आज इथल्या ह्या सर्व लोकांना दिसणार आहे, ह्या कल्पनेमुळं तिला आनंदाचा उमाळा आला आणि तिच्या आठवणींतल्या गजबजलेल्या माहेरच्या स्मृतींमुळं टिपं गाळीत ती चुलीतून धुमसणाऱ्या धुराकडे पाहात बसली.

—एकूणतीस—तीस—हो—येवढंच ! माझ्यापेक्षां वर्ष दोन वर्षांनी मोठा ! तेव्हां राजा सोळा वर्षांचा, मॅट्रिकमध्ये शिकणारा, दाट आणि कुरळ्या केसांचा, गोरापान मुलगा होता ! भयंकर हंसरा आणि भयंकर बोलका ! आतां तो मोठा उमदा पुरुष दिसत असेल ! लग्न झालं असेल नाही त्याचं ? लग्न !

“यमू लाकूड सारण्यासाठी चुलीपुढं वाकली आणि तिचे अश्रु जळत्या लाकडावर पडून चर्रंरं असा आवाज झाला. यमूचं मन विचार करत होतं. आणि अंतर्मन दाराकडे लागलं होतं. दार वाजलं, यमू झटकन् बाहेरच्या खोलीत गेली. आणि सोनू तिला चपला काढतांना दिसली, तेव्हां तिची क्षणभर निराशा झाल्याशिवाय राहिली नाही. मग पुन्हा तिला आनंदाचा उमाळा आला आणि ती म्हणाली—

“सोनूतार्ई—सोनूतार्ई—”

सोनूच्या कानशिलांवरची शीर तशीच ताठ दिसत होती. तिच्या थकलेल्या चेहेऱ्यावर तीच व्यथेची चिन्ह होती आणि तरीही ती हसण्याचा तसाच प्रयत्न करीत होती. दमलेल्या स्वरांत सोनूनं विचारलं, “काय ग यमूतार्ई ?”

“आज आपल्याकडे पाहुणा आला आहे एक ! खरंच ! राजा ... माझा चुलत भाऊ.”

“ आणि कुठं आहेत ते ? ”

“ मी शालेंत असतांना आला. कुठं बाहेर गेला आहे सामान ठेवून. आत्ता परत येईल. ”

“ मग सामान कुठं आहे त्यांचं ? आणि हें पाहा, दूध आहे ना घरांत ? पाणी ठेवलंस का चुलीवर ? ”

यमूनं सोनूकडे ओथंबलेल्या दृष्टीनं पाहिलं. सोनूचा व्याकुळ चेहेरा तिला किंचित निवळत असलेला दिसला. भावासाठी स्वतःला न सुचलेल्या गोष्टी सोनूनं आपल्याला सुचवल्या आणि आपण मात्र आज तिच्या डोकेंदुखीची चौकशी केली नाही ह्याची यमूला जाणीव झाली आणि ओशाळून तिने सोनूला विचारलं,

“ सोनूताई, डोकं कसं काय आहे आज तुझं ? ”

पण ह्या प्रश्नाचें उत्तर द्यायला सोनूला अवसर मिळाला नाही. हातांत सूटकेस आणि काखेंत होल्डऑल घेतलेल्या एका मजबूत आणि गोऱ्या तरुणानें यमूला म्हटलें, “ माझं पाऊल घरांत पडलं कीं सगळ्या रोगांचं पाऊल घराबाहेर पडलं पाहिजे ! नाहीतर औषधकंपनीचा प्रतिनिधि कशाला न्हायचं ? कुणाचं डोकं दुखतं आहे यमूताई ? ”

यमूनं सोनूकडे बोट दाखविलें. सोनूची दृष्टि भुईकडे होती. स्वतःचें वाक्य संपल्यावर तो तरुण स्वतःच खदखदून हसूं लागला तेव्हां सोनूनं चमकून वर पाहिलें. नाही... तिच्यासमोर उभ्या असलेल्या तरुणाच्या दृष्टींत कसलें क्लिप्त नव्हतें. एखाद्या पोरसारखा त्याचा चेहेरा निर्मळ दिसत होता आणि एखाद्या पोरच्याच निष्कपट स्वरांत तो तिला विचारीत होता, “ होय ? तुमचं डोकं दुखतं आहे ? ”

त्याचें बोलणें अगदीं अकृत्रिम आणि सहज होतें. त्याचा अनौपचारिक मोकळेपणा जवळजवळ स्पर्शजन्य होता. आयुष्याविषयीच्या उत्साहानें तो इतका भरून ओसंडत होता कीं त्याचा तो उत्साह त्याच्या सतत बोलण्याच्या आणि हसण्याच्या रूपानें वाट शोधणें जणूं क्रमप्राप्त होतें. चपळ हालचालींनीं

तो सामान उलगडीत होता व कारंजाच्या उडणाऱ्या धारांप्रमाणे त्याचीं वाक्ये एकमेकांचा पाठलाग करीत जात होती.

त्या वाक्यांत प्रश्नांचीं उत्तरे होती, प्रश्न होते आणि राहून राहून दुथडी वाहाणारे हास्य होते.

“मी होय ? इंटर झाल्यावरच बाबांच्या घरून पळालों. नाही पटलं !”

मुक्तपणे हसणें. सारवलेल्या जमिनीवर चामड्याच्या पेटीतल्या स्वच्छ कपड्यांची चळत फेकली गेली.

“लग्न ? अग कशाचं ! कोण देतो घराबाहेर पडलेल्या उडाणटप्पूला मुलगी ?”

पेटीतला चकचकीत आरसा जमिनीवर उताणा पडला आणि त्यांत दांडीवरचीं लुगडीं, खोलीचें दारिद्र्य आणि सोनूचा चेहेरा तरंगूं लागला.

“औषधं विकीत फिरण्याचा धंदा ! हं,—लिहितोही थोडंसं ! घ्या,—ही माझी तुम्हाला भेट...”

दोन नऊवारी पातळें सोनू आणि यमूच्या दिशेने सरकावलीं गेलीं.

“पर्वतेश्वर ? अवश्य जाऊं ! हरतालिका गणेशचतुर्थी — सुट्टी ! तुम्हांला पुण्य, मला सहल !”

पुस्तकें, प्रवासी कॅमेऱ्यानें काढलेलीं चित्रें आणि कपडे ह्यांचा आणखी पसारा !

“मुक्काम ? फक्त तीन दिवस ! मोटर प्रवासानें हाडांचा खुळखुळा झाला अगदीं !”

यमू राजाशीं बोलत होती आणि सोनू नुसतें ऐकत होती. बेफिकीर आनंद ! राजाच्या झगझगीत सामानानें त्या गरीब विधवांच्या खोलीचा नूर एकदम बदलल्यासारखा झाला. त्याच्या बोलण्यांत कांहीं विशेष नव्हतं पण बोलण्याच्या पद्धतीत होते. आणि तें हसणें ! सोनूच्या जुन्या हसण्याचे ते पडसाद होते. आतां ती तसें हसत नसे ; आणि दुसऱ्या कोणाच्या देखत तर मुळींच नाही ! पण कोणाला तरी खूप हसतांना ती पाहात होती. सोनूचें कपाळ

गोंदलेलें होतें आणि आतां तिथें नकळत तिचा तळवा दाबला गेला. खाली पडलेल्या आरशावरून राजाची दृष्टि फिरली आणि तो सोनूला म्हणाला, “तुमचं कपाळ दुखतं आहे ?” सोनूनें नकारार्थी मान हलवली आणि यमूनें होकारार्थी मान हलवली.

सोनूनें पुन्हा मानेनंच निश्चयाचा नकार दिला आणि यमू तिच्याकडे पाहता राहिली. राजा गोंधळला, हसला, एका विलायती सुगंधाच्या बाटलीतला फवारा त्यानें हवेंत उडवला आणि खांद्यावर टोंबेल टाकून न्हाणीघरचा रस्ता धरला. हवेंत सुगंध तरंगत राहिला. राजाचें सामान जमिनीवर पसरलेलें होतें. अर्धवट बंद झालेल्या पेटीतून कपड्यांच्या घड्या डोकावत होत्या. बर्वें कुटुंबाच्या एका जुन्या चित्राकडे पाहून यमूला पुन्हा रडें फुटलें. सोनू थोडा वेळ तशीच स्तब्ध राहिली. दुःखाचें चोज पुरवायची तिची संवय नव्हती. तिनें यमूच्या पाठीवरून एकदा हात फिरवला आणि मग ती झपाट्यानें राजाचें सामान आवरूं लागली. कुठणाच्या आणि मरगळलेल्या यमूची काळजी सोनूनें घ्यावी आणि तिनेंच तिचीं उरलेलीं कामें आटपावीं हा रिवाज ठरून गेला होता. आज तिनेंच राजाचे कपडे धुतले, तिनेंच स्वयंपाक केला, तिनेंच त्याचा बिछाना झटकून ठेवला आणि मग दमून भागून आपला देह एका चौघडीवर लोटला. सोनूनें भुईला पाठ टेकली तेव्हां सर्वत्र शांत झालें होतें आणि बाहेरच्या खालींतून राजाच्या प्रवासी फोनोवर संगीताचे सूर घुमत होते. ते सूर ऐकतां ऐकतांच सोनूला झोप लागली. झोपेंतही ते सूर तिच्या कानांत घुमत राहिले आणि वातावरणांत तुषार टाकणाऱ्या सुगंधाचीं अनेक कारंजीं तिनें हिरव्याचार स्वप्नभूमीवर उडतांना पाहिलीं. त्या सान्या कारंजांचीं तोंडें सोनूनें सायंकाळीं राजाजवळ पाहिलेल्या विलायती सुगंधाच्या कुपीसारखीं होती.

पहाटेच्या अंधुक प्रकाशांत सोनूनें डोळे उघडले तेव्हां खिडकींतून तिला जाईचा मांडव पूर्णपणें फुललेला दिसला. मांडवावर चिमण्यांचा किलबिलोट सुरू झाला होता. त्यांच्या नाजूक हालचालींच्या धक्क्यानेंही वेलीवरून रात्रीच्या पावसाचे थेंब खाली टपटपत होते. अंतःस्फूर्त उल्हासानें सोनू आज उठून बसली. तिनें

मन आणि तिचें शरीर सारख्याच उल्हासानें जागें झालें. थकलेल्या शरीराला कठोर इच्छेच्या पराण्या लावून तें तिनें आज जागें केलें नव्हतें आणि कामाला जुंपलें नव्हतें. आज तिचें शरीर आणि मन, अगदीं स्वेच्छेनें आणि साथीनें जागें झालें. आज तिच्या तोंडांत ती कडवट चव नव्हती. झोपेनंतरही आज तिला गळत्यासारखें वाटत नव्हतें. जागें होतांक्षणींच मस्तकांत पडणाऱ्या ज्या घणाच्या मंद घावाचा पहिला प्रहार निमूटपणें सहन करायला तिचें अंतर्मन शिकलें होतें, तो प्रहार आज पडला नाही. संवय म्हणून उगीच एकदोनदा तिचा हात कपाळाकडे गेला, आणि त्या क्रियेची निरर्थकता लक्षांत येतांच परत खालीं आला. मूळच्या निकोप प्रकृतीची आज सोनूला केवढ्यातरी काळानंतर पुन्हा जाणीव झाली आणि आजची ओलसर सकाळ तिला कल्पनातीत प्रफुल्ल भासली. जाईच्या फुललेल्या मांडवाकडे पाहात असतां दूर निघून गेलेले कितीतरी रम्य उषःकाल तिला आतां आठवले.

सोनु उठून बाहेरच्या खोलींत आली तेव्हां राजाची पेटी पुन्हा उस्कटून पडलेली आणि रात्री लावलेला फोनो तसाच उघडा असलेला तिला दिसला. पुन्हा तिनें तो पसारा आवरला आणि राजाला उठवण्यासाठीं माळ्यावर जायला निघालेल्या यमूला ती म्हणाली, “ त्यांना निजुं दे आणखी जरा वेळ. प्रवासाचा शीण आला असेल त्यांना. आज पुन्हा पर्वतेश्वराचा डोंगर चढायचा आहे. थांब, तंवर मी फराळाचं करतें. ”

आणि असें म्हणून नेहमींच्या वेगानें काम आवरीत तिनें पर्वतेश्वराला जाण्याची सिद्धता म्हणून डबा तयार केला. आश्चर्याची गोष्ट होती, पण गेल्या दोन वर्षांत जें कधीं झालें नाहीं, तें रातोरात होऊन गेलें. कसलेंही औषधपाणी न करतां जादू झाल्यासारखा रात्रीच्या कांहीं तासांत तिचा मस्तकशूळ नाहींसा झाला. आज तिचा हात मस्तकाकडे जात नव्हता. कर्तव्याचा चाबूक उगारून शरीराला चालत ठेवण्याची आवश्यकता आज तिच्या मनाला वाटली नव्हती. त्या कष्टाच्या आनंदासाठीं आज तिनें स्वतःचें काम केलें, यमूच्या वांट्याचें काम केलें आणि कपबशीवर चमच्याचा ताल धरून आडव्या पाटावर शीळ घालीत बसलेल्या राजाला ती म्हणाली,

“ स्नान करतां ना ? ”

“ डोकं कसं आहे तुमचं ? ”

“ थांबलं. ”

“ माझ्या गोळ्या न घेतांच ? ”

“ हं ! स्नानासाठी पाणी उपसून ठेवलं आहे. ”

“ खरंच सोनूताई, मला कां नाहीं सांगितलंस ? ”

“ तुला त्यांनीं प्रत्येक गोष्ट सांगायचं ठरवलं तर जन्मभर त्यांना नुसतं बोलतच बसावं लागेल. आणखी त्यांना तर बोलायला नको ! ”

राजा पुन्हा हसू लागला. त्या अंधेऱ्या खोल्यांनीं इतकें बोलणें आणि हसणें कधीं पाहिलें नव्हतें. आयुष्याविषयीं इतकी जिज्ञासा आणि जिऱ्हाळा ठेवणारं त्या खोलींत कधीं कोणी आलें नव्हतें. एखाद्या खडकासारख्या दाटून बसलेल्या तिथल्या स्तब्धतेच्या आतां एका दिवसांत ठिकऱ्या उडून गेल्या. श्वास कोंडून बसलेलें तिथलें वातावरण आतां आकस्मिक चेतनेनें डोळूं लागलें. रुद्ध होऊन बसलेले प्रवाह, एकाएकीं खळाळत सुटले. सोनू स्वतः फारसें बोलत नव्हती आणि मुळींच हसत नव्हती. पण कोणाला तरी खूप बोलतांना आणि हसतांना ती पाहात होती. तिच्या चेहेऱ्यावर उमटलेल्या व्यथेचें जाळें आज साफ वितळून गेलें. आज तिच्या मस्तकांत विस्तव आणि बर्फ ह्यांचा खेळ सुरू झाला नव्हता. तापून धापा टाकीत चालणारें तिचें शरीरयंत्र आतां अगदीं शांतपणें आपल्या क्रिया करीत होतें. शाळा आणि घर ह्यांमधला तो गटारांनीं मर्यादित केलेला, खडी उकरलेला आणि उघड्या पडलेल्या नळाच्या पोलादी नसा दाखविणारा रस्ता अखंडपणें ती तुडवीत आली होती. ह्या रस्त्याच्या एका टोकाला तिचा सनातनी घरमालक होता, आणि दुसऱ्या टोकाला नाक फेंदारलेली हेडमास्त्री ! ह्याच रस्त्यावर तें कुटाळांनीं भरलेलें पानपट्टीचें दुकान होतें, ती गांवठी धोब्याची लॉंड्री होती आणि तो मोटारस्टॅंड होता ! ह्याच रस्त्याच्या वांकड्या वळणानें जाणाऱ्या भिंतीवरच्या पांढऱ्या-काळ्या अक्षरांचा धसका अजून, इतक्या वर्षांच्या संवयीनंतरही तिच्या मनांतून गेला नव्हता. कितीतरी युगानंतर तो रस्ता सोडून आज सोनू पर्वतेश्वराच्या मार्गाला लागली. त्या वैराण गांवाबाहेरच हिरवेंचार, मोकळें, पावसाळ्यानें धुतलेलें

जग तिला दिसलें. पर्वतेश्वराचा डोंगर चढतांना सोनूला आपल्या आरोग्याचा नवा प्रत्यय आला. चढणीवर यमू धापा टाकीत मार्गे रेंगाळत होती आणि सोनू जवळ जवळ राजाच्या पाठोपाठ चालत होती. डोंगरमाथ्यावरचा निरोगी वारा तिच्याभोवतीं धिंगाणा घालीत होता. सांचलेल्या पाण्यांतून राजाचीं आणि तिचीं प्रतिबिंबें सरकत जात होती. मोकळ्या हवेंतल्या व्यायामानें तापलेलें तिचें रक्त तिला गुदगुल्या करीत शरीरभर फिरत होतें. एका ओलसर दगडावर पाय घसरून मध्येच सोनू मोठ्या हास्यास्पद रीतीनें खाली पडली आणि तिचा पदर शेजारच्या कांटेरी झुडपांत अडकला तेव्हां राजानें मार्गे फिरून तिला हात दिला. संकोचानें सोनूचा जीव अगदीं गुदमरून गेला होता. पण राजाचें तिच्या संकोचाकडे लक्ष नव्हतं. त्या प्राथमिक स्वरूपाच्या विनोदामुळेंही तो हसूं लागला आणि त्याचें ते हसणें इतकें लागट होतें, कीं त्यामुळें यमू इसली आणि अखेर सोनूही हसूं लागली.

तीन दिवस जायला फारसा वेळ लागत नाही. सोनू आणि यमूचें आयुष्य दक्षिण मराठा प्रदेशांतल्या त्या गांवाशीं आणि तिथल्या लोकांशीं पूर्णपणें जखडलें गेलें होतें. पण गेले तीन दिवस त्यांना वाटलें कीं आपण ह्या जुनाट, कुबट, गांवचेच नाही ! राजानें पुष्कळ शहरें पाहिलीं होती, पुष्कळ आयुष्य पाहिलें होतें. त्या तीन दिवसांत तें सारें आयुष्य जणूं त्या जुनाट खोल्यांत येऊन गेलें. त्या तीन दिवसांपुरता तरी त्या खोल्यांचा त्या गांवाशीं आणि तिथल्या त्या जगाशीं संबंध सुटला. राजा तेथें असतांना रस्त्यावरच्या कुटाळ गुंडांकडे एका निर्भय तुच्छतेनें यमूनें पाहिलें होतें आणि मोठ्या बाईचीं बोलणीं अगदीं त्रयस्थपणें तिनें ऐकलीं होती. रस्त्यालगतच्या भिंतीवर झालेली नवी नोंद पाहून तिरस्काराशिवाय तिला दुसरें कांहीं वाटलें नव्हतें. पण बऱ्याच वर्षांनंतर अकस्मात् उजाडलेले ते तीन दिवस संपले व निघण्याच्या आदल्या रात्रीं आपली लोंरीतली जागा ठरवून राजा परत घरीं आला. परत आला, तेव्हां तो कमी इसत होता आणि जास्त गंभीरपणें बोलत होता. “यमे...” तो म्हणत होता, “विसाव्या शतकांत हें असलं गांव नि हें असलं... ! आम्हांला तर वाटत होतें कीं कर्न्यांच्या आणि आगरकरांच्या सुधारणा आतां अगदीं हास्यास्पद वाटण्याइतक्या जुन्या झाल्या आहेत. मुंबईपुण्याच्या मुली...”

राजा मध्येच थांबला. यमूच्या डोळ्यांत सावल्यांची उत्सुक धावपळ चालली होती. राजा पुढें काय म्हणतो तें तिला ऐकायचें होतें. सोनूनें भुईकडे कठोरपणें टक लावला होता. दीर्घ तपश्चर्येनंतर पडाव्या, तशा तिच्या एके काळच्या कोवळ्या चेहेऱ्यावर रेषा पडल्या होत्या. राजाला पुढचे शब्द सापडण्यापूर्वीच सोनू कठिण स्वरांत यमूला म्हणाली, “यमूताई, घड्याळांत पहाटेचा गजर लावून ठेव.”

जें बोलायचें होतें, तें सांगायला राजाला आतां शब्द सापडेनात. कांपण्या आवाजांत त्यानें कशीतरी पुन्हा सुरुवात केली,

“हैं पाहा, माझें एका. असलें हैं आयुष्य...त्यापेक्षां...”

राजाच्या अडखळणाऱ्या वाक्याची तड लागण्यापूर्वीच अतिशय दृढ स्वरांत सोनू पुन्हा म्हणाली—“यमूताई, घड्याळ आण आणि गजर लाव !” सोनूचा तो स्वर ऐकतांच राजा एकदम थांबला. त्यानें आळीपाळीनें सोनूकडे पाहिलें, यमूकडे पाहिलें, पुन्हा सोनूकडे पाहिलें आणि नंतर एक अक्षरही न बोलतां शीळ घालीत तो माळ्याचा जिना चढूं लागला.

दुसऱ्या दिवशीं अगदीं सकाळीं रस्त्यावर मोटारचा कर्णा लागोपाठ वाजूं लागला आणि “किन्नरा” च्या पंचमांतल्या हांका ऐकूं आल्या. राजाचें सामान बांधून तयार होतें. त्यानें नुकतेंच स्नान केलें होतें, चहा घेतला होता, आणि त्याच्या कपड्यांवरील सुगंधाचा मंद दरवळ चोर्हीकडे वावरत होता.

लॉरीच्या दरवाजावर कोपर व चाकावर पाय टेकून राजा यमू व सोनूचा निरोप घेत होता. यमूचे ओठ कांपत होते...डोळ्यांत आसवें जमा झालीं होती. सोनूचा चेहेरा मात्र एखाद्या धातूच्या मूर्तीप्रमाणें स्थिर आणि निर्विकार होता.

मोटारच्या छपरावर राजाचें सामान नीट रचलें गेलें आणि समोरच्या जागेवर बसून दार लावून घेत खालीं रस्त्यावर उभ्या असलेल्या त्या दोघींना तो म्हणाला,

“बरं आहे. येतों आम्ही. ”

“ पत्र पाठव बर का. ”

“ अवश्य. ”

“ आणखी पुन्हा ये. ”

“ आतां तुमची पाळी. ” असें म्हणून राजा जोरजोरानें हसला. मोटारचें इंजिन सुरू झालें, कर्णा पुन्हा वाजला, चाकें मागं पुढें झालीं आणि “ स्यू...भर्रेर...” असा आवाज करून धुराच्या आणि धुळीच्या लोटांत गाडी सुरू झाली.

राजाच्या निरोपादाखल हलणाऱ्या हाताकडे त्या दोघीही कांहीं क्षण अनिमिषपणें पाहात होत्या. मग समोरच्या वळणावर गाडी जातांच पुन्हा थोडा धूर उसळला, पुन्हा थोडी धूळ उडाली आणि नंतर खिडकीतून हलणारा तो राजाचा हात आणि ती लॅरी एकदमच दिसेनाशीं झालीं.

पदरानें डोळे पुसत आतां कोठें यमूनें सोनूकडे पाहिलं. सोनूचे डोळे मिटलेले होते, तोंड आजारी दिसत होतें आणि तिनें आपला तळवा कपाळावर घट्ट दाबून धरला होता. सोनूचा तो चेहेरा पाहून घाबरलेल्या स्वरांत यमूनें विचारलें,

“ सोनूताई, काय ग होतं आहे ! ” सोनूनें कपाळावरचा पंजा खालीं आणला, डोळ्यांची उघडझांप केली आणि ओदलेल्या स्वरांत ती म्हणाली, “ कांहीं नाही यमूताई. थोडंसं डोकं दुखतं आहे ! ”

पु न र्ज न्म !

ज्या धंदेवाईक कलावंतांच्या (Commercial Artists) कल्लेंत धंदा नसतो, धंद्यांत कला नसते, नशिवांत यश नसतें आणि पोटांत पुरेसें अन्न नसतें, आणि पहिल्या मजल्यावरून तळमजल्याच्या शेवटच्या पायरीपर्यंत डोकें आदळत गडगडत गेल्यामुळें ' मोनोफ्रेजिया ' नांवाच्या कठिण विकाराची बाधा होऊन ज्यांचा उजवा हात बधिर व बेकाम होतो, त्या व्यापारी चित्रकारांचें वर्तन आणि निर्णय सामान्यतः ' गणू शिंदे, कमर्शियल आर्टिस्ट ' ह्याच्या वळणावर जातात.

गिरगांव रस्त्यालगत असलेल्या गाजरवाडी गल्लींतल्या एका विशेष गलिच्छ व गगनचुंबी इमारतीच्या कलत्या छपराखालील खुराड्यांत गणू शिंदे विचित्र चेष्टा करीत आणि स्वतःचे शब्द स्वतःला ऐकवीत बसला होता.

“ मला मेलं पाहिजे. . . ” गणू शिंदे कोरड्या आणि घोगऱ्या आवाजांत आवंढा गिळून म्हणत होता, “ मला तत्काळ मेलं पाहिजे ! ”

परलोकाच्या प्रवासाला निघण्यापूर्वी इहलोकीं जी तयारी व्हावी लागते ती आतां गणूनें पुरी करीत आणली होती. त्याची बायको सारजा दीड वर्षापूर्वीच त्याचा आणि त्याच्या दरिद्री संसाराचा निरोप घेऊन स्वर्गवासी झाली होती. त्या वेळीं तिच्या पोटीं जें पहिलें मूल आलें तेंच मुळीं दुसऱ्या लोकाकडे दृष्टि ठेवून आणि दोन जणांच्या परत प्रवासाची चिन्ही घेऊन जन्मास आलें होतें.

सारजेवर गणूचें प्रेम होतें. खरेंच सांगायचें तर सारजेचा गणूला अतिशय उपयोग आणि आसरा होता आणि हें गणूला माहीत होतें. सारजा त्याची बायको होती, स्वयंपाकीण होती, मोलकरीण होती, सोबतीण होती, आई होती आणि दाई होती ! ‘ गणू, तूं मोठा मूर्ख माणूस बुवा ’ ह्या अलबत्या गलबत्यांनीं आपुलकीच्या सलगीनें केलेल्या अहोरात्र्या ठेंचा खाऊन अपेशी गणू घरीं परत आला कीं सारजा तो महापंडित असल्याविषयी त्याची क्षणार्धांत निश्चिती पटवून देई ! अंगांत घालायला आज चांगलासा सद्रा नाही, ह्या जाणिवेमुळें गणू जेव्हां कावराबावरा होई, तेव्हां सारजा त्यांच्यापुढें त्यानेच केव्हां तरी

रहीत फेकून दिलेला सद्रा कुशल डागडुजीच्या अनोळखी स्वरूपांत आणून ठेवी. आज गणू उपाशी होता. पण सारजेचा संसार म्हणजे अन्नपूर्णेचें राज्य होतें. चलतीच्या चार दिवसांत ती कोठें काय जपून ठेवीत असे देव जाणे, पण तिच्या राज्यांत त्याला कधीं उपास पडला नाही, कीं त्याचे कपडे कधीं घामट राहिले नाहीत. आईबापाच्या मायाछत्राखालीं उन्हाचे सारे कडक कवडसेही कसे टिपले जात असतील ह्याचा अनुभव पोरक्या गणूला सारजेच्या भोळ्या आणि भाविक प्रेमानें आणून दिला. नेहमीं अपेशाच्या मार्गावर असलेल्या गणूला बाहेरच्या जगांत कसें घाबरल्यासारखें होई. एखाद्या रागीट मास्तरानें कोणा मद्दद मुलावर छडी उगारावी, तशी साऱ्या जगानें डोळे वटारून आपल्यावर कायमची छडी उगारली आहे, अशी त्याची जगाविषयीं धारणा झाली होती. गणू घराबाहेर निघाला कीं चाचरत बोले आणि घाबरत चाले व त्यामुळें तो लोकांना होता त्यापेक्षां किती तरी अधिक मूर्ख वाटत असे. त्याचा आत्मविश्वास कोणामुळें फुलत असेल तर सारजेमुळें आणि सारजेसमोर ! 'तुम्ही कीं नाहीं अगदीं खुळे आहांत' असें ती सुद्धा त्याला कधीं म्हणे आणि नंतर अतिप्रसंगाच्या कल्पनेमुळें सारजा जी मान खालीं घाली, ती पक्कीं पांच मिनिटें ! चालू वजनामापाप्रमाणें गणूची बुद्धि बरीच उणी भरत असली, तरी चेष्टा करण्यासाठीं केलेल्या प्रेमाच्या गुदगुल्या आणि रक्त आणण्यासाठीं घेतलेले ओरबाडे ह्यांतील भेद कळण्याइतकी ती शाबूत होती. सारजेच्या परिहासामुळें आणि तिच्या त्या मान खालीं घालण्या-मुळें गणू नुसता तरारून जाई आणि तिच्या अंगावरचें विटकें वस्त्र पाहातांच स्वतःच्या नाकर्तेपणाच्या जाणिवेमुळें त्याच्या पोटांत तुटूं लागे ! पण सारजेचें वैवाहिक आयुष्य विटकीं लुगडीं नेसून खुद्द खुद्द हसण्यांत आणि गणूचें तिच्या-कडून सेवा करून घेण्यांतच संपून गेलें ! सारजेला दिवस राहिले असतां लग्नाच्या वेळचें ठेवणींतलें टोपपदराचें लुगडें नेसून तिनें गणूबरोबर सिनेमा पाहिला आणि सॅडहर्स्ट पुलावरच्या एका सस्त्या फोटोग्राफरकडून फोटो काढून घेतला, तोच त्यांच्या आयुष्यांतला उत्सव प्रसंग ! टपोऱ्या डोळ्यांच्या, ठळक कुंकवाच्या, डोईंवरून पदर घेतलेल्या काळ्यासांवळ्या सारजेचा तो फोटो अजूनही भिंतीवरून गणूच्या जीवनाकडे केविलवाणी टक लावीत होता. सारजा गेली

आणि तिची ही कागदावरची सावली तिच्या संसाराच्या स्मशानांत रेंगाळत राहिली. घेतां येईल तेवढी चाकरी घेतल्यावर गणूनें सारजेच्या पोटीं एक यमदूत पाठवून तिच्या उपकारांची फेड केली.

होय, गणूलाही तसेंच वाटत होतें. सारजा चौदा तासांत तडकाफडकीं वारली. मरतांना सुद्धा तिनें त्याचीच चिंता केली. जिवाभावासाठीं जपून ठेवलेले पंचवीस रुपये तिनें त्याला दाखवले आणि शेवटचा श्वास घेत ती मंद स्वरांत म्हणाली, 'मी जातें, आपल्या जिवाला जपा !'

आणि आतां आज, सारजेच्या मृत्यूनंतर दीड वर्षांनीं एका चंद्रमौळी टेबलावर कपाळ टेकून जिवावर उदार झालेला गणू स्वतःला सांगत होता, 'मला मेलं पाहिजे, अगदीं लवकर मेलं पाहिजे !'

सारजेच्या मरणानें गणूला धक्का बसला, पण त्या आघातापोटीं त्यानें प्राण पणाला लावले नाहींत. सारजा गेल्यामुळें त्याच्या जीवनाचें तंत्र पार बिघडलें, त्याची प्रकृति अर्ध्यावर आली, 'सर्प छाप' पॅलिशच्या लेबलासाठीं गांडूळ काढून ठेवल्यामुळें त्याच्या मूर्खपणाचा लौकिक अधिकच वाढला आणि त्याचें जेमेतेम उत्पन्न अधिकच घटलें. खाणावळीच्या अन्नामुळें त्याला अपचनाचा विकार जडला आणि चारचौघांत बोलतांना तो जास्तच बावरूं लागला, हें सर्व खरें असलें तरी कशासाठीं कोण जाणे, पण जीव वांचविण्याची बनेल ती घडपड त्यानें आपल्याकडून केली होती. मोठ्या कष्टानें सारजेनें एकेक वस्तु जोडून आपला संसार मांडला होता. तो तिचा संसारच गेले चार महिने गणू मोडून खात होता. गंभीरपणें डोकें हलवून 'मोनोफ्रेजिया—मेंदूतील मोटार एरिआला धक्का लागला आहे—' असें आपल्या उजव्या हाताच्या बधिरतेचें कारण सांगणाऱ्या डॉक्टरांनीं इलाजांसाठीं गणूनें सारजेचें किड्कामिड्क आणि भांडीं कुंडीं ह्यांची वासलात लावली होती. दिवस गेले, आठवडे गेले, महिने गेले आणि आतां गणूची खोली अगदीं स्वच्छ झाली. तेथें कशाची अडगळ म्हणून उरली नाहीं. घरांतील रद्दी, टिनचे डबे, रिकाम्या बाटल्या, ह्यांच्या जोरावर अखेरच्या काहीं दिवसांचें भोजन पैदा केल्यावर आपला कुऱ्याच्या कापलेल्या शेपटीप्रमाणें थरथरणारा हात वैद्यकीय दृष्टीसमोर धरून दुभंगणाऱ्या हृदयानें त्यानें त्या धन्वंतऱ्याचा अखेरचा निर्णय ऐकला—

“Residual Paralysis. हें आतां असंच राहायचं !” ते शब्द ऐकतांच सारजेच्या आठवणी गणूच्या हृदयांत कधीं आल्या नव्हत्या अशा आवेगानें उचंबळून आल्या आणि तो एखाद्या जखमी जनावराप्रमाणें कण्हला. त्याच्या आवडत्या सरूच्या मृत्यूला न जुमानतां जिवंत राहिलेली त्याची जीवनावरील पकड आतां एकदम ढिली पडली. त्याच्या सारजेची केव्हांच मूठभर राख झाली होती. त्याचें घर धुऊन निघालें होतें. त्याला भविष्यकाळ उरला नव्हता. त्याचा उजवा हात अचेतन पडला होता. त्याचा उजवा हात ह्यापुढें केव्हांच चित्रें काढणार नव्हता. कधीं मिळालें तरी त्याचा तो हात ह्यापुढें त्याला केव्हांच जेवण घालणार नव्हता. जगाचा निरोप घेण्यासाठीं सुद्धा त्याला आपला उजवा हात वर उचलणें शक्य नव्हतें. अगदीं एकदा सुद्धा नाही. कधींही नाही ! अरेरे ! त्याचा उजवा हात !

गणूची परलोकच्या प्रवासाची तयारी झपाट्याने पुरी होत होती.

“मोनोफ्लेजिया ! Residual Paralysis !” एका तड गेलेल्या तळहाता-एवढ्या मळक्या आरशासमोर डोळे वटारीत आणि तोंडें वेडींवाकडीं करीत गणू स्वतःशीं बडबडत होता. सारजेच्या मृत्यूमुळेंही त्याला जो विचार स्पष्टपणें सुचला नाही, त्या विचारापर्यंत तो आतां एका टप्प्यांत जाऊन पोहोचला.

“मला मेलं पाहिजे ! अगदीं लवकर !” गणू स्वतःला पुन्हा पुन्हा बजावीत होता. “जिन्यावरून पडलों तेव्हांच मेलें असतों तर ही यातायात तरी वांचली असती ! स्वर्गसोपान !” हा शेवटचा शब्द त्यानें कोठेंतरी वाचला होता.

मरणें म्हणजे जगांतून तोंड काळें करून जाणें, ही गोष्ट खरी ; पण मरणाच्या निर्धाराचा आणि तोंडावरून काळ्या रंगानें माखलेला ब्रश फिरविण्याचा फारसा संबंध नसावा. परंतु आपल्या डागळलेल्या मेजासमोरच्या एका स्टुलावर बैठक मारून रंगाचा कुंचला सरसावून आणि तड गेलेला आरसा नीट समोर ओढून तो स्वतःचें तोंड काळें करून घेत होता.

सरूविषयीं आज त्यानें जितका विचार केला, तितका आणि तितक्या तीव्रतेनें त्यानें तिच्याविषयीं कधींही विचार केला नाहीं. ह्यापूर्वी ती मेलेली होती आणि कसाही असला, तरी तो जिवंत होता. तिचा संबंध मृतांच्या जगाशी होता आणि त्याचें आयुष्य सजीवांच्या सृष्टीशीं गुंतलेलें होतें. ह्यापूर्वी त्यानें सरूची केलेली आठवण सजीवानें मृताविषयीं करावी तशी होती. त्याची दृष्टि अद्याप पुढें होती, ती कायमची मार्गे वळलेली नव्हती. स्वतःच्या आयुष्याचा विसर त्याला पडावा तसा पडला नव्हता म्हणून व्हावी तशी आणि न्हावी तितकी सरूची आठवण त्याला होत नव्हती. समजा, गणूला वाटलें, आपला धंदा बरा चालला असता किंवा निदान आपला हा उजवा हात तरी असा लाकडासारखा होऊन आपण अपंग झालों नसतों, तर आपण काय केलें असतें ? आपण पुन्हा लग्न...! छे:-छे ! सगळेच कांहीं ग्यानबा कंपोजिटरासारखे म्हातारपणीं आंधळे आणि मोताद होऊन आपल्या सोन्यासारख्या पोरी एका ना-मॅट्रिक, पोरक्या आणि तिसऱ्या दर्जाच्या चिताऱ्याकडे ढकलीत नाहींत ! ग्यानबापूर्वी आपल्याला जितके मुलींचे बाप भेटले ते सारे आपल्या गरिबीला आणि त्याहीपेक्षां आपल्या विख्यात मूर्खपणाला तसेच डावलून पुढें गेले. गरीब असला तरी चालेल, पोरका असला तरी चालेल, पण मुलांत कांहीं तरी चलाखी पाहिजे ; मुलगा एक वेळ बदमाश असावा पण मूर्ख नसावा ; ह्याविषयीं त्या सान्या अनुभवी मंडळीचें एकमत होतें. पण हा झाला मुलींच्या बापांचा विचार ! परंतु समजा, सारजेच्या मृत्यूनंतर आपल्याला एखादा ग्यानबासारखा मुलीचा गरजू बाप भेटला असता, किंवा एखादी मुलगीच भेटली असती ; तर...!

गणूला आपल्या मनाची अधिक तपासणी करवेना. त्या खोलींत सर्वत्र सारजेच्या खुणा होत्या. फणी करंड्याच्या कोनाड्यापाशीं कुंकवाचे ठसे उमटलेले होते. स्वयंपाकाचा कोपरा काळा झाला होता. दीड वर्षांपूर्वीचें गंध घेऊन देव तसेच विसावत होते. उशीच्या अश्र्यावर तिनें हिरव्या दोऱ्यानें 'गणपतराव शिंदे' हीं अक्षरें दोबळ वळणानें भरलीं होती. दांतांत सुई धरलेली सरू आतां गणूच्या डोळ्यांसमोर मूर्तिमंत दिसूं लागली. त्याचा जिवंत जगाशीं संबंध संपुष्टांत आला होता. मृत्यूच्या एका नव्या जिन्हाळ्यानें तो

आतां सरूकडे पाहूं लागला. ह्या भोळ्या, प्रेमळ, सात्विक पोरीला आपण आजपर्यंत विसरलों होतो! तिची एकही खूण आपल्या डोळ्यांत नीटशी भरली नाही! मग आपण आजपर्यंत केलें तरी काय? स्वतःच्या धंद्याची काळजी केली? स्वतःच्या दुखण्याची काळजी केली? सरूचं किडूक-मिडूक स्वतःचं शरीर शाबूत राखण्यासाठीं मोडून खालं! सरूबरोबर मरून जावं, निदान सरूसाठीं रोज पोटभर रडावं, असंही आपल्याला वाटलं नाही! अरेरे! किती स्वार्थी, कृतघ्न काळतोडे आपण! आणि आपल्या स्वार्थी काळ्या तोंडाचा विचार मनांत येतांच गणूनें कुंचला घेऊन अक्षरशः आपलें तोंड रंगवून काढायला सुरुवात केली.

गेल्या कित्येक महिन्यांत गणूला रडायला आलें नव्हतें. आजही त्याला रडायला येत नव्हतें. दुःखाच्या आणि पश्चात्तापाच्या कोरड्या आर्गांत तो नुसता भाजला जात होता. पण त्याच्या डोळ्यांत पाण्याचा थेंबही नव्हता. आपण पोटभर रडावें असें त्याला खूप वाटत होतें आणि तरीही तो रडूं शकत नव्हता. ह्या कोरड्या आणि भयंकर वेदनांमुळें गणूच्या जिवाची काहिली झाली. कपाळावर मारण्यासाठीं त्यानें उजवा हात उचलण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याचा तो हात उचलला गेला नाही. त्या जड पडलेल्या हातावर त्याचा बिलकूल ताबा नव्हता. गणू हताशपणें कण्हला आणि डाग्या हाताची मूठ टेबलावर मारीत घोगरा आवाज चढवून तो ओरडला, 'लवकर-लवकर मेलं पाहिजे!' पण त्याचा आवाजही फारसा चढला नाही.

सावल्या थोड्या कलल्या. कोठें तरी दोनचे ठोके पडले. गणूनें डोकें वर उचललें, त्याला भयंकर भूक लागली होती. सारजेच्या स्वयंपाकाचा खोलींत दरवळ सुटला आहे असा त्याला भास झाला. वाफ निघणारें अन्न सारजा ओणव्यानें आपल्याला वाढीत आहे, असें त्याला वाटलें. तो झटक्यानें उठला आणि स्वयंपाकाच्या कोपऱ्यांत गेला. त्याचा उजवा हात त्याच्या बाजूला लुलेपणानें लोंबत होता. स्वयंपाकाच्या कोपऱ्यांत कांहींच नव्हतें. टिनचे डबे सुद्धा नव्हते. चिमणीचीं दोन तीन पिसें त्याच्या हालचालीनें तेथें उडूं लागलीं. गणूला चक्कर आल्यासारखें झालें.

पण आठवणीत तरंगणारी त्याची बुद्धि आतां पुन्हा अगदीं स्वच्छ झाली होती. मरूं इच्छिणाऱ्या माणसाला कशाला अन्न लागतें कोण जाणे, पण त्याला ह्या क्षणाला अन्न पाहिजे होतें. त्याच्या खोलींतल्या एका भिंतीवर सारजेचा फोटो होता. कोनाड्यांत देव होते. दुसऱ्या भिंतीशीं एक विटकें टेबल आणि स्टूल होतें, त्या टेबलावर रंग आणि कुंचले होते ; आणि भोकाचे एकजात पांच पैसे एखाद्या देवळासारखे त्यानें तेथें मांडून ठेवले होते. कांहीं फाटके कपडे, हिरव्या अक्षरांचा अभ्रा असलेली ती उशी, पाण्याचा माठ आणि कवडी किंमतीच्या इतर वस्तु - पण त्या खोलींत कोठें अन्न नव्हतें. गणू आठवूं लागला - बरोबर ! कॉलरवर, कोपरावर व बाहीवर फाटलेल्या त्याच्या त्या खिळ्याला लटकावलेल्या कोटांत काल संध्याकाळीं खाऊन उरलेले बरेचसे फुटाणे होते. तोरासारखा गणू त्या कोटाकडे गेला. पुन्हा त्यानें आपला उजवा हात वापरण्याचा प्रयत्न केला, पुन्हा त्याचा तो प्रयत्न फसला ; पुन्हा तो दुःखानें कण्हला आणि ते फुटाणे टेबलावर पसरून पेंडी खाणाऱ्या गुरासारखा तो ते फुटाणे तोंड लावून खाऊं लागला. कोणताच हात वापरण्याची त्याची इच्छा नव्हती.

गणूला आतां अगदीं आक्रोश करून रडावेसे वाटत होतें, पण तरीही त्याला रडूं येत नव्हतें. मध्येंच त्यानें सारजेच्या फोटोकडे वळून पाहिलें. तिचे टोपेरे डोळे त्याच्याकडे केविलवाण्या नजरेनें पाहात होते व म्हणत होते, “असा काय बरं धीर सोडतां...”

गणू उठला, मोठ्या प्रयासानें त्यानें अंगांत तो खिळ्यावरचा कोट घातला, सारजेचा फोटो काढून खाशांत ठेवला, फुटक्या नशिबासारखे दिसणारे टेबलावरचे ते पांच पैसे उचलले आणि दसदसां पाणी पीत निकडीनें तो स्वतःशीं म्हणाला, “मोनोफ्लेजिया ! आतां जगण्यांत अर्थ नाही. मेंदूतला मोटर...” “मोटर” ह्या शब्दापाशीं थांबून ह्या अवस्थेंतही त्यानें त्या शब्दाचें कौतुक केलें व तो खोलीबाहेर जाण्यासाठीं दाराकडे वळला.

पण गणू एकदम खोलीबाहेर गेला नाही. त्याच्या खोलीसमोर असलेल्या झमल्यांतल्या खिडकींत एक तरुण बाई आपल्या नितळ मानेला पावडर

लावायला आणि केस विंचरायला येऊन उभी राहाते ह्या गोष्टीची नोंद स्वतःला न कळत त्याने गेले कित्येक आठवडे ठेवली होती. ती बाई आतांही केस विंचरीत त्या खिडकीत उभी होती. गणूने थबकून तिच्याकडे पाहिले आणि आपल्या कृतीचा अर्थ क्षणार्धात लक्षांत येऊन स्वतःच्या शरीराचा आणि स्वतःच्या मनाचा गणूच्या हृदयाला आतां पुरा पुरा वीट आला. 'कृतघ्नपणा ! मरतां मरतां कृतघ्नपणा !' गणू रक्त येईपर्यंत दातांखाली ओठ दाबून म्हणाला, "मला मेलें पाहिजे... सरू मला मेलें पाहिजे !"

आणि मग तो धडधडा जिना उतरून खाली गेला.

■ ■ ■
अंधेराचे ढीग दुर्भंगीत आणि प्रकाशाच्या पट्ट्यांनीं आजूबाजूची झाडी उजळीत नागपूर मेल सोसाट्यानें धावत होती. गणू शिंदे नागपूर मेल मधल्या तिसऱ्या वर्गाच्या एका पाळण्यांतच ह्यावेळीं अंग दुमडून कां पडला होता, ह्याला कांहीं विशेष कारण नव्हतें. नागपूर ऐवजीं त्याला पूना किंवा मद्रास गाडीही चालली असती. खरेंच सांगायचें तर खोलीवरून निघतांना कोणत्याही गाडींत बसण्याचा त्याचा विचार नव्हता. मुंबईच्या वाहनांवर आणि मुंबईच्या मारेकरी रहदारीवर त्याचा नितान्त विश्वास होता. थोडेंसें मनांत आणलें, किंवा थोडेंही मनांत नसलें तरी एखाद्या गर्दीच्या रस्त्यावर आपलें काम सहज होईल असें त्याला वाटत होतें. पण आज त्याचा हिशेब सपशेल चुकला. अपघातांच्या दैनिक वार्ता वाचल्यावरही ज्या अर्थी अनेक लक्ष लोक मुंबईत जिवंत राहातात, त्या अर्थी त्या नगरीची मारण्यापेक्षां जगविण्याची शक्ति जास्त मोठी असली पाहिजे, ह्याची त्याला आधींच कल्पना यायला पाहिजे होती.

आज गणू आपले प्राण अगदीं तळहातावर झेलीत निघाला होता. आंगणांत शतपावल्या कराव्या तशा त्यानें गिरगांव रस्त्यावरून धोबीतलावापर्यंत, रीगल चौकापासून फ्लोराफाउंटनपर्यंत आणि फ्लोराफाउंटनपासून बोरीबंदरपर्यंत अनेक शतपावल्या केल्या. त्यानें गच्च डोळे मिटून टेहेलत टेहेलत हॉर्न्वी रोड मोजून पन्नास वेळां ओलांडला. धावत्या मोटरला आडवें जाण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. केळ्याच्या सालीवर त्यानें बेलाशक पाय दिले. पण अमरपट्टा

मिळाल्याप्रमाणें प्रत्येक वेळीं त्याचा जिव वांचला. त्याला पांहातांच भर वेगांतल्या मोटारी अशक्यप्राय असें आत्मसंयमन करून कैकाटत त्याच्या शरीरापासून अर्ध्या इंचावर थांबू लागल्या. तो दृष्टीला पडतांच धावते घोडे लगामाच्या खेचीमुळें दोन्ही पाय वर उचलून त्याला सुरक्षित सलामी देऊं लागले; आणि एरवीं प्रेताला औषध द्यायला धावणाऱ्या पोलिसांनीं तर आज ह्या तोंड काळें केलेल्या वेड्याला जीवदान व गचांड्या द्यायचा नुसता विडा उचलला. जीव जगवणें किती कठिण असतें ह्याचा गणूला चांगला अनुभव होता, पण जीव देणेंही कधीं कधीं किती विकट होऊन बसतें ह्याचा तो आज अनुभव घेत होता. आयुष्याच्यातफें जाणाऱ्या ह्या साऱ्या अपघातांना कंटाळून अखेर गणूनें बोरीबंदरसमोर ऐन रस्त्यावर सपशेल लोळण घेतली. उलटसुलट बाजूनें चार दोन वाहनें गणूच्या अंगावरून जाण्याच्या अगदीं बेतांत होतीं, पण ह्याही खेपेस पोलिसानें त्याला अंतराय दिला नाही. एका अखंड ओळींतली दहावी गचांडी देत त्या पोलीस बहादुरानें त्याला विचारलें, “ काय राव ? मरायचं असल जनुं ? का चलायचंय चौकीवर ? ”

गणूकडून ‘ मला मरायचं आहे ’ असें उत्तर मिळण्यापूर्वीच हातांतलें दांडकें आपटीत दुसऱ्या एका पोलिसानें पहिल्याला पुस्ती दिली, ‘ ठाण्याला पाठवा पावण्याना... ठाण्याला ! - ’ आणि नंतर पहिल्या पोलिसानें गणूला अकरावी गचांडी देऊन बोरीबंदरच्या तिसऱ्या वर्गाच्या प्रतीक्षागृहापर्यंत धडपडत धाडलें. ठाण्याला किंवा चौकींत बंद होण्यांत कसलाच शहाणपणा नाही ही गोष्ट मनाशीं पटवून घेत गणू जमिनीवरून उठला आणि त्याला समोरच केव्हां तरी लावलेली रेल्वेची जाहिरात दिसली, “ See India- काश्मीर, हिंदुस्थानचा स्वर्ग ” आणि त्या खालीच त्याला दुसरी जाहिरात दिसली, “ Travel only when you must and travel light.”

त्या स्वर्गविषयक आणि आवश्यक तेवढ्याच हलक्या प्रवासाच्या जाहिरातींनीं गणूला एक नवी कल्पना दिली. ‘ अगदीं हलका प्रवास, आवश्यक तेवढाच आणि स्वर्गाचा ! ’ गणू मनांत म्हणाला आणि तिकिटासाठीं ताटकळणाऱ्या रांगेची कीव करीत एक आप्याचा चहा पिऊन एका घोळक्याबरोबर तो तडक नागपूर मेलच्या प्लॅटफॉर्मवर घुसला. दारावरच्या एका अर्धांगल तिकिट

तपासनिसानें 'ए यू, किडर ज्याटा...' म्हणून म्हटल्याचें त्यानें ऐकलें व त्याला दुसऱ्याकडून मिळालेलें "Let go ! The bird is off his bean " हें उत्तरही त्याच्या कानावर आलें.

जगाचे सामान्य कायदे गणूसारख्या वेड्यावर लादायला आज तो तिकिटमास्तरही तयार नव्हता. जगाला सोडून जाण्याचा निश्चय करणाऱ्या गणूच्या विषयांत आज जगानेंही आपले नियम सैल सोडले होते. आज त्याला प्रवासासाठीं पैशाची काळजी करावी लागली नाहीं, तिकिटाची काळजी करावी लागली नाहीं आणि जागेचीही काळजी करावी लागली नाहीं. गणू प्लॅटफार्मवर भटकत असतां नागपूर मेलचे डबे त्याच्या देखत तेथें दकलले गेले आणि त्या हालत्या डब्यांत गणूनें इतकी बेगुमान उडी घेतली कीं डब्यांचा वेग कमी होण्याची वाट पाहात धावपळ करणारे इतर प्रवासी 'अरे अरे' करीत 'आ' वासून क्षणभर त्याच्याकडे पाहातच राहिले. ह्या नव्या धाडसाचें फळ सुद्धा गणूला अगदीं नको तें मिळालें. त्याला पाहिजे होता अपघात आणि मिळाली मात्र एका तिसऱ्या वर्गाच्या पाळण्यावरची जागा !

नागपूर मेल फुसांडत ठिणग्या फेकीत आणि शिथ्या देत धावत होती. खिडकींतून बाहेर पडणाऱ्या उजेडाच्या कवडशांत गणूला झाडें, शेते आणि नद्या भराभर मार्गे जातांना दिसत होती. त्याची पाळण्यावरची जागा गणूला पुष्कळच दृष्टींनीं सोईस्कर होती. तेथें त्याच्याकडे कोणाचें फारसें लक्ष वेधण्यासारखें नव्हतें... तिकीट तपासनिसाचें सुद्धा नाहीं.

रात्र उलटूं लागली आणि गाडींत बसलेले प्रवासी बसल्याबसल्या आणि उभे असलेले प्रवासी उभ्या उभ्या डुलक्या देऊं लागले म्हणजे मग खाली उतरून एकदम चालत्या गाडींतून उडी घेण्याचा त्याचा बेत होता. त्यासाठीं फक्त पहाटेपर्यंत जागें राहाणें आवश्यक होतें आणि सर्व तऱ्हेच्या श्रमांमुळें गणूला तर आतां भयंकर श्लोप येऊं लागली होती. श्लोप आणि भूक हे वास्तविक जगणाऱ्या माणसांचे चोचले. दुपारी त्याला भुकेनें भंडावलें आणि आतां भुकेची साथ करून श्लोप त्याला सतावीत होती. त्याच्या

पायथ्याशीं कोणीतरी रचून ठेवलेल्या आंब्याच्या करंड्यांतून पिकलेल्या फळांचा मधुर वास हवेंत मिसळून जात होता. पुरेशा न निवलेल्या छपराचे कोमट चटके अजूनही त्याला जाणवत होते. गाडीच्या प्रत्येक हादऱ्याबरोबर शरीर दुमडून पडलेल्या गणूला त्याच्या डोक्याशीं असलेल्या एका टुंकेचा कोपरा लागत होता आणि तरीही गणूला विलक्षण झोप येत होती. आतां लवकरच कायमची झोप घ्यायची असून अजूनही आपल्याला झोप येते अं ? असें म्हणून गणूनें आपले चुरचुरणारे डोळे खूप ताणले, अंग झटकलें आणि संतापानें उशालगतच्या टुंकेवर स्वतःचें डोकें आपटून घेतलें. आतां गणूच्या झोपेचा अम्मल कमी झाला आणि त्याचे ताठरलेले डोळे निरुपाय म्हणून डब्यांतील इतर प्रवाशांकडे पाहूं लागले.

गणूच्या अगदीं समोरच टिचकी मारली तर रक्त निघेल अशा कोवळ्या आणि रसरशीत वर्णाची एक पोरसवदा आई बसली होती. तिच्या छोट्या मुलाला गणूचें तोंड बरेंच कौतुकास्पद वाटत असलें पाहिजे. कारण तें पोरवारंवार बोट दाखवून आपल्या आईचें लक्ष गणूकडे वेधण्याचा प्रयत्न करीत होतें, आणि एक निसटता दृष्टिपात केल्यावर ती बाई पुन्हा गणूकडे पाहावयास राजी नव्हती. त्या बाईच्या उजव्या हाताला एका छोटेल्या टिनच्या टुंकेवर दोन माणसांची जागा अडवून संपत्तीवर बसलेल्या लहानागाप्रमाणें एक कच्छी डोलत बसला होता. त्या टिनच्या टुंकेवरून आपलें बूड हलवायला किंवा ती टुंक खाली ठेवायला तो बिलकूल सिद्ध नव्हता. ह्या मुद्द्यावर त्याची गाडीच्या प्रत्येक ठाण्यावर कुणाशीं तरी वादावादी न्हायची, हें ठरून गेलें होतें. त्या बाईच्या डाव्या हाताला कोराकरकरीत गोटा केलेला एक गंधधारी ब्राह्मण गुडघ्याभोवतीं उपरणें लपेटून पलीकडे बसलेल्या पिवळ्या पगडीतल्या मारवाड्याला धर्मग्लानीविषयीं व्याख्यान देत होता. त्या मारवाड्याच्या शेजारीच दादीत तोंड लपलेला आणि हातापायांच्या हिरव्या नसा उघड्या पडलेला एक म्हातारा मुसलमान डुलक्या घेत होता. दोन बाकांच्या मध्ये घोंगड्या टाकून त्यांवर कांहीं भंगव्या कफनींतले साधू बिनदिकत झोपले होते. मधल्या बाकांवर गणूकडे पाठ करून बसलेल्या प्रवाशांच्या

रांगेतल्या शेंडीच्या झुबक्यावरून, मलमलीच्या टोपीवरून किंवा कंगणीदार भांगावरून त्यांच्या प्रांतांविषयी, जातींविषयी आणि चेहेऱ्यांविषयी अंदाज बांधणे शक्य होतें.

डब्याच्या अगदीं दूरच्या कोपऱ्यांत “ संडास ” अशी लाल पाटी सामानाच्या ढिगावरून डोकावत होती आणि डब्याभर भीक मागण्याची पूर्वतयारी म्हणून एक जोडपें तेथें तंबोरीच्या आणि घशाच्या तारा ताणून भजन म्हणत होते. दहा जणांच्या चालत्या तोंडांतून निघणाऱ्या गप्पांचा त्या डब्यांत एकच गोंगाट माजला होता आणि लढाई, महागाई, राजकारण व हवापाणी ह्या सान्यांचेच त्यांत पडसाद उमटत होते. आपल्या दूरदूरच्या मुक्कामावर मेल गाडी थांबली कीं जितके प्रवासी खाली उतरत त्यापेक्षां कितीतरी अधिक प्रवासी आंत चढत. गणू जडावलेल्या नजरेनें त्या आगगाडींतल्या छोट्या जगाकडे पाहात होता व चिखलांतून सावकाश ओढल्या जाणाऱ्या बैलगाड्यांच्या रांगेप्रमाणें त्याच्या मस्तकांतून विचार सरकत होते.—ह्या डब्यांतल्या प्रत्येकाला अजून आयुष्याचा लोभ आहे. त्यांच्यापैकीं कुणाला तरी मरणाची आठवण आहे का ? कां म्हणून असेल ? त्या गोंडस मुलीचं पोर कितीतरी सुंदर आहे ! त्या शास्त्रीबुवांचं घरही गजबजलेलं असेल ! त्या कच्छी व्यापाऱ्याच्या ट्रॅकेंत भरपूर पैसा असला पाहिजे ! आणि तो पलीकडचा बोलधेवडा मद्रासी कुठल्यातरी ऑफिसांत आनंदानें नोकरी करतो. ह्या सान्यांच्या दिशा ठरलेल्या आहेत. ह्या सान्यांना जगांत स्वतःची जागा आहे. आपला मुक्काम आला कीं प्रत्येकजण ह्या डब्यांतून खाली उतरेल. हो, खाली उतरेल आणि आपल्या आयुष्यक्रमांत गर्क होऊन जाईल. ह्या डब्यांत फक्त आपणच असे आहोंत कीं....

—कीं ज्याला जगांत जागा नाही !

—ज्याला भोवतालीं चाललेले सर्व व्यवहार निरर्थक वाटतात.

—ज्याची कुणी कुठें वाट पाहत नाही !

—ज्याला जगण्यापेक्षां मरण्यांतच सुख सापडेल !

—आपण मरूं. आणि हे सारे जगतील !

—आपण उद्यांचा सूर्य पाहाणार नाही.

आणि हे सर्व उद्यांचा सूर्य पाहातील !

तो “आ” वासून बसल्या बसल्या घोरणारा शास्त्री, तो त्याच्या खांद्यावर मस्तक ठेवून झोपलेला मारवाडी, तो नमाजाच्या पवित्र्यांत पुढें मागे झुकत जगाला विसरलेला रोडका मुसलमान, तो तक्षकासारखा टिनाच्या ट्रॅकेवर राखण बसलेला कच्छी आणि आपल्या गोजिरवाण्या मुलाला पुढ्यांत सावरणारी ती सुंदर आई !—हे सारे पुन्हा उद्यां सकाळीं जागे होतील ! आणि तेव्हां आपलें ठेचाळलेलें प्रेत जमिनीच्या कुठल्यातरी तुकड्यावर दुमडून पडलेलें असेल !

विचारांच्या तंद्रींतच गणूची दृष्टि समोरच्या त्या सुंदर मुलीकडे लागली. तिचें शरीर अगदीं टवटवीत होतें. तिचें सौंदर्य अगदीं सुरक्षित होतें आणि झोपेनें धुंदकारलेले तिचे डोळे अर्धवट मिटलेले होते. निद्रेच्या मखमली माथेंत गुरफटलेल्या तिच्या त्या डोळ्यांकडे गणू पाहात राहिला, झोपीं गेलेल्या इतर अनेक डोळ्यांची त्याला जाणीव झाली आणि मग विचारांच्या गुंगीत झोपेची गुंगी मिसळून गणूच्या पापण्या मिटूं लागल्या. आपल्या पापण्या मिटत आहेत, ह्याची जाणीव होतांच मोठ्या कष्टानें गणूनें डोळे ताणले व ते छपरांतल्या दिव्याकडे लावले. दिव्याभोवतीं शेकडों किडे उड्या घालीत होते आणि मरत होते. पुन्हा गणूची दृष्टि दिव्यावरून निसटून त्या पोरसवदा आईच्या अर्धोन्मीलित डोळ्यांवर लागली आणि ह्या खेपेस तिच्या अर्धोन्मीलित नजरेतील झोप गणूच्या डोळ्यांना इतक्या झपाट्यानें लागली कीं त्यानें आंतल्या खिशांतला फोटो चाचपून सारजेचें नांव घेतलें, तेव्हां तो मुळीच शुद्धीवर नव्हता.

कांहीं तासानंतर गणू जागा झाला तेव्हां त्याला वाटलें कीं “सारजा—रक्त !” म्हणून भयभीत स्वरांत आपण सान्या जगाला जागे करील अशी किंकाळी मारली. पण गणू ओरडला नव्हता. तें भयंकर स्वप्न पाहात असतांही गणू ओरडूं शकला नव्हता. आपल्या दातांचा चक्काचूर झाला, आपले डोळे खोबणीतून बाहेर लोंबले, तोंडाला मुंग्या लागल्या व चेंचलेलें शरीर रक्ताच्या

थारोळ्यांत लोळत पडलें, असें स्वप्न गणूला पडलें होतें. आपल्या मरणाचा तो भयंकर देखावा पाहून “ सारजा ! रक्त ! ” म्हणून शक्तिसर्वस्वानें आपण ओरडत उठलों असें गणूला वाटलें. पण सर्व बळ खर्च केल्यासारखें वाटत असूनही गणू ओरडला नव्हता, तो फक्त पुटपुटला होता आणि आतां भयाच्या धड्यानें जागा होऊन सर्वांगानें तो कांपत होता.

भय-भय ! आक्रसलेलें, थरथरणारें, पांढरें फटक पडलेलें भय ! आपल्या मज्जाकेंद्रांतून निघणाऱ्या भयाच्या लाटांनीं डब्यांतील सारें वातावरण ग्रासून टाकलें आहे असें गणूला वाटत होतें. अजूनही स्वप्नांतल्या त्या भयाची गणूवर जबरदस्त पकड होती. घामानें तो डबडबला होता. त्याच्या तोंडाला कोरड पडली होती. ती अमानुष भीति झाडून टाकण्यासाठीं त्यानें घडपडून उठण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याच्या हातापायाला विलक्षण मुंग्या आल्या होत्या. एका अवर्णनीय अवसादानें त्याचें मन भरून गेलें होतें. सुन्न मनानें व अवघडलेल्या अंगानें तो जागींच खिळून राहिला व सर्वत्र लवलवणाऱ्या अनामिक भयाची तो विस्फारलेल्या डोळ्यांनीं प्रचीति घेऊं लागला. गणूला वाटत होतें कीं निश्चितपणें पेंगत पडलेली ही स्तब्धता आतां क्षणार्धांत विच्छिन्न होणार !

आणि खरोखरच पांच मिनिटांत तसें झालें ! भयानें घेरलेल्या गणूच्या मनानें दुसऱ्या कोठल्या अर्धनिद्रित मनाला पूर्वसूचना दिली कोणास ठाऊक, पण एक घोगरा व घाबरा आवाज आता निद्राजड स्वरांत पुन्हा पुन्हा ओरडून विचारूं लागला,

“ केम भाई, सुं छे ? ”

“ अरे भाई, सुं छे ? ”

ह्या साध्या प्रश्नांत व्याकुळतेचा इतका विलक्षण कंप होता, कीं गाफील व सुस्तावलेलीं मनें त्यामुळें खडबडून जागीं झालीं व कसल्यातरी अज्ञात व संसर्गजन्य कारणानें एकाएकीं भीतीच्या आहारीं गेलीं. चाळवलेली व भयग्रस्त झालेली त्या डब्यांतली गुंगणारी शांतता आतां एकाएकीं पांच दहा भीतिग्रस्त स्वरांत बोलूं लागली.

— “ अरे बाबा क्या हुवा ? ”

— “ झाला तरी काय ? ”

— “ Say ! what's the matter ? ”

काय झालें तें कोणालाच माहीत नव्हतं पण कांहींतरी झालं आहे, किंवा होण्याच्या बेतांत आहे, ह्या कल्पनेनें प्रत्येक मन खदखदूं लागलें. समोरच्या शास्त्रीबुवांनीं झोपेंत वासलेला “ आ ” मिटून टक्क डोळे उघडले. त्यांच्या खांद्यावर मान ठेवणारा मारवाडी गांगरून पगडीचें शेंपूट खोचूं लागला. पलीकडच्या रोडक्या मुसलमानाचा झोपेंतला निमाज बंद पडला. मघा गुंगीनें घेरलेली ती तरुण आई आपल्या मुलाला अधिकच जोरानें छातीशीं आवळूं लागली. कसलीतरी अवर्णनीय भीति कांहीं क्षणांतच डबाभर पसरली व शंका, अनिश्चय आणि कोलाहल ह्यांनीं वायुमंडळ कांपूं लागलें.

—आणि मग दोन कर्कश, विदारक, भयाण, एंजिनच्या शिट्ट्यांनीं वातावरण फाडावयास प्रारंभ केला. विलापाचे लांबलचक हेल घेत न थांबतां वाजणाऱ्या त्या शिट्ट्यांनीं गांगरलेलीं मनं स्तिमित केलीं. एखाद्या कापल्या जाणाऱ्या जनावरा-प्रमाणें त्या शिट्ट्यांचा सूर होता ! त्या क्रंदनासारख्या आवाजांत कसल्यातरी अघटिताचा संदेश होता. कुठेंतरी कांहींतरी भयंकर चुकलें होतें. एकच नव्हे —तर भीषण स्वरांनीं टाहो फोडणाऱ्या दोन शिट्ट्या ! डब्यांतले सारे आवाज आतां बुडाले, बंद पडले व मोहित होऊन त्या शिट्ट्यांशीं एकरूप झाले. आणि मग अगदीं रडकुंडीला येऊन कोणीतरी विचारलें, “ अरे भाई, आखर क्या हुवा ? ”

खिडकींतून बाहेर काढलेलें डोकें आंत घेत दुसऱ्या कोणीतरी कांपणाऱ्या स्वरांत त्याला उत्तर दिलें, “ बाबा रे, समोरून गाडी येते आहे ! ह्याच रूळावरून ! देवा माझ्या रे ! ”

प्रत्यक्ष मृत्यूचा हात फिरल्याप्रमाणें आतां सर्वांच्या अंगावर कांटा आला. प्रत्येक चेहेरा पांढरा पडला. कोणी चुटक्या वाजवून देवाचें नांव घेतलें आणि कोणाच्या वाचा बसल्या. कुणी थोडीशीं धावपळ केली, शेजाऱ्यांना मिठ्या मारल्या व कोणी जागोंच खिळून बसले. “ स्वप्नांतल्या मरणाला भीत

होतास नाही का ? ” गणू स्वतःशीं म्हणाला आणि त्याने पाहिले की ती समोरची आई आपल्या मुलाला छातीशी घट्ट — अगदीं घट्ट धरीत आहे.

आणि मग लगेच विश्वाची उलथापालथ झाल्यासारखा प्रचंड धक्का बसला व कडकडाट झाला. त्यांतच माणसांच्या किंकाळ्या मिसळल्या. दिव्यांच्या कांचा शतशः फुटल्या. असंख्य काजब्यांच्या थव्याप्रमाणें ठिणग्या व निखारे झोतानें उडाले. सामानाचे ढीग गडगडून पडले. एखाद्या ठिसूळ खड्डप्रमाणें पिचणाऱ्या कवठ्यांचे किळसवाणे आवाज झाले. मरणारीं माणसें एकमेकांच्या रक्तानें ओलीं झालीं. कांहीं पळांत गणूला ह्या एकसमयावच्छेदेंकरून होणाऱ्या प्रकाराची संवेदना झाली आणि त्याला असेंही कळलें कीं डब्याच्या फाटलेल्या छपरांतून गोफणींतल्या गोठ्याप्रमाणें आपण अलगत वर फेकले गेलों. फटफटणारें आकाश व मंदतेज तारे आपल्या स्वागतासाठीं वेगानें पुढें सरसावले. आपल्या वर कोणीतरी अक्षतांच्या मुठी फेकल्या आणि परलोकांतल्या एका मऊ पर्यंकावर आपलें भान हरवलें !

गणूनें शुद्धीवर येऊन डोळे किलकिले केले तेव्हां आकाशाच्या कडाशीं उदासवाण्या काळ्या ढगांचें कोंडाळें पडलें होतें व त्यांतून गुदमरलेली धूसर उषा कष्टानें बाहेर पडत होती. आवाज ? इतके भयंकर आवाज ? इतके करुण, इतके असहाय, इतके मर्मभेदी ? मानवी स्वरांतली हताश वेदना इतक्या भयानकपणें आक्रंदूं शकेल, ह्यावर गणूचा विश्वास बसेना. त्याला वाटलें हा यमपुरीतला आक्रोश आहे. त्यानें अर्धवट उघडलेले डोळे पुन्हा मिटून घेतले. देवासाठीं, पाण्यासाठीं आणि आपल्या आत्मांसाठीं अनेक घायाळ विद्रूप स्वरांत विव्दळत होते. गणूला डोळे मिटतां आले, पण त्याला आपले कान मिटतां आले नाहीत. त्या आक्रंदनानें त्याचें सुस्तावलेलें मन गदगदा हलविलें आणि मग पुन्हा गणूनें डोळे उघडले.

—छे ! ही यमपुरी होती—आणि नव्हतीही ! यमपुरींत दोन उन्मत्त हर्तींप्रमाणें परस्परांना टक्कर देऊन उलथलेलीं एंजिनें नसतात, एखाद्या तकलादू काढ्याच्या पेटीप्रमाणें छिन्नविच्छिन्न होऊन पडलेले आगगाडीचे डबे नसतात आणि हातांत विजेचे दिवे घेऊन धावपळ करणारीं

जिवंत माणसें नसतात. पण गणूच्या समोरच तारेच्या खांबावर सुळीं गेल्या-
सारखें कोणाचेंतरी प्रेत लटकलें होतें आणि त्या खांबावरून एक लालभडक
ओषळ खालीं आला होता. मांस, मज्जा आणि हाडें, ह्यांचा रेव्हेलाइनवरच्या
गिझीत सडा पडला होता. मोडलेल्या ट्रंका, फाटलेले बिछाने, फराळाचे डबे,
इतस्ततः उधळले गेले होते. जखमी व मृत माणसांच्या रक्ताचे लोट लाइनी-
पासून शेताच्या काळ्याशार जमिनीपर्यंत वाहात आले होते व वेगानें ओसंडत
दूरच्या प्रवासासाठीं निघालेली ती मेलगाडी आपला प्रवास अकालींच थांबवून
आतां विनाशाच्या स्तब्धतेत मोडून पडली होती. गणूच्या डोक्यांसमोर प्रत्यक्ष
यमपुरी उभी होती.

— आणि तो — गणू शिंदे मात्र ह्या प्रलयांतून जगला होता ! गणूच्या
मेंदूत कसली तरी वेगवान् हालचाल झाली व डाव्या हातावर भार देऊन
तो एकदम उठून बसला. डाव्या हाताची मूठ त्यानें डोक्यांसमोर
धरली ! त्याला अलगद झेलून धरणाऱ्या गंजीतलें पिवळें धमक गवत
त्याच्या मुठीत आलें आणि त्याबरोबरच कांहीं मोतीही ! मोती आणि
गवत ह्यांची मूठ सारख्याच बेदखलीनें फेकून देऊन गणूनें स्वतःचें सारें
शरीर चाचपून पाहिलें. — नाही ! त्याला कोठें नुसता ओरखडा सुद्धा निघाला
नव्हता ! भोवतालीं मृत्यूचें तांडव माजलें होतें, मेलगाडीच्या चिंध्या झाल्या
होत्या, त्याचा डबा पिचून गेला होता, पण पिचतां पिचतां छपराचें दार
मोकळें करून गणूचा डबा पिचला होता. अजस्र इंजिनें मोडलीं, डब्यांचा
चक्काचूर झाला, लोखंडी रूळ उखडून निघाले — आणि तरीही दुबळ्या देहाचा
गणू वांचला ! कसला अघटित प्रकार घडून गेला तें आतां गणूला कळलें,
त्याच्या शरीरांतून एक शिरशिरी गेली, त्यानें एक शब्दशून्य हुंकार दिला व
तो त्या गवताच्या गजीवरून सरसर खालीं घसरला.

— तो जिवंत होता ! गणू शिंदे जिवंत होता. पण त्याचे सहप्रवासी ? ती सुंदर
कान्तीची तरुण स्त्री, तो बोलका मद्रासी, तो पिवळ्या पगडीतला मारवाडी !
त्या सान्यांचे व त्या मृत्युमुख बनलेल्या डब्यांचें गणूला आकर्षण पडलें व तो
रेव्हेरळांच्या दिशेनें धावूं लागला. त्याच्या डोक्यावरून कांहीं गवताच्या
काड्या गळल्या व कांहीं मोती ! एका फुटलेल्या ट्रंकेनें गणूच्या रस्त्यावर

सोन्यामोत्याच्या पायघड्या घातल्या होत्या. त्या तुडवीत गणू धावत होता. तो आज जिवंत होता. दौलतीचें त्याला आतां भान नव्हतें. दौलत तुडवत धावणारीं त्याचीं पावलें रक्तानें भिजलेल्या मार्तींत ओलावलीं तेव्हां मात्र तीं खिळून थांबलीं. त्या देखाव्यावरून डोळे उचलण्याची त्याची शक्ति नव्हती.

—कुणाच्या हातांत त्या सुंदर बाईनें आपला हात लग्नाच्या वेळीं दिला होता ? आतां तिचा हात दुसऱ्याच एका केसाळ काळ्याकुट्ट हातांत अडकलेला होता—आणि ते दोन्ही हात एकमेकांना जखडून शरीरापासून दूर दूर तुटून पडले होते. जन्मांत कधीं ज्या हातांची ओळख नव्हती, त्यांची मरणांत ही अशी भेट झाली ! तिची सुंदर कान्ति ? छेः ! नुसता चेंचलेला मांसाचा गोळा ! तो ठेचलेला म्हातारा आतां सोललेल्या कातडीनें जितका कान्तिमान दिसत होता, तितकीच ही सुद्धा ! तिच्या कोवळ्या पोराची त्या रक्तमांसाच्या चिखलांत ओळख नव्हती ! फक्त एका हाडाच्या तुकड्यावर मनगटी चमकत होती. त्या बाईजवळ बसलेल्या शास्त्रीबुवांच्या धडाचा पत्ता नव्हता आणि त्यांच्या फुटलेल्या मस्तकांतून त्यांचा मेंदू बाहेर पडला होता. पगडीखेरीज मारवाड्याची खूण सापडत नव्हती. त्या बसून पेंगणाच्या रोडक्या मुसलमानाचा कोसळणाऱ्या सामानाखालीं चेंदा उडाला होता आणि त्याच्या रक्ताचे पाट छाती फाटून पडलेल्या मद्राशाच्या रक्ताला मिळाले होते. कोठेंतरी वाहाणारीं रक्ते आतां अशा तऱ्हेनें परस्परांना मिळालीं ! कोठेंतरी जाणार होतें, कोठेंतरी गेलें ! कोठें जाणार होतें कोणास ठाऊक ! आणि कोठें गेलें कोणास ठाऊक ! पण हा गिट्टीचा दगडी बिछाना नियतीनें त्यांच्यासाठीं योजून ठेवला होता. इच्छांचा, आशांचा, मनोरथांचा आणि आयुष्यांचा शेवट हा येथें व्हायचा होता. तो ट्रॅकेवर बसून राहाण्याचा हट्ट करणारा कच्छी ! आतां दूर फेकला गेला होता ! डब्याच्या लाकडाची सुरीसारखी टोकदार बनलेली एक दिलपी त्याच्या आंतड्यांत शिरली होती आणि मुठीनें ती ओढून काढण्याचा प्रयत्न करीत अजूनही तो “ मेरे मोती ! मेरे मोती ” म्हणून विव्दलत होता.

तो देखावा पाहून गणूचे डोळे भाजले जात होते, आणि ते स्वर ऐकून गणूच्या कानाला चटके बसत होते. काल गणू मृत्यूसाठीं उतावळा झाला होता व त्याची हांक ऐकून मृत्युनें त्याला आतां आपल्या विक्राळ स्वरूपाचें

दर्शन दिलें होतें. रक्तमांसानें माखलेल्या भूमीच्या तेवढ्या त्या तुकड्यांत मूर्तिमंत विनाश मोकळा सुटला होता. मृत्यूचें तें उग्र दर्शन गणूला असह्य वाटलें. दिपून जाऊन त्यानें त्या देखाव्यावरून आपली दृष्टि उचलली. भोवतालचा निसर्ग अगदीं शांत व अस्पर्श होता. पलीकडच्या शेतांतून पेटलेल्या शेकोटीचा धूर निघत होता. दूर गुरांचे कळप वळसे घेत होते. भूमीच्या काळ्याशार विस्तारावरून पाव्याचे अस्पष्ट स्वर उमटत होते. ते स्वर ऐकतांच कशालाही न जुमानणारी जीवनाची एक लाट गणूच्या शरीरभर पसरली व रुधिरानें डागळलेल्या त्या अघोरी देखाव्यावर पाठ फिरवून “मी जगेन-मी जगेन” म्हणून ओरडत तो पलीकडच्या शेताकडे धावत सुटला. त्याचा उजवा हात बधिरपणें अजूनही त्याच्या बाजूनें लोंबत होता पण त्याचें आतां त्याला भानही नव्हतें व दुःखही नव्हतें ! धावतां धावतां त्याच्या खिशांतला सारजेचा फोटो केव्हां फेकला गेला तेंही त्याला कळलें नाहीं !

ती मृत्युभूमि शक्य तितकी मागे टाकण्यासाठीं गणू आतां धावत होता. त्याचा कंठ दाटून आला होता व डोळ्यांतून खळखळून अश्रु वाहात होते. आज अनेक दिवसांनंतर तो असा रडत होता. त्याचे पाय मृतांच्या थंड रक्तानें माखले होते, त्याच्या गालांवरून स्वतःचींच उष्ण आसवें ओघळत होती, व तो धावत होता. त्याच्या डब डबलेल्या डोळ्यांना समोरचें वारूळ दिसलें नाहीं. तो धडपडला, पडला, रडला व हसला.

गुडघे टेकून स्वतःला सावरून घरीत असतां त्यानें पूर्वेकडे पाहिलें तेव्हां ढगांच्या कड्यांतून वर येणारा पिवळाधमक सूर्य त्याला दिसला. एका अनावर ऊर्मी-सरशीं गणूनें आपला डावा हात उंच उभारला, मस्तक वाकविलें व सद्गदित कंठानें उगवत्या सूर्याला तो सांगूं लागला, “मी जगेन ! नारायणा, आतां मी जरूर जगेन !”

जवळच उडून पडलेल्या सारजेच्या स्नेहमय चित्राचें हास्य अतिशय सतेज होतें, पण त्या चित्राची गणूला अजूनही आठवण नव्हती !

विनोदपूर्ण कथा - कादंबऱ्या

ठकीचें लग्न

लेखक चं० वि० बावडेकर

बाळकरामांना उभ्या जन्मांत न जमलेलें ठकीचें लग्न जमविण्याचा बावडेकरांनीं कसा घाट घातला तें वाचण्यासारखें आहे. 'त्रस्त समंघ', 'नाडगौडा', 'चौधां जावयांची कहाणी' वगैरे गोष्टीही मनोरंजक आहेत.

पृष्ठे ११२

मूल्य २ रुपये

हरवलेलं ति कीट

लेखक द० वि० गुप्ते

'वास्तविक जीवनांतील स्वभावविशेषांचें निरीक्षण करून त्यांच्या आधारेनें विनोदी घटना निर्माण करण्यांत श्री० गुप्ते यशस्वी झाले आहेत असेंच प्रत्येक कथा वाचतांना वाटते.'

—मौज

पृष्ठे १२७

मूल्य २ रुपये

अण्णा

लेखक बा० वा० फाटक

'श्री० फाटकांनीं आपल्या विनोदाद्वारे कारकून वर्गाच्या आर्थिक परिस्थितीवर जसा प्रकाश पाडला आहे तसाच त्याच्या सामाजिक विचारसरणीवरही पाडला आहे...'

—मनोहर

पृष्ठे १४४

मूल्य २ रुपये

गनिमी कावा

लेखक भा० वि० नाडकर्णी

'...कादंबरीचं वातावरण आरंभापासून अखेरपर्यंत खेळकर विनोदाने विनटलेलें आहे...व्यक्तींचे स्वभावविशेष आणि त्यांच्या परस्पर संबंधांतून निर्माण होणारे लहानसहान प्रसंग यांना आपल्या विलक्षण कुशल संवादचातुर्यामुळे श्री० नाडकर्णी अशी कांहीं लज्जत आणतात...'

—लोकमान्य

पृष्ठे २६८

मूल्य ४ रुपये

केशव भिकाजी ठवळे, श्रीसमर्थ-सदन २
चिरा बाजार, मुंबई २
